

પ્રત્યક્ષ

પ્રત્યક્ષ વર્ષ ૨૨ અંક ૩ સંગ્રહ અંક ૮૭ જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૩ સંપાદક રમણ સોની

પ્રત્યક્ષીય

વીજાણુ સામયિકની દિશામાં ૩

સમીક્ષા

રાશવા સૂરજ (નવલકથા : દલપત ચૌહાણ) ગુણવંત વ્યાસ ૫
પ્રકાશની પગદંડીઓ (ચરિત્ર : અનુ. સંજય ભાવે) અરુણા જાડેજા ૯
ગુર્જરી ડાયજેસ્ટ (સંપાદન : સંપા. બળવંત જાની) કિશોર વ્યાસ ૧૮
અર્થબોધ (વિવેચન : ગુણવંત વ્યાસ) જગદીશ ગૂર્જર ૨૧
સિનેમાવિમર્શ (સંદર્ભ : અમૃત ગંગર) રાધેશ્યામ શર્મા ૨૫

વરેણ્ય

સવાર થઈને (કવિતા : અનિલ ચાવડા) ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા ૨૮

સંદર્ભવિશેષ

પાણિનિકૃત 'અષ્ટાધ્યાયી' (અનુ. જયંતિલાલ ભટ્ટ) હર્ષવદન ત્રિવેદી ૩૧

પૂર્વ-પરંપરા

'સરસ્વતીચંદ્ર' નવલકથા વિશે - મણિભાઈ નારણજી તંત્રી ૩૮

પત્રચર્ચા

નરોત્તમ પલાણ ૪૪

સામયિક લેખ સૂચિ : ૨૦૧૨

'નવલકથા : સમીક્ષા'થી 'વિવેચન-સંશોધન : સમીક્ષા' સુધી - કિશોર વ્યાસ ૪૬

પરિચય-મિતાક્ષરી

પ્રાપ્ત પુસ્તકોની સ્વીકારનોંધ : સંપાદક ૫૪

આ અંકના લેખકો ૫૫

આ અંકની પ્રકાશનતારીખ ૯-૧૦-૨૦૧૩

આવરણ : આકાશ સોની આવરણ-રેખાંકન સૌજન્ય : 'રૂપસંહિતા',વાસુદેવ સ્માર્ત

પ્રકાશક અને મુદ્રક : શારદા સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ,
વડોદરા ૩૯૦૦૧૫ ફોન : ૦૨૬૫-૨૩૫૭૧૮૭
મુદ્રણ-અંકન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી,
અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૬ ફોન : ૦૭૯-૨૬૫૬૪૨૭૯
મુદ્રણસ્થાન : મધુ પ્રિન્ટરી, કારેલીબાગ, ગુજરાત સમાચાર સામે, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૧૮
ફોન : ૦૨૬૫-૨૪૬૧૨૪૪

સભ્યપદ વાર્ષિક રૂ. ૩૫૦. વિદેશમાં ડોલર ૩૦, પાઉંડ ૨૦. શુભેચ્છક રૂ. ૩૦૦૦

સભ્યપદની રકમ હાથોહાથ, મનીઓર્ડર, ડીડી કે મલ્ટીસિટી ચેકથી મોકલી શકાશે. ચેક/ડ્રાફ્ટ 'શારદા સોની પ્રકાશક પ્રત્યક્ષ' એ નામે લખવા વિનંતી; માત્ર પ્રત્યક્ષ ન લખવું. મનીઓર્ડર મોકલનારે સંદેશાની જગ્યાએ પૂરું નામ-સરનામું અવશ્ય લખવું. એ સિવાય રકમ ગેરવલ્લે કે અન્ય નામે જવા સંભવ છે.

સભ્યપદની રકમ મોકલવાનું સરનામું : શારદા સોની/ રમણ સોની ૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫

સભ્યપદની રકમ નીચેનાં સરનામે પણ આપી શકાશે :

- પ્રસાર : ૧૮૮૮ આતાભાઈ એવન્યૂ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨
- સૌરભ પુસ્તક ભંડાર : બી-૨૦, સ્થાપત્ય એપાર્ટમેન્ટ્સ, સ્ટર્લિંગ હોસ્પિટલ પાસે, મેમનગર, ગુરુકુળ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૫૨

પ્રત્યક્ષ વર્ષમાં ચાર વાર : માર્ચ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરના અંતે - પ્રગટ થાય છે.

અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ ૧૫ દિવસની અંદર જ કરવી. અંક સિલકમાં હશે તો જરૂર મોકલાશે.

સંપાદકીય સંપર્ક :

રમણ સોની ૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫

ફોન : ૦૨૬૫-૨૩૫૭૧૮૭, ૯૨૨૮૨૧૫૨૭૫

email : ramansoni46@gmail.com

પ્રત્યક્ષમાં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના લેખકોના અભિપ્રાયો સાથે સંપાદક/પ્રકાશકની સંમતિ-અસંમતિ અપ્રસ્તુત છે.

શ્રવ્યક્ષીય

વીજાણુ સામયિકની દિશામાં

એક વાચક તરીકે, મુદ્રિત સામગ્રી – પુસ્તક કે સામયિક – માટે મને પક્ષપાત છે, એટલે કે એ મારી પહેલી પસંદગી છે. (અને મારા જેવા બીજા પણ કેટલાક છે.) કોમ્પ્યુટરનો પરિચય જ મને મોડો થયો, ને એનાથી કંઈક ટેવાવાનું તો છેક હમણાં થયું. પણ એ અલપ-ઝલપ નજર કરી એમાંય મેં જોયું કે, ભલે બીજી પસંદગીમાં લઈએ, પણ આ દિશામાં ય જવા જેવું છે. એક વ્યાપકતા એમાં છે ને રૂઢ રીતે જોવા ટેવાયેલી આંખ, ને એને દોરતું મન, આમાં થોડાંક પરોવાતાં જાય તો એક વધારાની સુવિધા, અને પરિણામે, ખાસ્સાં જ્ઞાન-આનંદ પણ એમાંથી મળે છે.

વળી, નવી પેઢીઓને તો એની ઘણી ફાવટ ને જાણકારી છે. એટલે, ઘણું વાંચનાર અને ઘણું ઓછું વાંચનાર, અહીંના અને ત્યાંના, સાહીત્તર અને પૂર્વ-પચીસીવાળા – એમ બધાંને ભેગાં કરીએ તો એક બહોળું વર્તુળ બને છે સાહિત્ય-પ્રેમીઓનું.

એ જોતાં વિચાર્યું કે, અલબત્ત, ધોરણોના આગ્રહો સાથે, ઉત્તમ-અને-રસિક એવી યુગપત્ રુચિની પૂરી અદબ રાખીને, એક વ્યાપક સંચયન – એક ડાયજેસ્ટ – જો વીજાણુ માધ્યમ દ્વારા આ બહોળા વર્તુળ સામે મૂકીએ તો એક નવો અનુભવ આપી શકાય ને પામી પણ શકાય... અને એ પડકાર પણ હતો – શિષ્ટને બહુગ્રાહ્ય કરતા જવાનો.

એટલે, સંચયન નામના e-magazine – (વી-સામયિક)નું સંપાદન કરવાનું સ્વીકાર્યું છે. એના પહેલા અંકના સંપાદકીય લખાણમાંથી કેટલુંક તારવીને અહીં મૂકું છું, જેણે હજુ વીજાણુ પરદે જોયું નથી એમને અહીં મળી શકે એ માટે :

□

‘સંચયન’ના પ્રવેશદ્વારે વાચકોનું સ્વાગત

તમે જાણો છો કે, આપણે ત્યાં, છપાઈને પ્રગટ થતાં ગુજરાતી સામયિકો ઘણાં છે તો વળી, બીજી બાજુ, હવે આવાં ગુજરાતી e-magazines અને ગુજરાતી વિશેની websites પણ ઠીકઠીક છે.

એ બંનેના વાચકોને જોડવાનો અમારો મનસૂબો છે.

તમે ક્યાંકથી ને ક્યાંકથી, આવી બે જાતની ફરિયાદો સાંભળી હશે :

પહેલી આ – ‘ભૈ, આ ગુજરાતીમાં બધું જે લખાય છે, સાહિત્ય – એમાં તમને સમજણ પડે છે? બહુ હાર્ડ લેંગ્વેજ હોય છે, નહીં? વાંચવું હોય છે પણ કંઈ જામતું નથી, રસ પડતો નથી – એવું કેમ લાગે છે?’

અને બીજી – ‘હવે જુઓને, બધા મચી પડ્યા છે ખટ-મીઠું ને મસાલા ભભરાવેલું, અને સાવ સસ્તા મનોરંજનવાળું પીરસવા! ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયાનો સાવ દુરુપયોગ છે આ તો! આ તે કંઈ કવિતા કહેવાય? ‘સાહિત્ય’ છે આ કંઈ?’

પહેલી નજરે કોઈને જરા વિચિત્ર લાગે, પણ આ બંને વાત સાચી છે. બીજી વાતમાં, જે ‘પીરસનારા’ છે તે એમ કહી રહ્યા છે કે, ‘અમે પબ્લિક ટેસ્ટ પ્રમાણે કરીએ છીએ. બધાંને એ જ ગમે છે – તમારું પેલું અઘરું અઘરું ગુજરાતી નહીં.’ પણ, એમને ખબર નથી કે, પબ્લિક ટેસ્ટને નામે એ લોકો વાંચનારાઓની રુચિને બગાડે છે, એ વાચન-રસિયાઓને ઠેરના ઠેર રાખે છે! જે ઉત્તમ હોય એ પચવું-સમજવું અઘરું જ હોય – એવું બધાએ જે માની લીધું છે ને, એ જ બરાબર નથી. ઉત્તમ હોય, પૌષ્ટિક હોય, એ સ્વાદિષ્ટ પણ હોઈ શકે. કેમ ન હોઈ શકે? આપણે એ દિશા ખોલવી છે.

ને હવે પહેલી વાત : હાર્ડ લેંગ્વેજ જેવું ખાસ હોતું નથી – ભાષાને ઓળખતાં જઈશું, પરિચય કેળવતાં જઈશું, મૈત્રી અને પ્રેમ કરતાં જઈશું પછી એ, જે ‘હાર્ડ’ લાગે છે ને તે, પીગળવા લાગશે. વાંચતાંવાંચતાં જ રસ પડવા લાગશે – ચટાકાવાળું હોય એ જ ચાખવું એવી જિંદ છોડી દઈએ તો પછી ખરો સ્વાદ, ખરી ભૂખ જાગશે. નવા દરવાજા ખૂલશે – ઉત્તમ, છતાં રસાળ, ગુજરાતી સાહિત્યના.

□

આ હું એવા વાચકો સાથે વાત કરી રહ્યો છું જે ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયાના માહેર છે – કોમ્પ્યુટર, આઈ પેડ, ટેબ્લેટ,

સ્માર્ટ ફોન.... એમાં વાંચવા ટેવાયેલા છે, કેટલાક તો એમાં જ વાંચવા ટેવાયેલા છે. – ઈલેક્ટ્રોનિક(વીજાણી) અક્ષરો, શબ્દો, વાક્યો, આકૃતિઓ, રંગો, ડિઝાઈનો.... એવી ઈમેયુજિસ સાથે એમની આંખો મળેલી છે.

એ સઘળા કહેશે : “અમારે હવે પેલી ઈમેયુજિસમાંથી, અક્ષર-આકૃતિઓમાંથી, અર્થનો કસ અને રસ કાઢવો છે, એનો સ્વાદ ચાખવો છે. અમને ગુજરાતી સાહિત્યનો બહુ જ ઓછો, ન-જેવો પરિચય છે, એટલે, અમારે હવે ખરા ગુજરાતી સાહિત્યના વાચક થવું છે. એમ તો, અમે વાંચ્યું ય છે કેટલુંક – પણ બધું આચર-કૂચર. ઈલેક્ટ્રોનિક સાધનો પર જે બધું ઠલવાય છે એના પર પણ નજર કરી છે. પણ કંઈ આગળ વધાતું નથી. ગોળ ગોળ, ત્યાંના ત્યાં, ફરવાનું થાય છે. એટલે હવે જરા અંદરના, બીજા દરવાજા ખોલવા છે.

□

તો, કરીએ શરૂ.

–પણ એ પહેલાં, જરાક કૌંસમાં, જરાક કાનમાં, પેલા સાહિત્ય-માહેરો સાથે પણ ટૂંકી વાત કરી લઈએ ? ભલે બધા જ સાંભળે....

એ બધા, ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે ઉત્તમ છે એના ચાહકો છે, ને આગ્રહી ચાહકો છે પણ! કેમકે એ જાણકારો છે; અત્યારે શું શું ચાલી રહ્યું છે ગુજરાતી સાહિત્યમાં – એ બરાબર જાણે છે આ મહાનુભાવો.

પણ એ બધા લખેલું-છાપેલું વાંચવાથી વધુ ટેવાયેલા છે, સીધું કોમ્પ્યુટર ઉપર કે આઈપેડ પર વાંચવાનો એમને મહાવરો નથી. એમને બહુ મજા નથી પડતી કોમ્પ્યુટરના પરદા પર ઝબકતા, તગતગ થતા, અક્ષરો વાંચવામાં... છાપેલું એ જ ખરું અમારે તો – એવું એ કહેવાના.

એમને ય રીઝવવાના છે – આ કોમ્પ્યુટરને પરદે પણ વળવા માટે. ને ખાસ તો, આ ચયનની ભાત સમજવા માટે.

□

આ જે ચયન કર્યું છે અમે, તે કેટલુંક જોઈ-વિચારીને કર્યું છે, કેટલુંક વળી પહેલી અજમાયશ માટે કર્યું છે. વચલો રસ્તો લીધો છે – પગરસ્તે પહોંચી શકાય એવો. એવો કોઈ રોપ-વે તો શોધાયો નથી સાહિત્ય-કલા વિશે, કે નીચે મેદાનમાંથી સીધા જ સૌને શિખર પર લઈ જવાય. અમે જરા દલપતરામગીરી કરી છે – એમણે કહેલુંને કે, ‘ધીરેધીરે સુધારામાં સાર છે...’ પણ આપણો ‘સુધારો’ એટલે દલપતરામવાળો નહીં; ‘આજ’-વાળો. આજ, પ્રેઝન્ટ, સામ્રત, – એવું ગુજરાતી સાહિત્ય. આજના એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉચ્ચ આગ્રહો પણ છે ને ક્યાંક વળી મનોરંજન-લક્ષી ટ્રીકો પણ છે – એ...ય ને ઘણું ખડકાતું જ રહે છે, ગુજરાતીનાં ‘સાહિત્યિક’ મેગેઝીનોમાં. ને બીજી બાજુ, વાંચનારાઓ સુસ્ત છે, મોટમોટા પ્રોફેસરોય પ્રમાદી થઈ ગયા છે.

આવી પરિસ્થિતિની વચ્ચે – આપણા આ મિત્રો, જે વાંચવું-વાંચવું થઈ રહ્યા છે એમને માટે, એ સરખો પ્રવેશ કરી શકે એવો સરળ, ઉત્તમ છતાં આ-કર્ષક રસ્તો અમારે કરવો છે; ને તમારી, દિગ્ગજોની, શુભેચ્છાથી કરવો છે.

અમારો એક આશય એ પણ છે કે, જ્યારે બધા જ વાચકો બધું જ વાંચી શકતા નથી ત્યારે એમને માટે આ પસંદ કરેલી વાનગીરૂપ પણ નીવડશે. એટલે કે આ ડાયજેસ્ટ છે.

કોણકોણ વાંચવાના આ સંચય, એની હાલ અમને કંઈ પૂરી ખબર નથી. એટલે આને હાલ સર્વગ્રહણ-યોગ્ય રાખ્યું છે. સાહિત્યમાં ક્યારનાય પ્રવેશી ચૂકેલાઓ તેમજ પ્રવેશ કરનારાઓ, થોડેક સુધી ગયેલાઓ – એમાંથી કોઈપણ, આ ચયન વાંચીને નિરાશ નહીં થાય એવી આશા અમે રાખીએ છીએ, એટલું જ નહીં, ખાતરીથી કહીએ છીએ.

ગયા ઊતરતા શિયાળે મિત્ર અતુલ રાવલ વડોદરા આવેલા. એમણે કહ્યું કે – e-magazine કરવું છે ‘તમે સંપાદન કરો ?’ મારી પોતાની પળોજણો કંઈ ઓછી ન હતી. પણ એમણે એવાએવા અદૃશ્ય વાચકો મારી સામે ખડા કર્યા કે મારાથી ‘હા’ પડાઈ ગઈ ! – ને પછી રસ પણ પડ્યો : ઈલેક્ટ્રોનિક માયાવી જગતથી હું લગભગ અજાણ્યા જેવો – મને થયું કે ચાલો આપણનેય થોડુંક જાણવા-સમજવા મળશે. નવું શીખવાની તાલાવેલી જીવનના કયા તબક્કે હોતી નથી? એટલે એ દિશામાં આ એકડો માંડું છું....એ માટે, અલભત્ત, અતુલનો પણ હૃદયપૂર્વક આભાર. સસ્નેહ

રમણલાલો

સમીક્ષા

રાશવા સૂરજ : દલપત ચૌહાણ

હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૨. કા. ૯+૨૭૮, રૂ. ૧૭૫

બદલાતા સમયનું કડવું સત્ય

ગુણવંત વ્યાસ

‘ભળભાંખળું’ના ઉત્તરાર્ધ રૂપે મળતી ‘રાશવા સૂરજ’ દલપત ચૌહાણની ચોથી નવલકથા. ‘મલક’ આવકારપાત્ર; પણ ‘ગીધ’ તો પોંખવાયોગ્ય. પ્રતિબદ્ધતા અહીં બધે જોવા મળે. દલિત સમાજનું વાસ્તવ ચિત્ર એના અસલ મિજાજ સાથે બધે પરખાય. પોતીકા સમાજના સત્યને તેના ખરા રૂપે-રંગે આલેખવાનો સર્જકયત્ન અનુભવ-જગતના ઊંડાણમાંથી ગતકાલીન વાસ્તવના વીતકોને કમબદ્ધ મૂકી આપે. પરિણામે સમાજના વિકાસનો એક ગ્રાફ રચાતો અનુભવાય. શીર્ષકો તેના સંકેતો બની રહે. આઝાદી પૂર્વેનો વણનોંધ્યો ઇતિહાસ થોડીક દસ્તાવેજી સામગ્રી પણ પૂરી પાડે. ઇતિહાસ માત્ર રાજકીય જ હોય એવું થોડું છે, સામાજિક પણ હોય; પણ સમાજે જેની નોંધ સુધ્યાં ન લીધી હોય, નગણ્ય જ માન્યા હોય તેવા દલિતોનો ભૂતકાળ એના સાક્ષી રહી ચૂકેલા કોઈ દલિતસર્જક દ્વારા શબ્દબદ્ધ થાય ત્યારે તેની વિશ્વસનીયતા વધી જતી હોય છે. ‘રાશવા સૂરજ’ તેનું ઉદાહરણ છે.

લખવું, લખતા રહેવું એ પણ દલપત ચૌહાણની એક બીજા પ્રકારની પ્રતિબદ્ધતા છે. ‘રાશવા સૂરજ’નું પ્રારંભિક ‘હું લખું છું’ એનો પુરાવો છે. લેખકને, હજુયે વણસ્પર્શ્યાં

રહેલા દલિત સમાજના તળપદ જીવનની ગઈકાલને નવલકથાના માધ્યમથી બહોળા સમાજ સામે પ્રસ્તુત કરવી છે. ‘ભળભાંખળું’થી સંતોષ નથી. એને તો તે ‘પાશેરામાં પહેલી પૂણી’ જ ગણે છે. શહેરોમાં કાપડમિલોના આગમને ગામડાના ગૃહઉદ્યોગો તૂટ્યા. વણકરસમાજે શહેર ભણી મીટ માંડી ને મિલમજૂરીની આવકના રોકડા રૂપિયાની ચમકે એ અંજાયો. વળી, શહેરની હળવી અસ્પૃશ્યતાએ પણ તેને શહેર તરફ ખેંચવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. આ બધું દસ્તાવેજીકરણ ઇતિહાસમાં ઓછું મળે ?! અહીં એ પ્રત્યક્ષ થયું છે.

‘ભળભાંખળું’નાં મણિ, વાલો, પશા નાથા, ઉગરા ભગત વગેરે અહીં પણ છે નારસંગ મુખી, નાનજી ભગત ને રઈ જેવાં પાત્રો પણ મળે. પણ આમાંનું કોઈ પ્રધાન કે પ્રમુખ નાયક/નાયિકા નથી. દલિત વળી એ સમે ક્યાં નાયક હતો ! લેખકનું આમ માનવું જ કોઈ એક પાત્રને નાયકત્વ ન બક્ષતાં સમગ્ર સમાજને આગળ કરે છે અર્થાત્ અહીં તમામ દલિતો, કહો કે સમગ્ર સમાજ; કંઈક અંશે ગામ પણ ખરું – નાયક છે. તત્કાલીન સમય પણ નાયક તરીકે પોતાની ઉપસ્થિતિ દર્શાવે. એ સમયના, અર્થાત્

પ્રતિષ્ઠા

જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૩ ૫

આઝાદી પૂર્વેના ખૂણામાં રહેલા દલિતના વહેવારો ને તહેવારો, લગ્નો ને આણાં, ધંધા ને રોજગાર, માન ને અપમાન, ધરમ ને કરમ આદિનો હિસાબ અહીં સત્યાંશ હકીકતો અને ઘટનાઓને આધારે રજૂ થયો છે. ઉત્તર ગુજરાતના તળસંસ્કારો ઝીલતી દલિતોની બોલી એના ખરા લય-લહેકા સાથે અહીં હાજર છે. એ ત્યાં સુધી તળ છે કે લેખકને કેટલાયે શબ્દોના અર્થ પાદટીપમાં આપવા પડ્યા છે. તોયે લેખકને જાણીતા એવા કેટલાયે શબ્દ વાચકને અજાણ્યા લાગે એ હદે પ્રયોજાયા છે. પરિણામે એ બોલીનો મિજાજ તેની અસલિયત સાથે પ્રગટ્યો છે.

‘હું આની કથાનો કોઈ અંશ તમને પ્રાસ્તાવિક રૂપે નહીં જણાવું. આ કથા જ પ્રસ્તાવના સમજશો તો આખો વિરાટ સમાજ સમજાવા માંડશે.’ એવું પ્રારંભે નોંધતા લેખક ‘હું લખું છું’માં ભૂમિકા તો રચી જ આપે છે, ઇતિહાસના કેટલાક પ્રસંગો પણ ટાંકે છે. એનો આધાર કથાપ્રસંગો રચવામાં ય લે છે. પ્રારંભિક વાંચ્યા પછી કથાનો તાંતણો કદાચ ન પકડાય, પણ કથા વાંચ્યા પછી પ્રારંભિક આખું સમજાઈ જાય એ પ્રકારની આ ભૂમિકા દસ્તાવેજ આધાર પૂરો પાડે છે.

વાલા-અંબાની દીકરી મણિના લગ્નમાં ઢોલ વગાડાતાં અને ચરુડી-ઘુણિયા (ઘણી જગ્યાએ ‘ઘુણિયો’ છપાયું છે.) અર્થાત્, બેડું અપાતાં, ગામના કોળી/ઠાકોરો વીફરે ને જાન પર હુમલો થાય એવા ઉત્તેજક પ્રસંગના ઉલ્લેખથી આરંભાતી કથા મણિના આણું પૈઠવાના સંદર્ભથી અટકે છે. આ ‘અટકે’ એટલા માટે છે કે ‘કોઈ કથા ક્યારેય પૂર્ણ થતી નથી.’ એવું કથાન્તે લેખકનું નોંધવું છે. અર્થાત્, પ્રારંભે ‘સાહિત્યના કેનવાસથી દૂર’ એવા પ્રસંગોની યાદી ‘હું લખું છું’માં ટાંકતા લેખક ‘દૂર’ એવી ઘટનાઓને કથાના માધ્યમથી ભવિષ્યમાં લાવશે ને ‘ભળભાંખળું’ કથાનો દોર વાવા ‘રાશવા સૂરજ’ થઈ વિસ્તારશે એના સંકેત સાંપડે છે.

નવલકથામાં દલિતો પરના હુમલા અને અપમાનોના ઘણા પ્રસંગો છે. પણ અહીં દલિત પ્રજા, થોડા અપવાદો બાદ કરતાં, બીચારી કે બાપડી નથી આલેખાઈ. વળતો હુમલો કરવાની તૈયારી દાખવતી, સવણોને આકરાં લાગે એવાં વેણ સંભળાવતી અને સ્વબળે ટકી શકવાની

સમજણવાળી ચીતરાઈ છે. અંદરોઅંદરની વાતચીતમાં ઠાકોરો પ્રત્યેનો આક્રોશ પ્રગટાવતો દલિતવર્ગ ક્યારેક તો સવણોની માનસિકતા કે માન્યતાને હાસ્યાસ્પદ ઠેરવતી રમૂજ પણ કરી લે છે. આ બધામાં પશા નાથાનું કર્તૃત્વ અને પ્રભુત્વ વિશેષ ધ્યાનપાત્ર બને છે. અપમાનોના પ્રમુખ પ્રસંગો ને તેની પ્રતિક્રિયાઓ આ સંદર્ભે અચૂક નોંધવા ઘટે.

એક તો, વણકરોની નાતમાં જાનની વરતમાં ધુણિયો-ચરુડી આપવાની વાત આખા પરગણામાં ફેલાતાં, નાતનો પ્રતિભાવ મળે કે, ‘આજી બેડું આયું. કાલે તાંહણા ન ભાંણે આવસીં, જોજોનઅ ! આ તાવડીઓ જસીં. વાણિયા-ભરામણની જેમ ભાંણે જમ્માનું.’(૩૪) તો સામે, ‘હાહરાં ઢેડ સાવકર થઈ જ્યાં’નો પ્રતિભાવ મળે. ને ઠાકોર જવાનિયા દ્વારા જાન પર ધૂળ-ઢેફાં ફેંકાય, હુરિયો બોલાવાય. રાતે પીવાના પાણીના ખાદરામાં છાણ નાખવાના પ્રયત્નો થાય; પણ જાગૃત દલિત સમાજ તેનો પીછો પકડી ભગાડે. ‘ઊભા...રજો દિયોરો... તમારી બુન્ના ધણીઓ... હાહરા...’થી ભાંડે. પોલીસ ફરિયાદ પણ થાય.

બીજું, તાલુકે વણાટ વેચવા જતા પશા નાથાને, ગાયને શિંગડે ભરાતી ફોજદારની સ્ત્રીને બચાવવા જતાં, ‘અરરર... તારી બુન્ના ધણી ! કાંઈ ભાંનભાંન સઅ કઅ નઈ ! ઢેડ થઈનઅ મારો આથ ઝાલ્યો ? મનઅ અભડાઈ...તારી...’(૨૪) સાંભળવું પડે, પણ ફોજદાર દયાળુ નીકળે ને ઉપકારમાં જાન પરના હુમલાની ફરિયાદ લેવા ગામડે સિપાઈ મોકલે. પરિણામે એક વાતાવરણ રચાય કે ‘ઢેઢ વતાબ્બા હારા નઈ.’(૩૯)

ત્રીજું, ખેતરની વાડ બહાર બળતણ વીણતા મણા મિયોરના દીકરા વીરાનો હાથ, ગલબાજી ભાંગી નાખે ને ઉપરથી પંચ આગળ એ થોરિયાની લીલી વાડ ભાંગી નાખતો હતો એવી ફરિયાદ કરે. હાડવૈદ પાસે જવા પશા નાથા મિયોરને બે રૂપિયા મદદ કરે તો, નાનજી ભગત મિયોરને બચાવતાં, પંચ આગળ દલીલો કરે. લોકમાં ભય પેસે કે, ‘કોક દાડો આ ભગતડો ઢેઢ-મિયોરનો સંગ કરીને ગોંમની આબરૂનો ધજાગરો કરાવશે !’ – યાદ રહે, વણકર-મિયોર વચ્ચે પણ છૂતાછૂત ને ઊંચનીચના ભેદભાવ છે.

ચોથું, ઉગરા ભગત ગામના મહાદેવ જેવો જ પથ્થર

બીલીજરામાં જોઈ, તેની છાની પૂજા કરે એ ખબર પડતાં જ મુખી વ્યંગ કરે : 'ઢેઢના માદેવ !... કળજગ આયો. ઢેઢ ન ય માદેવ વળજ્યા. અમઅ ઢેઢ ભરામણ થવોય.' (૮૫-૮૬). આ જ ઉગરા ભગતને, નાના હતા ત્યારે પૂજારી ગોરભા ઝાડવે ચડાવી ધારિયાથી બીલીનાં ડાળખાં કપાવતા, પણ બીલીપત્રને અડવા ન દેતા. 'તું અડે બીલી અભડાવોય !' ત્યારે ભગતને પ્રશ્ન થતો : 'પોતે ઝાડ પર ચઢીને ડાળાં કાપ્યાં. આખું ઝાડ અપવિત્ર ના થયું ?' (૮૮) પાંચમું, ગામમાં મહાદેવનું નવું મંદિર બંધાવાનું છે. બીલીજરામાં મહાદેવ બેસાડવાના છે. ત્યારે એક અકસ્માત બને : ઉગરા ભગતે જ્યાં મહાદેવના લિંગને ઘરના ખાણિયામાં સ્થાન આપ્યું હતું ત્યાં જ 'ગભારો' (ગર્ભગૃહ) રચાય એમ મંદિરનો પાયો નંખાય ! પૂજનીય બને ! મંદિરનિર્માણમાં અહીં 'ઢેડોની વેઠ કે પૈસા લેવાના નથી' (૧૪૮) પણ પશાના મોસાળમાં બધા પાસે ઉઘરાણું લઈ, વાસ પાસે વેઠ કરાવ્યા પછી પણ મંદિરમાં 'દરસન' કરવાની મનાઈ ફરમાવાય. પશાને થાય, 'આ ક્યાંનો ન્યાય ?' દુઃખી તો, મામાના દીકરાને દાઝ ઓકતાં પૂછે : મજૂરીએ જયા તાણઅ મુતરાંણા થ્યા'તા ?... તાંણ હું કરતા'તા ?... બોલ, મું કઉ... ગભારામઅ ધાર કરેલી...' ને મલકી પડે. તાલી દે.

છઠ્ઠું, મંદિરના ભૂમિપૂજન-દિને અંત્યજોને નોતરું નથી. ગામ ઊમટ્યું છે. દૂર બીલીના ઝુંડ નીચે અંત્યજો આશ્ચર્યથી ટોળે વળ્યા છે. મહાદેવ પાસે કશુંક માગવાની વાતે સવર્ણો મજાક કરે છે : 'ઢેડ... હું માગઅ ! માર જ નઅ!' (૧૮૦) પશા નાથાને ઝાળ લાગી આવતાં જતા રહે છે. પાણીમાં ભડકો કરવાનું ઉગરા ભગતને મંજૂર નથી. પ્રસાદની શેષ લેવા એ અન્ય સાથે ઊભા રહે છે. એક કૂતરું મણાના જીતલા પાછળ પડતાં ભાગતો જીતલો શેષ વહેંચતા કાનજી સાથે અથડાય. ગામ ઊડી પડે : ઓરગણે સેહ અભડાઈ ! સેહ અભડાઈ (૧૮૩) ને ઠાકોરો જીતલાને ઢીબી નાખે. લોહીઝાણ કરી દે. હાથ ભાંગી નાખે. અભડાયેલી શેષ ગાય-કૂતરાંને ખવડાવી દેવાય ને અભડાયેલી કથરોટ ફોડી નાખવામાં આવે ! વરસાદને વરતારો જોવા ટાણે પરબલું માગવા મણો કે એના ઘેરથી કોઈ ન આવે ત્યારે મુખી નવો વરતારો બહાર પાડે : 'આજથી ભંજિયાના સાસપાંણી

બંધ, ગામબંધ. જે ઈમની હારી વેવાર કરસે ઈનો ગામ નિયાય કરશે.' (૧૮૬-૮૭) ઓરગણાવાસના છાસ-પાણી બંધ થતાં માઠી દશા બેસે. પશા નાથાને થાય 'આખું મંદિર ઊભું થતાં કોને-કોને માર પડશે.' (૧૮૩) જાતે એમના ખાદરામાંથી પાણી ખેંચી આપવાનો ને નાનજી ભગત એમના કૂવામાંથી પાણી આપવાનો માર્ગ કાઢે. વણકર-મિયોરનું નૈકટ્ય પ્રગટે. આ જ દિવસોમાં બીજો એક અકસ્માત/ચમત્કાર થાય. મુખીના ઘરે બિલાડી મરી જતાં મણો મરેલી બિલાડી ખેંચવાની મના ફરમાવી દે. 'ગામબંધ'નું ફરમાન યાદ દેવડાવે. વાત ગામમાં ફેલાય એ પહેલાં મુખી જાતે (!) જ વહેલી સવારે બિલાડીને પાવડાથી ઉપાડી મુખિયાણી દ્વારા સુંડલામાં બહાર નખાવડાવી દે ! પશા નાથાનો દોર્યો મણો મોજમાં આવી જાય. મુખીને ઘરે જઈ નાટક કરે 'મન્યાળી તો મારઅ તોણવાનીનઅ... કોક તાણી જાય તો મારું ખાતર પડ્યું...રે...' (૧૮૭) ને દૂઠવો મૂકે : 'બાવજી રે... આંચ મારી હાત પેઢી પડી'તી...કોકે મારું...મારું ખાતર પાડ્યું રે... સાવકારી ગાંમમઅ ઓરગણો લૂંટાણો રે... ભર્યા તલાબે ચોર કોરો નાઠો રે...' (૧૮૭) મણાને ચૂપ કરવા મુખી ગામબંધી ઉઠાવી લે. ઢોચકામાં છાશ ને 'પાંનસેર' બાજરી આપે. મણો રાજી થાય. પશા નાથાની જીત થાય.

સાતમું, મલીકપુરે વણકરોને ચડડી-ઘુણિયે પાણી ભરવાની છૂટ આપેલી, પણ એક બંધનેય લાદેલું. ઘુણિયો માથે નહીં લેવાનો, કેડમાં લેવાનો ! ગામની આમાન્યા પાળવાની ! પશા નાથાનું મન આ બાબતે ખાટું થાય : 'સાલ્લું ! જો મારા ગામમાં બેડું આવે તો ઉઘાડે છોગ લડી લેવું. હાહરું ! મરેલા મરેલા ક્યાં સુધી જીવવું ?' (૧૦૫) વિચારેય આવે : 'આ બેડું તાંબાનું અભડાય નઅ પિત્તળીયું ના અભડાય ! ઇમ ચ્યમ કાંઈ ?... સોનું ય ક્યાં અભડાય છે ? લાવવું તો તાંબાનું બેડું જ. મારવો તો મીર.' (૧૦૬)

આઠમું, માવજી ગરોડો મિયોરીનાં કામકાજ બદલ કાચું સીધું દાનમાં લે, એમના ઘરે જમે કે પાણી ન પીવે. ત્યારે મિયોર સ્ત્રીઓ દ્વારા લેખક હળવી મજાકમાં પુછાવે : 'આ ખાદરું તો અમે ગાળ્યું સઅ, એ પાણી અભડાયું ના કેવાય ?' (૧૧૨)

નવમું, બળતણ વીણવા બેનપણીઓ સાથે વગડે જતી.

એકલી પડી ગયેલી મણિની આબરૂ લેવાનો પ્રયાસ રાણોજી દ્વારા થાય, પણ ખરે ટાણે, 'ઊઠ્ય ! તારી બુન્ના માંટી ! હાળા કોળા ! આજી તો તને જીવતો ના મેલું !'(૧૫૮) કહેતી રઈ આવી બચાવે. બોરડીના જાળાંથી રાણોજીને ઝૂડી નાખે. મિયોર રઈ વણકર મણિને 'બુન' બનાવે. જાહેરમાં, કોઈનીયે દરકાર કે ડર વિના મણિનો હાથ પકડે.

દસમું, ભેમાનો લાલો ભેંસ પાવા ગામતળાવે જાય. સાંકળ છોડાવી ભેંસ તળાવમાં પડે. લાલો તેને ખેંચી લાવવા તળાવમાં ઝંપલાવે તે પેંડારિયા જુએ : 'ચ્યમ...' દિયોર ઢેઠાં તલાબ અભડાયું ! (૧૭૩) કહી ગાળો દે, મારે. હાથ ભાંગી નાખે. ઉપરથી દંડ કરે ત્યારે સામેથી જવાબ મળે છ : 'સોકરાનઅ માર્યો, આથ ભાજ્યો, તે ફોદારી કરું !'(૧૭૩) બધા ઠરી જાય.

અગિયારમું, વણાટ વેચવા જતાં વચ્ચે પરબ આવે. લીમડાના છાંયે માટલાં લઈ બેસતી ડોશી, માથે ભરેલું માટલું લઈને આવતાં ડગમગે. તેને ને પાણીને બચાવવા જતાં પશા પ્રતિ ડોશીમાનો વૈરાગ ફાટે : 'હાય.. હાય ! તીં ભૈ...ઢેડ થીનઅ માટલું અભડાવોય ! આ પાણી કુણ પીહઅ ? મારઅ માટલું ફોડી નાખવું પડસે.' પશો આવડતથી માર્ગ શોધી બતાવે : 'માટીનું વાહણ તો ના અભડાય ! માડી !', 'પાંણી સોટો તો આભડસેટ જતી રઅ.', 'પેલા માટલામાઅ પાંણી હોય તો કલુડામઅ લેઈ માટલઅ સોંટો.'(૨૦૧)ને માંડમાંડ બચે.

બારમું, ભીખા રાવળિયા સાથે સિદ્ધપુર જતાં વચ્ચે તળાવડીને કાંઠે રોટલા ખાવા રોકાતા પશાની ડુંગળી લેતો ભીખો લસણવાળું મરચું લેતાં અભડાય ! તળાવમાં પાણી પીતા પશા નાથા ભીખાને સંભળાવે : 'આ તલાવડીમઅ પાંણી ના પીતો...મીં પીધુંનઅ...', ભીખાનો જવાબ : 'એ તો પેંણ, આઘણ પીધું, આંચ નહીં પીધું નઅ. મું તો આંચ પીએ.' પશાને કહેવાનું મન થાય : 'દિયોર, તારાં ગધેડાંએ આંચ પાણી પીધું એકઅ મીં આઘઅ પીધું.'(૨૦૮)

આ બધું જ સૂચક છે. દંભ અને બનાવટ અહીં ખુલ્લાં પડ્યાં છે. ક્યાંક વ્યંગ અને વિનોદના હળવા ટોનમાં રજૂ થતી વાતમાં સમાજનાં બંધનો ને આભડછેટોનું ખોખલાપણું અહીં ખુલ્લું પડ્યું છે. દલિતોનું સ્વમાન જાગ્યું હોવાનું દર્શાવતા આ પ્રસંગોમાં ઘણે સ્થળે સ્વાભિમાન પણ

પ્રગટ્યું છે. સૂરજ રાશવા ચડ્યાનાં આ ઝેંધાણ છે. પશા નાથાનું પ્રભુત્વ એને લીડર ગણવા લલચાવે છે. એનો આક્રોશ આરંભથી અંત સુધી એકધારો સચવાયો છે. નાની-મોટી ઘટનાઓ ને જુદાં-જુદાં પાત્રોના પ્રસંગોથી સમગ્ર સમાજને થતાં અન્યાય ને તેના પડતા પડઘાઓથી એક વાતાવરણ બંધાય છે. જે 'ગાંમ લમણે લખાયું'(૪) છે એ 'ગામ છોડી દેવું'(૧૧૦) એવો સંકલ્પ પશાને સિદ્ધપુર ખેંચી જાય છે. અપમાનો ને વેદથી ગળે આવી ગયેલો ગામડાનો દલિત સ્વમાનભેર જીવવા ને ગર્વભેર કમાણી કરવા શહેરમાં પહેલું પગલું માંડે એનો રોમાંચ લેખકે પશાના પાત્ર દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરાવ્યો છે. બ્રાહ્મણોનું ગામ ગણાતા સિદ્ધપુરમાં પ્રવેશવાનો ક્ષોભ, અને કંઈક અંશે ડર દૂર કરી પશો જ પ્રવેશી શકે એવું એનું વ્યક્તિત્વ પ્રારંભથી જ આકારાયું છે. વર્ષે-દાડે પાઈ-પૈસો જોતો દલિત રોજનો રૂપિયો કમાતાં બે મહિનામાં તો 'દેદાર' બદલાઈ જાય. 'સાવકાર' લાગવા લાગે ને થાય, 'હાહરૂ ગાંમડું એ ગાંમડું નઅ શેર એ શેર હોંઓ...'(૨૧૭)

સિદ્ધપુરમાં પીધેલી પહેલી ચાના રોમાંચનો નશો પશાને ચા છેક ગામડે લઈ આવવા ઉશ્કેરે ને ચાનો સ્વાદ જીભે અડાડતી ગ્રામીણ પ્રજા પશાને 'ભડ'નું બિરુદ આપે ! 'સબી તો ભગવાંનની હોય કઅ ગાયકવાડ સરકારની હોય.'(૨૨૪) એવો ખ્યાલ સિદ્ધપુર આવતાં તૂટે ને ટાવર નીચે કાળા લૂગડામાં ઢાંકેલ કેમેરાથી, બાંડીયા પર કોટ પહેરી જિંદગીમાં પહેલી વાર ફોટા પડાવે ! શહેરમાં મિયોરો ને વણકરો આભડછેટ વિના સાથે કામ કરી શકે એનું આશ્ચર્ય ને એનો આનંદ પણ છે. વાલાના વેવાઈ ને મણિના સસરા જેઠા બેચર કુટુંબ સાથે સિદ્ધપુર સ્થળાંતર કરવાના સમાચાર અને પશા નાથાનો સંકલ્પ, 'બસ આજથી તીજા દને સૂરજ રાશવા આભલે ચઢે તે પહેલાં ગામ તજી દેવું.'(૨૭૩) — શહેર તરફ વહેતા થયેલા દલિતોના પ્રવાહનો સંકેત બની રહે છે.

ગાયકવાડ સરકાર અને 'કાંક ગાંધીવાળું'ની દલિત-સહાનુભૂતિના બે-એક ઉલ્લેખો સમયનો સંદર્ભ રચી આપે છે. મણિના પૈણેત આણા પછી મહિને તેડવા જવું ને ત્યારબાદ સસરાપક્ષ તરફથી આણું પૈઠવા આપવાના પ્રસંગોમાં દલિતોનાં આણાં-લગ્નોનાં રીતરિવાજો

ઝીણીઝીણી વિગતોથી આલેખાયાં છે. રાવણું અહીં પાંચ-સાત વાર મંડાય છે. વણાટના વ્યવસાયનો, એના સર-સામાનનો, એ ક્ષેત્રના શબ્દભંડોળનો ભરપૂર ઉપયોગ થયો છે. વણાટ સાથે વણાયેલી નાની-નાની બાબતોને લેખકની અનુભવી નજર નિરૂપવાનું ચૂકી નથી. પરિણામે ભાષામાં ચિત્રાત્મકતા આવી છે. એનું એક ઉદાહરણ :

‘સાળની રાશ ઢીલી કરી વણાટનો તોર પર આંટો લીધો. રાશીલા પર ગાંઠ મજબૂત કરી. રામિયામાં પડેલા નળાને હાથમાં લીધો. નળામાં ભેરવેલું કોકડું તારથી ભરેલું હતું. નળાને વણાટ ઉપર મૂકી રાશલા પાસેની રાશ ખેંચી, વણાટ તંગ કર્યું, ખાડામાં પાવડીઓ પર પગ મૂકી રાચ ઉપરનીચે કરી.’(૧૦૬)

દીવાલમાં ખૂંટી અહીં લાકડા કે લોઢાની નહીં, શિંગડાની છે. ‘ગાંડમઅ પૂસળું ઘાલીનઅ નાઠા.’(૭-૮),

‘ઢેડ પાદઅ તોય મુખીભાનઅ ગંધ આઈ જાય.’(૭૮), જેવા શબ્દપ્રયોગો અહીં રોજ-બરોજના છે. છોછ નથી તેનો, સહેજેય. દારૂ અહીં સામાન્ય છે. રાવણું અને દારૂનો નાતો સર્વસ્વીકૃત છે. મુસાફરી પગપાળાની છે. દલિત હોવાનો રંજ છે એથી વધુ અન્યાયો સામે ફરિયાદો છે.

અન્યાયો અને અપમાનોભર્યા જગતથી અધિકાર અને આત્મસન્માનના વિશ્વમાં ડગલું માંડતા દલિતોના માન, સ્વમાન અને સ્વાભિમાનની આ કથા બદલાતા સમયના કડવા વાસ્તવનું ચિત્ર ઝીલે છે. ઉનાળાના આરંભ પૂર્વેથી આરંભાતી આ કથા અષાઢ-શ્રાવણના ઝરમર સાથે પૂરી થાય એ પણ એટલું જ સાંકેતિક ગણવું રહ્યું, જેટલું દલિત સ્થળાંતરની કંડારાયેલી પહેલી ક્ષણ. આ નવલકથા એ સ્થળાંતરના પ્રથમ ક્ષણની ભૂમિકા છે ને માટે દલપત ચૌહાણ અભિનંદનના અધિકારી ઠરે છે.

<p style="text-align: center;">પ્રકાશની પગદંડીઓ (લે. પ્રકાશ આમટે) : અનુ. સંજય ભાવે</p> <p style="text-align: center;">સ્વમાન પ્રકાશન, ૨૦૧૨. ડે. ૧૭૪, રૂ. ૨૦૦.</p>
<p>ઊંડા અંધારેથી.....</p> <p>અરુણા જાડેજા</p>

અલૌકિક ‘શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામાવલિ’ની જેમ બીજી પણ અનેક લૌકિક સહસ્રનામાવલિઓ મહારાષ્ટ્રમાં સહેજે જોવા મળી આવે. એમાં સાહિત્ય, સંગીત, નાટ્ય, વિવિધ કલા, સમાજસેવા કે અન્ય કોઈ પણ ક્ષેત્રની વ્યક્તિઓનો વિભૂતિ તરીકે પાઠ થતો જોવા મળે. એ પાઠ મારા જેવાં અનેક જણ ભાવવિભોર થઈને કર્યા જ કરતાં હોય છે. ‘પુલકિત’ની પ્રસ્તાવના વાંચીને મને એક જણે કહેલું, “બહેન, તમે તો બહુ ભાવવિભોર થઈ ગયાં !” અરે, પણ પુ.લ. હોય કે સાને ગુરુજી, લોકમાન્ય ટિળક કે જયપ્રકાશ નારાયણ, ગાંધીબાપુ કે સરદાર, બાલગંધર્વ કે હીરાબાઈ બડોદેકર, કિશોરી આમોણકર કે કુમાર ગંધર્વ, ચિત્રકાર ગાયતોડે હોય કે બેન્દ્રે, શાંતા આપ્ટે કે સ્મિતા પાટીલ, ગિરીશ કર્નાડ

હોય કે વિજયા મહેતા, અભય-રાણી બંગ હોય, બાબા-તાઈ આમટે કે પ્રકાશ-મંદા આમટે ! અમે બધાં તો આમની પાછળ રીતસરનાં ગાંડાં; એમની કલા પાછળ, એમનાં કામ પાછળ. એ અમારાં દેવીદેવતા જ, એમાંયે ‘પીડ પરાઈ જાણે’વાળાં તો પહેલાં.

મારી આ વાતને આપણા સન્નિષ્ઠ અનુવાદક સંજય શ્રીપાદ ભાવેનો સાવ સાહજિક જ ટેકો હોય. તે કહે છે, ડૉ. પ્રકાશ આમટેનું આત્મચરિત્ર ‘પ્રકાશવાટા’ (૨૦૦૮) “એકી બેઠકે વાંચી ગયા પછી તેને ગુજરાતીમાં લાવવાની એટલી પ્રબળ ઈચ્છા જાગી કે બીજા જ દિવસે કામ શરૂ કરી દીધું. આ અનુવાદ નહીં કર્યું તો બે ભાષા જાણતા હોવાનો કોઈ અર્થ નથી (જોકે સાહિત્ય કરતાં વ્યાપક

પ્રકાશ જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૩ ૮

અર્થમાં સમાજને લગતાં કેટલાંયે પુસ્તકોની બાબતમાં મને આવું થતું હોય છે.) ડૉ. પ્રકાશ કે તેમના સાથીદારો જેવું કંઈ પણ કરવાનો વિચાર કરવાનીય મારી ક્ષમતા નથી. બીજું કાંઈ નહીં તો એમના કામ વિષેના આ પુસ્તકનો અનુવાદ તો કરવો જોઈએ એમ ભાવવિભોર મનોસ્થિતિમાં લાગ્યું.” (અનુવાદક : પ્રસ્તાવના)

અને એ અનુવાદ આપણને મળ્યો પણ ખરો, સાલ ૨૦૧૨માં. સ્વમાન પ્રકાશને આ ‘પ્રકાશની પગદંડીઓ’ને પ્રકાશિત કરવાની સોનેરી તક ઝડપી લીધી. આવાં પ્રકાશનો તો પ્રકાશનસંસ્થાના ગૌરવસમાં.

□

આપણા સામાન્યોમાંના અસામાન્ય લોકોના જીવનને જાણવું-સમજવું હયમચાવી મૂકનારું હોય છે. એમ કાંઈ કોઈ આવતાંજતાં કોઈના ખોળામાં અસામાન્ય કે મહાનની પદવી પધરાવતું નથી. કેટકેટલીયે મુસીબતો, અગવડો, અવ-હેલનાઓમાંથી દઝાતા-ચંપાતા એમના અનુભવો બહાર નીકળે છે, ત્યારે જઈને કોકને એની જાણ થાય છે.

નાગપુર ગામના એક મોટા ઘરનો નબીરો, નામે મુરલીધર આમટે; એ વકીલાત કરે. વકીલાતના કામકાજ અંગે દલિતોપીડિતોની એમના ઘરે અવરજવર થતી, જે ગામના પ્રતિષ્ઠિતોને ગમ્યું નહીં. એણે વારસાગત વૈભવ છોડ્યો, ગામ છોડ્યું અને પછડાયેલા-કચડાયેલાઓને પાંખમાં લીધા. મહાદેવજીના એકાદ ગણ જેવો વેશ આ બાબા આમટેનો. પ્રથમ નજરે મુરતિયાને જોઈને હેબતાયેલી નાજુકનમણી કન્યા ઇંદુ પછી એના પ્રત્યે જ કોક અગમ્ય કારણસર ખેંચાય છે, બન્નેનાં લગ્ન થાય છે, એ જ સાધનાતાઈ આમટે. લગ્ન પછી ચુસ્ત કર્મકાંડી કન્યાનું આખેઆખું બ્રાહ્મણત્વ પળવારમાં જ પલટાઈ ગયું. કબ્રસ્તાન નજીકના એક જૂના ઘરમાં અઘોરપંથી શિવજી જેવા બાબા સાથે ઉમાસમી ઇંદુનો ઘરસંસાર શરૂ થયો. રસ્તે જતાં એકવાર એક કોઢિયાનો એમને ભેટો થયો, એની વાતમાં ને આંખમાં જે અકથ્ય પીડા જોઈ, બસ તે જ રાત્રે બાબાએ સાધનાતાઈની સાક્ષીએ પોતાનું આખું આયખું આ કુષ્ઠરોગીઓને નામે લખવાનું નીમ લીધું. સાલ ૧૯૪૮માં તેમણે ‘મહારોગ સેવા સમિતિ’ની સ્થાપના કરી.

વરોરાની આજુબાજુના વિસ્તારમાં આ સમિતિનાં અગિયાર કેન્દ્રો ખૂલ્યાં. સાલ ૧૯૫૨માં વરોરાથી ત્રણ કિલોમીટર દૂર મળેલી પચાસ એકરની જમીનમાં તેમણે સ્થાપ્યું ‘આનંદવન’. કુષ્ઠરોગીઓની પીડા દૂર કરનારું, તેમને પોતાનું, હક્કનું ઘર આપનારું, તેમને બધી વાતે સુખશાંતિમાં રાખનારું આ આનંદવન. બાબા-તાઈએ અહીં આવતાં પહેલાં સાપર્વીછીથી ઊભરાયેલી આ અવાવરુ જમીનને ટાઢતડકા કે વાવંટોળને ગણકાર્યા વગર, રાતદિવસ જોયા વગર, રહેવા જેવી કરી. એ વેરાન વગડાની કડકડતી ટાઢમાં બન્ને બાળકો વિકાસ અને પ્રકાશ માટે સ્વેટર પણ નહોતાં, તાઈના કબજા પહેરીને એ સૂઈ રહેતાં. માંડ સવાસોરિયાં આ બાળકો. એમનાં નસીબમાં છ આનાનું બિસ્કિટનું પડીકુંયે નહીં. ગરીબાઈના આવા ધગધગતા ડામ સહેતાં માબાપને જોતાં-જોતાં એ બન્ને બાળકો મોટાં થયાં. બાબા અતિશય કોધી તોય આ બાળકોનો આદર્શ એટલે બાબા, પિતા. આ બાળકોના જીવનમાં મોજશોખ નહોતાં, લાડકોડનો તો સવાલ જ નહોતો. દીકરો પ્રકાશ કહે છે, “...પણ શિસ્ત, વ્યવહારની ચોખ્ખાઈ, કોઈ પણ કામની શરમ નહીં, વિચારોની મક્કમતા. આ બધા સંસ્કારો અમને મળ્યા. એ સંસ્કાર જિંદગી સંતોષકારક બનાવવા માટે ઉપયોગી થઈ શકે એ અમને પછીનાં વર્ષોમાં સતત સમજાતું રહ્યું.”

આ કોઢીજનોનાં બાળકોને કોણ ભણાવે ? તેથી બાબાએ આનંદવનમાં જ શાળા-કોલેજની વ્યવસ્થા ઊભી કરી. બન્ને ભાઈઓ સાથેસાથે જ ભણી ઊતર્યા, ગુણ સિત્તેર ટકાની આસપાસ. મોટા વિકાસને જવું હતું ઐજિનિયરિંગમાં પણ બન્નેને જુદાજુદા ભણવાનું-રહેવાનું થાય તો ખર્ચો તો વધવાનો જ; તેથી પછી વિકાસે પણ તબીબી શિક્ષણ લેવાનું જ નક્કી કર્યું. નાના પ્રકાશને તો પહેલેથી જ ડોક્ટર થવું હતું અને આમેય આનંદવનમાં ઘરના ડોક્ટરોની જરૂર વધુ હતી. બન્ને ભાઈઓ ખાદીની ચડી(હાફપેન્ટ) અને ખમીસ પહેરીને દાક્તર થવા નાગપુર ગામે જવા નીકળ્યા. પ્રવેશ મળી ગયો. બન્ને એક જ વર્ગમાં. ભણવામાં સાધારણ. કોઈને વધુ ગુણ મળે કે કોક વધુ સારુ શિક્ષણ લે તો આ ભાઈઓને પોતે ઊતરતા હોવાની ગ્રંથિ પણ બંધાઈ જતી. તોયે “...બાબાને મદદ કરવાની છે એવું ક્યાંક મગજમાં

હતું.”

પ્રકાશ પોતે ઓછાબોલો અને વિકાસ ભારે વાતોડિયો તોયે એમને એવા ખાસ મિત્રો થયા નહીં. કારણમાં પ્રકાશ આમટે જણાવે છે તેમ એક તો એ બે ભાઈઓ ‘ભણવું ભલું ને અમારું કામ ભલું’ એમાંના, વળી તેઓ વાર્ષિકોત્સવો કે રમતગમતમાં ભાગ લેતા નહીં. તેમનો ખાદીધારી પહેરવેશ; તેમ જ બધા એમના બાબાની સમાજસેવાથી માહિતગાર હતા. ભલે નાગપુર રહ્યું શહેર પણ એમને આનંદવનનું ખેંચાણ ખૂબ રહેતું, બન્ને રજાની રાહ જોતા રહેતા. છેલ્લી પરીક્ષા પતી ગઈ. તેવામાં જ, સાલ ૧૯૭૦માં, ગડચિરોલી જિલ્લામાં જ, આનંદવનથી ૨૫૦ કિલોમીટર દૂર આવેલા ભામરાગઢના હેમલકસા વિસ્તારમાં આદિવાસીઓ માટે કામ કરવાનું બાબાએ વિચાર્યું. સાલ ૧૯૭૦માં બન્ને ભાઈઓ સારી રીતે પાસ થયા. ડૉ. પ્રકાશ કહે છે, “બાબા ત્યારે ૫૬ના અને હું ૨૨નો. બાબા આ ઉંમરે નવું કામ માથે લે અને તેય આવા દુર્ગમ વિસ્તારમાં એ મને કંઈ ઠીક લાગતું નહોતું. પણ એમનો વિરોધ કઈ રીતે કરવો ? એ કોઈ એક વાત નક્કી કરે એટલે કરે ! મેં તરત જ બાબાને કહ્યું કે જો તમે આ કામ કરવાના હો તો હું એમાં જોડાઈશ.” બાબા પહેલાં ભલે બોલ્યા નહોતા પણ એમના મનમાં તો આ જ હતું, દીકરાના વિચારો જાણી બાબા રાજી થયા.

ત્યારબાદ નાગપુરની ‘મહાત્મા ગાંધી મેડિકલ કોલેજ’માં બન્ને ભાઈઓ જોડાયા, પ્રકાશ સર્જરી(શસ્ત્રક્રિયા)માં અને વિકાસ મેડિસિન(તબીબી)માં. આ જ કોલેજમાં મંદા સાથે પ્રકાશની ઓળખાણ થઈ. પ્રકાશ કરતા બે વર્ષે મોટી અને એક વર્ષ આગળ. કોલેજ ક્વીન; દેખાવે બહુ સુંદર. એની સાથે વાત કરવા તો ખરા જ પણ લગ્ન કરવા પણ ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર. પ્રકાશ તો એનું નામેય ન જાણે. પણ અહીં નોકરી કરતી વખતે બન્ને મળ્યાં. પ્રકાશ પોતે અતિશય સંકોચશીલ, સામેથી પ્રસ્તાવ મૂકે એમાંના નહીં. ધીમેધીમે એ બેઉને થયું કે એમનાં રસ-રુચિ-વિચારો મળતાં આવે છે અને એમ લગ્નનું આપમેળે જ ગોઠવાયું. મંદાના પિતા આર.એસ.એસ.ના કાર્યકર્તા, નાગપુરની ખેતીવાડી કોલેજમાં અધ્યાપક. મંદાનાં બા પોતેય નોકરી કરે, છોકરાં ખૂબ ભણે એવું માને. પોતે

ડૉક્ટર ન થઈ શક્યાં પણ પોતાની બન્ને દીકરીઓને ડૉક્ટર થવા માટે પ્રોત્સાહિત કરી. મંદા અને એનાં બહેને તબીબી શિક્ષણ લઈ રહેલા એક પિતરાઈ ભાઈનાં પુસ્તકો વાંચીને પરીક્ષા આપી, એટલો ખર્ચો તો ઓછો ! બાબાને ક્યાંકથી આ બન્નેની વાતની ખબર પડી અને એ બન્નેને એમણે બોલાવ્યાં, બાબાએ પ્રકાશને પૂછ્યું, “મંદાને તારા કામની ખબર છે ને ?” એમની પાકી તૈયારી જોઈને બાબાએ તરત જ લગ્ન લેવાનું નક્કી કર્યું. આમ નાના ભાઈ પ્રકાશનાં લગ્ન પહેલાં લેવાયાં. સાલ ૧૯૭૨માં દુકાળ પડેલો તેથી કોઈ જમણવાર નહીં, મિષ્ટાન્ન નહીં. આ બાજુ લગ્ન થયાં અને ત્યાં સુધીમાં ખોરંભે પડેલી સરકારની કાર્યવાહીવાળી હેમલકસાની પેલી જમીન પણ મળી ગઈ.

ખરો અધ્યાય હવે શરૂ થાય છે. આનંદવનથી ૨૫૦ કિલોમીટર દૂર આવેલા હેમલકસા વિસ્તારમાં જ્યાં બાબાએ ‘લોક બિરાદરી પ્રકલ્પ (યોજના, પ્રોજેક્ટ)’ શરૂ કર્યો એ જગ્યાએ જવાના રસ્તા કાચા કરતાંયે ખરાબ, ક્યાંક તો રસ્તા જ નહીં. વચ્ચે નદીનાળાં પણ ખરાં જ, ચોમાસે ઊભરાનારાં. તેથી રસ્તામાં રોકાણ માટે બાબાએ એક બીજી જમીન માગી અને મળી પણ ગઈ; નાગેપલ્લી, ત્યાંથી હેમલકસા ૬૫ કિલોમીટર દૂર, ઊંચાઈ પર. બાબાએ ત્યાં કામ શરૂ કરી પણ દીધું. સાલ ૧૯૭૪માં પ્રકાશ બેચાર સાથીઓને લઈને ત્યાં ગયા. જગ્યા કેવી, તો ગીચ ઝાડીને લીધે સૂર્યપ્રકાશનાં ફાંફાં; આનંદવનની જેમ સાપવીંછીનું સામ્રાજ્ય. ભેંકાર શાંતિ, સિવાય કે જંગલી પ્રાણીઓ અને દૂર વહેતી નદીનો અવાજ. વસતીથી વિખૂટો વિસ્તાર. મકાન કે પાણી જેવી મૂળભૂત સગવડ નહીં, વીજળીનો સવાલ જ નહીં. હતા તો જંગલી પ્રાણીઓની જેમ છુપાયેલા આદિવાસીઓ. શરૂઆતમાં તો ઝાડ નીચે જ રહેવાનું, પછી આસપાસનાં ઝાડ કાપીને જગ્યા કરી, સાફ કરી, મહામુશ્કેલીએ ઝૂંપડી ઊભી કરી. પાછળથી મંદા જતાં ઝૂંપડી થોડી મોટી કરી. નજીકના નાળાની બાજુમાં ઊંડો ખાડો ખોદ્યો, કૂવા જેવો; પીવાનું પાણી એમાંથી મળે. બેઅઢી કિલોમીટર દૂર આવેલી નદીમાંથી, ગાડામાં પીપડાં ભરીને ફેરી કરી-કરીને વપરાશનું પાણી લવાતું. પુરુષોને તો બધું બહાર, નદીએ પતે પણ મંદા માટે એવું નાવણિયા કે સંડાસ વગર ચલાવવું ખાસ્સું મુશ્કેલ. એ તો થઈ રહેશે એમ કરીને

મૂળ કામ હાથમાં લીધું, આદિવાસીઓની તબીબી સેવા. એ કામની સાથોસાથ આનંદવનમાંથી આવેલા કાર્યકર્તાઓની સાથે મળીને પ્રકાશે ઝાડ કાપીને રસ્તા બનાવ્યા, જરૂરી ખોદકામ કરીને જગ્યા સમથળ બનાવી. તેઓ કહે છે, “ઝાડ કાપવામાં, પથ્થર ફોડવામાં હાથ ભરાઈ આવતા પણ પોતે કંઈક નવું સર્જન કરી રહ્યા છે એનો આનંદ પણ થતો.” પતરાંનાં છાપરાં થતાં ગયાં; નીચે ગારલીપણ કરીને એનું થયું રસોડું, કોઠાર થયો. જંગલ રહ્યું, એટલે જંગલી પ્રાણીઓ ક્યારે હુમલો કરે એ કહેવાય નહીં. પણ જંગલને ઘર માનનાર મંદા-પ્રકાશે ડોંશોડોંશે હેમલકસામાં પોતાની જિંદગીનાં મંડાણ કર્યાં.

ચોમાસા દરમિયાન કોઈ કુટુંબીજનોને મળી શકાય નહીં, ડિસેમ્બર સુધી કોઈનો સંપર્ક થવો મુશ્કેલ. બાકીના દિવસોમાં પણ જાતે બનાવેલા હોડકામાં બેસીને નદી પાર કરવાની રહે. પણ બાબા ગમે તે મુશ્કેલી પાર કરીને હેમલકસા આવજા કરે જ; આવતાજતા કોઈ સાથે તાઈ એમની જીવનજરૂરિયાતની ચીજવસ્તુ મોકલે, ખાસ તો દાણોપાણી ને દવાપાણી. એમનો બધો આધાર આનંદવન પર. મોટો ભાઈ વિકાસ ટ્રકમાં સામાન ભરીને, જાતે ચલાવીને હેમલકસા લઈ આવે. એમ તો આ લોકોએ થોડાં શાકભાજી ઉગાડેલાં. આસપાસના હજારેક ગામડાના આદિવાસીઓ આવું અનાજબનાજ ખાય નહીં, એ તો કંદમૂળ, વન્ય ફળો અને વન્ય પ્રાણીઓના માંસ પર જ રહેનારા. ભેજવાળી હવાને લીધે લોટ ટકે નહીં, તાજો લોટ આવે ત્યારે એ બેચાર દિવસોમાં રોટલી જે ખાવા મળી તે, બાકી તો મોળી દાળ ને ભાત. છોકરાંમાં જીવ તે મા યાદ કરીકરીને કેટકેટલું લઈ આવે ! ડો. પ્રકાશ કહે છે તેમ તાઈ આવે ત્યારે એમની દિવાળી. તાઈ-બાબા-વિકાસ ત્રણેય રહે ત્યાં આનંદવનમાં પણ એમનો જીવ બધો હેમલકસામાં જ, ચોમાસે તો એ બધાનો જીવ કપાઈ જાય. જોકે આ દંપતિ તો બધી વાત માટે તૈયાર અને પોતે કહે છે તેમ જુવાનીનાં જોશહોંશ તો એમની સાથે જ હતો. મધ્યપ્રદેશનો એમનો રસોઈઓ બધા માટે જે રાંધે તે, જેવું રાંધે તેવું, મીઠેમરચે મોળું-તીખું-ફીકું જે મળે તે આ બધાં જમી લેતાં; જાતે વહોરેલી આ પાબંદીનું પાલન રાજખુશીથી થતું. જીવ તો કેવો સંતોષી ! “અમને દરેકને ૧૫૦નો પગાર મળતો,

રહેવા-જમવાનું પણ મળી રહેતું, ખર્ચો કરવાને બીજું કોઈ નિમિત્ત જ નહીં હોવાને કારણે પગારની રકમ ઘણી ગણાય.”

સ્વજનોનો વિયોગ તો આમણે હસતે મોંએ સ્વીકાર્યો પણ જેમના માટે થઈને આ લોકો આ યોજનાને પાર પાડવા આવેલા તે આદિવાસીઓનું શું ? એ તો એમની પાસે ફરકતાંયે નહોતાં. પ્રકાશ કહે છે, “એક અર્થમા એ સાચાં કારણ કે અમે એમને પરગ્રહમાંથી આવેલા પ્રાણી જેવાં લાગતાં હોઈશું. એમની ભાષા અમને આવડતી નહોતી એટલે એમને સમજાવવું શક્ય નહોતું. પણ આવી મુશ્કેલીઓમાંથી જ રસ્તો નીકળતો ગયો. અમે સહુ કાર્યકર્તાઓ એકબીજાની નજીક આવ્યા, અમારા સહુનો એક પરિવાર બન્યો જે આજે પણ ભેગો જ છે.” જોકે વરસ સુધી ખાસ કોઈ આદિવાસી દરદી દેખાયો નહીં. આ માડિયા ગોંડ આદિવાસીઓ; એમની બોલી માડિયા, મરાઠીનો એક પણ શબ્દ એમાં નહીં. ઇશ્વારાની વાત તો પછી આવે, એ આદિવાસીઓ આ લોકોની સામે આવવા જ તૈયાર નહીં. કારણમાં એમની અંધશ્રદ્ધા. ભૂવાને છોડીને આ લોકો પાસે જાય તો ભગવાનનો કોપ થાય.

પણ એક વાર માદી નામના એક છોકરાને ખેંચ આવી, ટાઢથી બચવા તાપણા પાસે સૂતો એમાં ખેંચમાં ને ખેંચમાં તાપણામાં પડ્યો, ખાસ્સુ દાઝ્યો, કોઈ ઇલાજ કારી ન નીવડ્યો; આખરે આદિવાસીઓ આ પરગ્રહવાસીઓ પાસે એને લઈ આવ્યા, પણ ઘણા દિવસો પછી. એના ઘામાં કીડા પડી ગયેલા. પ્રકાશ એ બધું સાફ કરીને એને ગોળી આપી. ગોળી તો પહેલી જ વાર લીધેલી, અસર પણ ઝડપથી થઈ. મરુંમરું થતો છોકરો જીવી ગયો, મહિનામાં ચાલવા પણ માંડ્યો. એમની બીક દૂર કરવા એમની નજર સામે જ એમનાં ઓપરેશન થવા લાગ્યાં. આમ ધીમેધીમે દરદી આવવા માંડ્યા, એમની સારવાર ખુલ્લામાં જ થાય, ૭૦-૮૦ કિલોમીટર જેટલે દૂરથી આવ્યાં હોય એટલે બધાં સારવાર થાય ત્યાં સુધી ત્યાં જ રહે, ત્યાં જ રાંધીને ખાય. કોઈ માંદું હોય તો આ બન્ને ચાલતાંચાલતાં ત્યાં જાય. એમની પાટાપિંડીના પાટા મંદાતાઈ જાતે બનાવે, પહેરવાના ગાઉન પણ; માદરપાટના ટકાઉ કપડામાંથી આ બધું બને. દરદીને દવા આપવી, સારવાર કરવી, પાટાપિંડી કરવી, ટાંકા

લેવા, ઈજેક્શનો આપવાં, બાટલા ચડાવવા, ઊતરી ગયેલા હાથપગ ચડાવવા, આંખનાં ઓપરેશનો, સુવાવડ કરાવવી — એમ કેટલીયે તબીબી શાખાઓમાં આ લોકો પારંગત થતાં ગયાં. એમની સારવારથી દરદી હરતોફરતો તો થઈ જ જતો, વધુ શું જોઈએ ? રીંછના હુમલામાં ખોપરી ફાટી ગયેલા એક આદિવાસીના મોં પરનો નાકથી ઉપરનો, માથાના તાલકા સુધીનો ભાગ રીંછે સંતરાની છાલની જેમ ફોલી ખાધેલો; નાકનાં નસકોરાં જ દેખાય, આંખ-કપાળ-માથું કશું જ ન દેખાય, દેખાય અંદરનું નર્ચું માંસ, લોહી નીંગળતું, બિહામણા મોંએ એ આદિવાસી બધી વાત કહી રહ્યો હતો. એનેસ્થેશિયા કે કાંઈ નહીં, પેલો બિચારો એવો તો સહનશીલ કે દોઢસો જેટલા ટાંકા ચૂપચાપ લેવડાવ્યા. ચારપાંચ દિવસે સાજો થઈને ચાલતો ઘરે ગયો, આંખ રહી નહોતી. (મૂળ મરાઠી પુસ્તકોમાં ઘણા ફોટા મૂક્યા છે. તેમાંનો આ એક ફોટો, એ ફોટો જ એટલો બિહામણો છે કે ફરી એ પાના પર જવું હોય તો એ ફોટા પરથી નજર કૂદાવવી પડે. માત્ર ફોટો જોઈને જ આવી હાલત થતી હોય તો એની સામે ઊભા રહીને એની સારવાર કરવા માટેનું જિગર ડૉ. પ્રકાશ ક્યાંથી લાવ્યા હશે ?)

ભાષાનો સવાલ તો ઊભો જ હતો, દુભાષિયો પણ કોઈ ન મળે. જંગલખાતાવાળા પાસેથી આ લોકોએ વ્યવહારપૂરતી ભાષા શીખી લીધી. ક્યારેય ન જોયેલી દવા પતાકડામાંથી કેવી રીતે કાઢવી, કેવી રીતે લેવી, ક્યારે લેવી એ સમજાવવું ખૂબ કઠિન. દરદી પોતાની પાસે હોય ત્યારે તો આ લોકો દવાનો ડોઝ આપી દે, પણ પછી શું ? સૂર્ય ઊગે ત્યારે, માથે હોય ત્યારે, આથમે ત્યારે, રાત પડે ત્યારે એમ કરીને સમજાવવાનું રહેતું. તોયે એમને માથે ભાર તો રહેતો જ કે દવા સરખી રીતે તો લેશે ને ?

એમની સૌથી મોટી બીમારી કુપોષણની. કલ્પનામાં ન આવે એટલી હદે ગરીબી. ખાવાના સાંસા. કંદમૂળ ખાય, કીડીને કચરીને ચટણી જેવું કરી ખાઈ લે. ફળફળાદિની તો વાત જ ક્યાં ! મોટી ઉંમરે પણ વજન તો માંડ ૨૩ કિલો. મોં પરથી ઉંમરનો અંદાજ તો કોઈ હિસાબે ન નીકળે. કુપોષણની જેમ બાળમૃત્યુ અને પાંડુરોગ(એનીમિયા)નું પ્રમાણ વધુ હતું, ચામડીના રોગો પણ તેટલા જ. સાબુસોડા જેવી રોજિંદી ચીજ એ ન જાણે. આદિવાસીઓની આવી

અભાવગ્રસ્ત જિંદગી જોઈને ડૉ. પ્રકાશ સ્વેટર પહેરવાનું છોડી દીધું, તો પત્નીએ પણ છોડી દીધું. ડૉક્ટરનો તો કાયમી એક જ પહેરવેશ, બાબાની જેમ ગંજી-ચકી.

સાલ ૧૯૭૫માં નાગપુરમાં મંદાતાઈએ દિગંતને જન્મ આપ્યો, એની જાણ પણ બાળકના પિતાને કેટલાય વખત પછી થઈ. મચ્છરોનો અતિ ત્રાસ. નાના બાબા સહિત સૌને મેલેરિયા થયો. ડૉ. પ્રકાશની પાચનશક્તિ પણ નબળી રહેવા લાગી, પિત્ત વધવા લાગ્યું. કોકે કહ્યું આ જગ્યા છોડી દે પણ એમ કંઈ પ્રકાશ પાછા પડે ? એ જ વર્ષે બાબા સાથે અહીં ‘સ્વિસ એઈડ’ના બે કાર્યકર્તાઓ આવ્યા, આ સંસ્થાએ આનંદવનમાં મદદ કરેલી તેમ અહીં પણ કરી. તેમની મદદથી સાલ ૧૯૮૫ સુધીમાં આદિવાસીઓ માટે ઘર, દવાખાનું, નિશાળ વગેરે બંધાયાં. કાર્યકર્તાઓ માટે પણ પાકાં મકાન બંધાયાં. સાલ ૧૯૭૬માં મોટાભાઈ વિકાસનાં લગ્ન થયાં, વિકાસનાં પત્ની ભારતી પણ ડૉક્ટર જ. હવે દવાખાનામાં દરદીઓની ભીડ વધવા લાગી અને ડૉ. પ્રકાશ કહે છે, “હવે અમને ખાતરી થઈ કે હેમલકસાએ અમને સ્વીકાર્યા છે !”

સાલ ૧૯૮૧માં અચાનક કોલેરા ફાટી નીકળ્યો, કારણમાં એ વર્ષે જ વાંસ કાપવા માટે કોન્ટ્રેક્ટર હજારો મજૂરોને આ વિસ્તારમાં લઈ આવ્યો. એ બધાંએ અહીં રહીને, વાપરીવાપરીને નદીને ડહોળી નાંખી. એ જ ગુંદું પાણી આ અબુધ આદિવાસીઓ પણ પીએ. ઉપરાણાપરી લગભગ ૩૦૦ દરદીઓ દાખલ થયા. વાહનવ્યવહાર બંધ, દવાનો જથ્થો ખૂટી પડેલો, એમને ચઢાવવા આટલા બધા બાટલાની વ્યવસ્થા પણ કાર્યકર્તાઓએ કરી, પોતાનાથી થાય તેટલું એ બધા કરી છૂટ્યા. પણ આટલા બધાને આવી તંગીભરી જગ્યાએ કેમ કરીને બચાવવા ? અહીં ડૉ. પ્રકાશ કહે છે, “કસોટી કરનારા, ધીરજ ખતમ કરનારા, આવા પ્રસંગો ઘણી વાર આવ્યા પણ એને કારણે અહીં કામ કરવાની કેટલી જરૂર છે એ પણ નવેસરથી સમજાતું ગયું. પાછી પાની કરવાની નથી, એ મનમાં પાકું હતું. તેથી તેમાંથી પણ અમે એકબીજાની મદદથી રસ્તા કાઢતાં ગયાં, ટકી રહ્યાં, કામ વધારતાં ગયાં.”

ત્યાર બાદ ‘ઓક્સફેમ’ નામની સંસ્થાએ અનુદાન આપ્યું. રોટરી ક્લબે ૧ હજાર ડૉલર અને મિત્ર બની ગયેલા

ગુલ અસનાનીએ ૧૫ હજાર ડોલર્સ ઊભા કરી આપ્યા, અસનાનીએ જ અમેરિકાની સરકાર મારફતે બીજા ૧૬ હજાર ડોલર્સ મેળવી આપ્યા. આમ દવાઓનો બધો ખર્ચો નીકળી ગયો, બાળકો માટેના છાત્રાલયની પણ વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. મંદાતાઈના બહેનબનેવી તેમજ બીજા ડોક્ટરો પણ આ દંપતીની મદદમાં જોડાયા, ઓપરેશન કેમ્પસ થવા લાગ્યા.

ડૉ. પ્રકાશ ફક્ત દાક્તરી વિદ્યામાં જ કુશળ નહોતા, એ એક કુશળ કારીગર પણ હતા. મશીનરીનું કોઈ પણ કામ એ કરી આપતા; વાહનો હોય કે હાથપંપ કે પછી ટ્રાન્ઝીસ્ટર, દરેકને સમું કર્યું છૂટકો. આવા વિધિવિધ હુન્નરપ્રદર્શન સાથે જિગરદર્શનના પણ બનાવો છાશવારે થતા જ રહે, જીવસંતોષના બનાવો. મધમાખીઓનો હુમલો હોય કે રીંછનો. પણ આ જંગમાં તેમણે દુશ્મનને વહાલાં કરી જાણ્યાં. રીંછ, સાપ, ચિત્તો, વાઘ કે સાપ એ ફક્ત પ્રાણીઓ નથી, એ નેગલ છે, હેમલ છે, રાણી છે, મુન્નો છે; આમટેનાં જ પરિવારજનો. ધીમેધીમે આ પરિવારજનો વધતાં ગયાં અને એમનો એક આવાસ બન્યો, નામ એનું 'ગોકુળ'. ડૉ. હર્ડીકર અને પુ.લ. દેશપાંડેએ આ 'ગોકુળ'ની સારસંભાળ માટે મદદ કરી.

એમ કહોને, હવે ચાર દસકા પૂરા થવામાં છે આ યોજનાને. અહીંની શાળામાં ભણીને ૩૦૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષક બન્યા તો ૫૦ જેટલા પોલીસ. કોઈ વનરક્ષક, કોઈ વકીલ તો કોઈ ઍજિનિયર પણ. બારમા ધોરણ સુધીની શાળામાં સ્થાનિક કલાકારીગરીથી માંડીને કમ્પ્યુટર સુધીનું શિક્ષણ અપાય છે. સંપૂર્ણતયા સુસજ્જ દવાખાનામાં દર વર્ષે ૪૫,૦૦૦ જેટલા દર્દીઓ આવે છે. નજીકમાં સરકારી પ્રાથમિક સારવાર કેન્દ્ર હોય તોપણ સો-સો કિલોમીટર જેટલું અંતર ચાલીને હેમલકસાને દવાખાને પહોંચે છે, પહોંચવામાં ૩-૪ દિવસ થઈ જાય તોપણ.

જેમ હેમલકસાએ આ દંપતિને માન્યતા આપી તેમ હવે સમાજે પણ એમના કાર્યને માન્યતા આપવા માંડી : 'કુસુમાગ્રજ પ્રતિષ્ઠાન'નો પુરસ્કાર મળ્યો. પદ્મશ્રીનું સન્માન મળતા પહેલાં(!!!)ની વાત. બાબા સાથે ફ્રાન્સથી ડૉ. બાર્થિલેમી આવેલા, એમનાં પત્નીએ નોબેલ પુરસ્કારવિજેતા ડૉ. આલ્બર્ટ શ્વાઈટ્ઝર સાથે કામ કરેલું. મોનેકો સરકારે

ડૉ. શ્વાઈટ્ઝરની ટપાલટિકિટ પણ બહાર પાડેલી. તેમણે આ દંપતીને કહ્યું કે ડૉ. શ્વાઈટ્ઝરે આફ્રિકામાં જે તબીબી સેવાનું કામ કરેલું તે અને આજે સાલ ૧૯૯૨માં તમે જે કામ કરી રહ્યાં છો તે બન્ને વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે. લગભગ ત્યારે જ કલકત્તાથી કોઈએ 'શ્વાઈટ્ઝર કપલ ઓફ ઇન્ડિયા' શીર્ષક હેઠળ એક લેખ લખ્યો અને ફ્રાન્સની સરહદે આવેલા એક નાનકડા સંસ્થાન મોનેકો સરકારને દરખાસ્ત મોકલી કે આ દંપતીની એક ટિકિટ બહાર પાડવી જોઈએ. આ બાજુ ડૉ. બાર્થિલેમીએ પણ મોનેકો સરકારને આ ભલામણ કરી અને સાલ ૧૯૯૫માં મોનેકો સરકારે આ દંપતીના નામની ટપાલટિકિટ બહાર પાડી. આ દંપતી આ વાતથી સાવ અજાણ, એમને સત્તાવાર માહિતી મળેલી નહીં. કોકે કહ્યું અને વિકાસે મોનેકો સરકારને પત્ર લખ્યો. એના જવાબમાં ત્યાંથી એમણે એક પત્ર અને ત્રણસો ટિકિટો મોકલી. આ ટિકિટને કારણે હવે રાષ્ટ્રીય(!) અને આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે એમની નોંધ લેવાવા લાગી. ત્યાર બાદ મળેલો 'રેમન મેગસેસે એવોર્ડ', સાલ ૨૦૦૮. બાબાને પણ અગાઉ મળી ચૂકેલો (સાલ ૧૯૮૫). એક જ ઘરમાં બબે 'રેમન મેગસેસે સન્માન' મળ્યાં હોય એવી ઘટના વિરલ જ.

બાબાનું આનંદવન તો મુખ્ય રસ્તા પરનું, વીજળી, સડક, પાણી જેવી મૂળભૂત સગવડોવાળું. તેથી ત્યાં મુલાકાતીઓ આવતા જ રહે અને તેથી જ વંચિતો માટે પોતાનું જીવન લૂંટાવી દેનારા બાબા તરફ પ્રસિદ્ધિનો રેલો પણ સાહજિકતાથી જ વહેતો રહ્યો. જ્યારે પ્રકાશમંદાની હાલત આપણે જોઈ તેમ આનંદવન કરતાં કંઈ કેટલાંયેગણી હાડમારીભરી. પ્રકાશમંદાએ જ્યારથી પોતાની ભરપચીસી હેમલકસા પર ઓવારી દીધી ત્યારથી માંડીને તેમને 'રેમન મેગસેસે એવોર્ડ' મળ્યો ત્યારસુધીનો એમનો આ પ્રવાસ એટલે જ 'પ્રકાશની પગદંડીઓ'. હેમલકસાને એમણે સપરિવાર અપનાવ્યું, જનજનાવર સહિત; સાકટમ.

આ જનજનાવરો કરતાં વધુ હિંસક એવી સરકારની ઉદાસીનતા અને શુષ્કતા, વનાધિકારીઓની અકારણ હેરાનગતિનો સામનો એમણે સામી છાતીએ કર્યો; પેઢીગત દિલેરી દાખવતાં આ બન્ને ધપતા રહ્યાં. બાબા મહાન ગણાતા, તેથી એમનાં કુટુંબીજનોને પણ એ મહાનતાને જ છાજે એવી જીવનશૈલીમાંથી પસાર થવું પડ્યું. એક વાર

આ બન્ને ભાઈઓ નાગપુરમાં ઢોંસો ખાઈ આવ્યા તો તાઈએ એટલું જ કહ્યું, “...પણ જોજો, બાબાના નામને બટ્ટો લગાડશો નહીં.” આ બન્ને ભાઈઓ કેવા તાણતણાવમાંથી પસાર થયા હશે !

પોતાના બન્ને દીકરા દિગંત અને અનિકેતને આનંદવનમાં ભણવા મૂક્યા. મોટો દિગંત પણ ઝઝૂમતો-ઝઝૂમતો ડોક્ટર થયો. અનિકેત ઍજિનિયર થયો. ‘લોક બિરાદરી યોજના’ને પચીસ વર્ષ પૂરાં થતાં, ત્યાં એક મેળાવડો યોજાયો. એમાં ડૉ. દિગંતે જાહેર કર્યું, “તે પોતાના પિતાજી ડૉ. પ્રકાશ આમટે અને દાદાજી બાબા આમટેને પગલે લોકસેવા કાર્યમાં જ જોડાશે, તે પિતા સાથે અહીં હેમલકસામાં જ કામ કરશે.” ડૉ. દિગંતની પત્ની ડૉ. અનઘા પણ સાસુ મંદાતાઈની જેમ પતિના સેવાકાર્યમાં જોડાઈ. નાનો દીકરો અનિકેત આ યોજનાનું સંચાલનકાર્ય સંભાળે છે. દીકરી આરતીની વાત. હેમલકસામાં એક આદિવાસી માતા સુવાવડમાં ગુજરી ગઈ, એ નવજાત શિશુ સાથે મંદાતાઈને માયા બંધાતી ગઈ અને આરતીને પોતાને ત્યાં જ રાખી લીધી. આમ આરતી દિગંત-અનિકેતની મોટી બહેન. બાબા આમટેની ચોથી પેઢી એટલે ડૉ. પ્રકાશના પૌત્ર અર્ણવમાં પણ પારણામાંથી જ આમટે પરિવારનાં લક્ષણ જોવા મળ્યાં. વાઘથી માંડીને સાપ સુધીના બધા એના દોસ્ત. ડૉ. પ્રકાશ ગર્વથી કહે છે, “જે આદિવાસીઓ અમને પોતાના ગણે એ માટે અમે આટલા દિવસ મથ્યાં, એમને પરાયું ન લાગે તે માટે મથ્યાં, એ જ લાગણીથી અમારી પછીની પેઢી પણ કામ કરી રહી છે જેનો અમને ખરેખર સંતોષ છે.”

એક આદર્શ દીવાદાંડી સમી પ્રકાશની આ પગદંડી.

□

કોઈ પણ જાતની હોહા કર્યા વગર, ઢંઢેરો પીટ્યા વગર, અંધારામાં સપડાયેલાને અજવાળું ધરીને, ગૂંગળાતી કેડી પરથી આસ્તેકથી બહાર કાઢીને એમને મુખ્ય રસ્તા પર લાવવા માટેનું આ દંપતીનું ‘સ્વાન્તઃસુખાય’ અભિયાન આમ ધપતું રહ્યું છે.

આ પણ એક ‘જંગલ બુક’ જ, એક ચિત્રપટ જ, પણ વાત મોટા ‘મોગલી’ની. આ મોટો મોગલી પણ પેલા નાના મોગલીની જેમ ચક્રીધારી જ. ‘જંગલ બુક’ના

ગુલઝારસાહેબના ગીત જેવું આ પાત્ર : ‘જંગલ જંગલ વાત ચલી હૈં, પતા ચલા હૈં । અરે, ચઢી પહન કે ‘પેઢ’ ચલા હૈં, ‘પેઢ’ ચલા હૈં ।’ પેલું ફૂલ, તો આ ઝાડ. આપણું ઝાડ વરસાદને ખેંચી લાવે પણ આ ઝાડ તો ઉજાસને ખેંચી લાવ્યું. આવી વણખૂંદાયેલી ‘પ્રકાશની પગદંડીઓ’ ગૂંદી-ગૂંદીને સુંવાળી કરી આપવા માટે સમગ્ર ગુજરાતી પ્રજા વતી અનુવાદકનો આભાર તો માનવો જ પડે. પ્રકાશક શ્રી મહેશભાઈ દવેસાહેબે ‘પગલે પગલે પ્રકાશ’ શીર્ષક હેઠળ પોતાના પ્રકાશકીયમાં આ પુસ્તકનાં કથાવસ્તુ અને ઉદ્દેશ પહેલાં જ સમજાવી દીધાં, તો પોતાના અનુવાદકીયમાં ભાઈ સંજય શ્રીપાદ ભાવેએ પોતાની આ અનુવાદ-ચેષ્ટાનું કારણ પણ આપી દીધું; એ આપણે શરૂઆતમાં જ જોઈ ગયા. એમનું જોઈને જ હું પણ આ અનુવાદને પોંખવા ચાળે ચઢી એમ કહી શકાય. આ પ્રકાશકીય અને અનુવાદકીય અનુવાદને સમજવાની પૃષ્ઠભૂમિકા પૂરી પાડે છે.

ઘરગૃહસ્થીમાં ગળાડૂબ મારાં એક વાચનપ્રિય ગુજરાતી બહેનપણીએ આ પુસ્તકને ‘અદ્ભુત, ખૂબ ગમ્યું.’ કહીને નવાજ્યું, એના પરથી થાય કે અનુવાદ કેટલો સહજ હશે તે એમને વાંચવાની મજા આવી. અનુવાદ વાંચતી વખતે અનુવાદકની આંગળી પકડીને ગુજરાતી વાચક પ્રકાશની આ પગદંડીઓ પર ઊલટભેર ચાલવા લાગે છે, પ્રકાશનાં એ કિરણોથી અંજાઈ જવાય એટલી હદે અભિભૂત થાય છે; હાથમાં પકડી રાખેલા ફાનસમાંથી નીચે પથરાતા અજવાળા માટે સતત વર્તાતો રહેતો એક અહોભાવ અને સાથોસાથ આપણી જાત માટે વર્તાતો એક હીનભાવ કે આપણે તો આવું કશું જ કર્યું નહીં ! છટકવાનો અવકાશ જ નહીં.

આ અનુવાદમાં સૌથી પહેલી વાત મહત્ત્વની છે તે મૂળ પુસ્તકની પસંદગી. એમાં પણ અનુવાદકને સલામ કરવી જ રહી. ‘ઠીક’, ‘પાછીપાની’, ‘નીચાજોણું’, ‘જોગાનુજોગ’ જેવા અસલ ગુજરાતી શબ્દોને લઈને ચાલતી મૂળને અનુરૂપ ગુજરાતી વાક્યરચના અનુવાદના ગુજરાતીપણાને મૂઠી ઉંચેરો બનાવે છે.

મરાઠી ‘સોવલેઓવલે’ શબ્દપ્રયોગ માટે ‘બોટઅબોટ’ એકદમ ઉચિત ગુજરાતી શબ્દ છે જ, પછી પાછો ‘સોળામાં...’ (રહેવું) શબ્દપ્રયોગ ઉમેરવાની જરૂર ન હતી;

‘બોટઅબોટ’ પરથી જ મરજાદી વાતાવરણનો ખ્યાલ આવી જાય; ‘બોટઅબોટ’ ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોમાં વધુ વપરાય જ્યારે ચુસ્ત મરજાદી વૈષ્ણવ, પુષ્ટાવેલાઓમાં અસ્પર્શ પરથી આવેલો ‘અપરસ’ શબ્દ વપરાતો જોવા મળે છે, તે સહેજ. અનુવાદકની અનુવાદકળાને જાણવા-માણવા-પ્રમાણવા આ લેખમાં જે અવતરણો મૂક્યાં છે, તે બધાં આ અનુવાદિત પુસ્તકમાંથી જ લીધાં છે.

મૂળ મરાઠી પુસ્તકમાં ડૉ. પ્રકાશ આમટેની રજૂઆતનું સીમા ભાનુએ શબ્દાંકન કર્યું છે. મરાઠી સાહિત્યજગતમાં છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી શરૂ થયેલા આ શબ્દાંકન સ્વરૂપે આજકાલ ઘણું જોર પકડ્યું છે. સાહિત્યકાર નારાયણ સૂર્વે કે કેશન મેશ્રામ કે અન્ય ઉદ્યોગપતિઓનાં પત્નીઓ કે ખુદ એ ઉદ્યોગપતિઓ પણ પોતાની આત્મકથા કે સંસ્મરણો આવી રીતે શબ્દાંકન કરાવતા હોય છે.

મૂળ ‘પ્રકાશવાટા’ પુસ્તકમાં અંગ્રેજી શબ્દોની ભરમાર જોઈને મને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. મરાઠીમાં તો કમ્પ્યુટર શબ્દ માટે સહેજે ‘સંગણક’, ફોન માટે ‘સ્થિરમાષ’ કે ‘દૂરમાષ’, મોબાઈલ માટે ‘ચલમાષ’ વપરાય છે. તો ‘પ્રેગનન્ટ’, ‘ટોઈલેટ્સ’, ‘હોસ્ટેલ’, ‘એડમિશન’ જેવા અનેક અંગ્રેજી શબ્દો કેમ વપરાયા ? ચાલો, મૂળમાં ભલે વપરાયા પણ ગુજરાતી અનુવાદમાં તો એ શબ્દો ટાળીને એના ગુજરાતી પર્યાયી શબ્દો આપી જ શકાય ને ? ‘સગભા’, ‘શૌચાલય’, ‘છાત્રાલય’, ‘પ્રવેશ’ વગેરે તો એકદમ રૂઢ. ‘મેડિકલ કોલેજ’ એ શબ્દપ્રયોગ ચાલે પણ ‘હું મેડિકલનું ભણતી’, ‘મેડિકલનો અભ્યાસ’ જેવા શબ્દપ્રયોગોમાં ‘તબીબી શિક્ષણ’ આપણે ત્યાં છૂટથી વપરાય જ છે. ‘મેજ’ કે ‘ડોક્ટર’ જેવા હૈયેહોઠે વસેલા શબ્દોની વાત જુદી. અંગ્રેજી શબ્દો વાપરવા જરૂરી લાગે તો તેનું ગુજરાતી કૌંસમાં મૂકી શકાય. જેમ કે પાના નંબર ૧૪૬ પર અનુવાદકે પોતે જ ‘પેશન (ધગશ)’ એમ સમજાવ્યું જ છે. ‘નર્સરી’ માટે કૌંસમાં ‘બાગકામ’ શબ્દ આપવો જોઈએ; કારણ કે ‘નર્સરી’નો બીજો અર્થ ‘બાળઉછેર’ પણ થાય છે, જોકે એ અહીં અભિપ્રેત નથી. ચોક્કસ, વાક્ય પરથી વાચક અર્થ સમજી શકે પણ અંગ્રેજી શબ્દો સાથે ગુજરાતી અર્થ અચૂક આપવાથી સામાન્ય વાચક માટે અનુવાદ એકદમ સુવાચ્ય અને સુપાચ્ય બને છે, એટલું તો સાચું જ.

તો ગુજરાતીમાં ‘કલિંગડ’ શબ્દ ‘તર(ડ)બૂચ’નો પર્યાય ખરો પણ કાનવગો ને હોઠવગો તો ‘તરબૂચ’ જ. તેવી જ રીતે કષ્ટ ‘ઊઠાવ્યાં’ કરતાં ‘વેઠ્યાં’ વધુ ગુજરાતી લાગે (પાનું-૭). એક જગ્યાએ મરાઠીનો મૂળ શબ્દ ‘માલગુજાર’ જ રહેવા દીધો છે, સાર્થ જોડણીકોશમાં ‘માલગુજાર’ શબ્દ છે પણ તે રૂઢ નથી, સામે એના અર્થમાં જાણીતો ગુજરાતી શબ્દ મહેસૂલદાર મળી જ આવે છે. (પાનું ૧૩) “કોલેજનું વાતાવરણ જોઈને અમે ‘બઘવાઈ’ ગયા.” (પાનું-૧૫) વાક્યનો અર્થ ભલે સમજાય પણ ‘બઘવાઈ જવું’ રૂઢ નથી; ક્યાંક બોલચાલમાં હશે, જોડણીકોશમાં તો નથી જ. ‘બાઘા જેવા થઈ ગયા’ કે ‘મૂંઝાઈ ગયા’ વધુ જાણીતું લાગે. આજકાલ આપણી ગુજરાતીમાં બીજે બધે બહુ દેખાતા થયેલા ‘બયાન’, ‘બદલાવ’, ‘માહોલ’ જેવા હિન્દી શબ્દો અહીં પણ લટાર મારતા દેખાયા !

એક આખો શબ્દ જ નજરફેરને કારણે કે કેમ પણ ફેરવાઈ ગયો. મૂળ મરાઠી : ‘...ત્યાંચાકઙૂન પત્ર આણિ તીનશે ‘તિકિટ’ આલી. યા તિકીટામુઠે...’ જેનો અનુવાદ થયો છે : “એમને ત્યાંથી પત્ર અને ત્રણસો ‘કવર’ આવ્યાં. આ ટિકિટને કારણે...” અહીં પહેલાં વાક્યમાં મૂળ ‘તિકિટ’નાં અનુવાદમાં ‘ટિકિટ’ને બદલે ‘કવર’ શબ્દ મુકાયો છે, પછી તરત બીજા વાક્યમાં પાછો ‘તિકિટ’- ‘ટિકિટ’ બરાબર છે (પાનું-૧૩૭), વળી ‘કવર’ પરથી પાછું એમ પણ થાય કે પરબીડિયાં માટે વપરાયો હશે ? મૂળ મરાઠી શબ્દ ‘પથ્ય’ એટલે ‘પરેજ’, ‘ચરી’. ગુજરાતીમાં ‘પરેજ’ કહેતાં જ નજર સામે ખાટલો દેખાય. પણ આ ‘પથ્ય’ શબ્દ મરાઠીમાં ‘ચરી’ ઉપરાંત ‘નિયમ’ના અર્થમાં પણ વપરાય છે. “મધ્યપ્રદેશનો અમારો રસોઈયો જે રાંધે તે આંખ બંધ કરીને ખાઈ લેવાનું, એવી ‘પરેજ’ અમે બધાએ આગ્રહપૂર્વક પાળી.” (પાનું-૩૫) કે “અમને અમારા જ કામનો ભાર લાગવા માંડતો... આવા સમયે અમે સહુએ એક ‘પરેજ’ પાળી હતી. આપણા મનથી વિરુદ્ધ બનેલી વાતોની ચર્ચા કરવાની નહીં. સારું એટલું લેવાનું, ખરાબ છોડી દેવાનું.” (પાનું-૪૮) અહીં ‘પથ્ય’ શબ્દ ‘નિયમ’ના અર્થમાં વપરાયો છે, તેથી ‘પરેજ’ને બદલે ‘નિયમ’ની અર્થછાયાવાળો શબ્દ હોવો જોઈએ એમ મારું માનવું છે; વળી, અહીં ‘પરેજ’ અને ‘પરેજ’ બે જુદા જુદા

શબ્દો એક જ અર્થમાં વપરાયા છે. કોઈ પણ એક શબ્દ નક્કી કરી લેવાય. તો “...પાઈલ્સની તકલીફ પણ હતી. તદ્દુપરાંત એસિડિટી હતી જ. ડોક્ટરે પરહેજ પાળવા કહ્યું...” અહીં ‘પથ્ય’નો અર્થ ‘પરેજી’ બરાબર, ‘ચરી’ના અર્થમાં. આવી શોધે માંડ જડે એવી થોડીક ગફલતો.

બીજી એક વાત, ગમતી. અનુવાદકે પહેલા પરિશિષ્ટમાં ‘મેગસેસે સન્માન’ સ્વીકારતી વખતે ડૉ. મંદા આમટેએ આપેલું ૮ પાનાંનું પ્રવચન પણ ક્યાંકથી શોધીને મૂક્યું છે, જે મૂળ મરાઠી પુસ્તકમાં નથી. આભાર સંજયભાઈ. એમાં મંદાતાઈએ શરૂઆતમાં જ કહ્યું છે,

“સ્ત્રી એના પતિને કામમાં પડતી મુશ્કેલીઓમાં સાથ આપે એ નવી વાત નથી, પણ પતિને કામ માટે મળેલા પુરસ્કાર-સન્માનમાં પણ સ્ત્રી સાથીદાર હોય, દુનિયા એ પત્નીના નાનાસરખાં પ્રદાનની નોંધ લે તે અનોખા આનંદની બાબત છે. એ આનંદ હું આજે અનુભવી રહી છું...” બીજા પરિશિષ્ટમાં આ ‘લોક બિરાદરી યોજના’ની વિશેષ માહિતી આપી છે. આ પરિશિષ્ટોએ અનુવાદની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે.

મૂળ મરાઠી પુસ્તકનું મુખપૃષ્ઠ જ ગુજરાતી અનુવાદમાં પણ લીધું છે. મરાઠી ગ્રંથપ્રકાશમાં શ્યામ દેશપાંડેનું

મુખપૃષ્ઠ હોવું એ મોભાની વાત ગણાય પણ આ અનુવાદ-પુસ્તકના પ્રકાશન-વિગતના પાના પર એનો ઉલ્લેખ કરવાનો રહી ગયો લાગે છે. ડૉ. પ્રકાશ આમટેએ હાથમાં જાનસ સહજે ઊંચે પકડ્યું છે અને એ અજવાળાના એમના મુખ પર પડતાં છાયાપ્રકાશને આબેહૂબ ઝડપી લેતી છબીકલા પ્રશંસનીય છે.

આ પુસ્તક પરથી મરાઠીમાં ચિત્રપટ તૈયાર થઈ રહ્યું છે, એમાં ડૉ. પ્રકાશની ભૂમિકા કલાકાર નાના પાટેકર ભજવી રહ્યા છે અને એનું દિગ્દર્શન રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ પુરસ્કૃત સમૃદ્ધિ પોરે કરી રહ્યાં છે.

પુસ્તક-પસંદગી પ્રકાશકનું પ્રતિબિંબ છે. ‘સ્વમાન પ્રકાશને’ શ્રીગણેશ કર્યા તેજના એક સ્વરૂપ ‘સત્ય’ (જયંત ગાડીતની નવલકથા)થી અને અચ્યુતં કેશવમ્...’ કર્યું : તેજના બીજા સ્વરૂપ, આ ‘પ્રકાશની પગદંડીઓ’થી – શુભ આરંભ અને શુભ સમાપન. સાચા અર્થમાં જેને અમૂલ્ય કહી શકાય એવી કૃતિ આપણાં હાથમાં મૂકવા માટે અનુવાદક સંજય શ્રીપાદ ભાવેને આપણા સૌ વતી ખૂબ ખૂબ અભિનંદન, અને એ સાથે એમની એ ‘ભાવવિભોર મનોસ્થિતિ’ સદા પ્રફુલ્લિત રહે એવી શુભેચ્છા..

ગૂર્જરી ડાયજેસ્ટ : (સંપા. કિશોર દેસાઈ) – સંચય : બળવંત જાની

ગાર્ડ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર ડાયસ્પોરા સ્ટડીઝ, રાજકોટ – અમદાવાદ, ૨૦૧૨. ડે. ૨૦૨, રૂ. ૨૪૦

‘ગૂર્જરી’ના સંપાદકની આંતરશ્રીનો આલેખ

કિશોર વ્યાસ

દરિયાપારથી નીકળતાં ગુજરાતી સાહિત્ય-સામયિકોની આપણે ત્યાં નોંધ લેવાતી નથી એવી ફરિયાદમાં વજૂદ છે. ઓપિનિયનના તંત્રી વિપુલ કલ્યાણીએ એક તંત્રીલેખમાં જુદા જુદા દેશોમાંથી નીકળતાં સામયિકો-પત્રો ને ચોપાનિયાંની વિસ્તૃત પ્રદાનલક્ષી વિગતો આપી પ્રશ્ન કરેલો કે આ પત્રોની નોંધ કોઈ લેશે ખરું ? ત્યારે ખરેખર આશ્ચર્ય થયેલું કે ભાષાપ્રેમીઓ દુનિયાને છેડે બેસીને પણ

ભાષા, સંસ્કૃતિ અને સાહિત્ય વિશે કેવી કેવી મથામણો કરતા રહે છે ! એનું સાહિત્યિક મૂલ્ય ભલે ગણનાપાત્ર લેખાતું ન હોય પણ એ સામયિકોમાં જે સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિવિમર્શ ચાલતો રહે છે એ પરદેશની ભૂમિમાં મૂલ્યવાન બની રહે. આપણે ત્યાં એક મુશ્કેલી એ છે કે સન્ધિ જે રીતે ગુજરાતમાં આવકાર પામ્યું છે અથવા તો એણે જે રીતે ધ્યાન ખેંચ્યું છે એવું પરદેશનાં અન્ય

સામયિકો વિશે બન્યું નથી કેમ કે એ સામયિકો ગુજરાતમાં કેટલાના હાથમાં આવે છે ? જો આવે છે તો એમાંના કોઈ જિજ્ઞાસુઓ એ વિશે નાનીસરખી નોંધ પણ લખવાની તત્પરતા શાને બતાવી નથી ? એ સામયિકોમાં પ્રકાશિત કોઈ સર્જનાત્મક અંશો કે અભ્યાસલેખો, સંપાદકીય લખાણો વાદવિવાદની ભૂમિકા ઊભી કરી શક્યાં છે ? આજે ગુજરાતમાંથી પ્રકાશિત મુખ્ય ધારાનાં સામયિકો પણ સમજૂ વાચકોની કટોકટી ભોગવી રહ્યાં છે. આવા વખતે ‘ગૂર્જરી’ નામના એક સામયિકને પચીસ વર્ષ જેટલા સુદીર્ઘ પટ પર સાતત્યપૂર્ણ ચલાવવું, એમાં ખંત અને તંતથી સંપાદકીય લખાણો કરવાં એ નોંધપાત્ર ઘટના છે. સાહિત્યની જેમ ડાયસ્પોરિક સામયિકની પણ અલગ ભાત પ્રવર્તતી હોય છે. તળ ગુજરાતનાં સામયિકો કરતાં એનું સ્વરૂપ નોખું નથી હોતું પણ એમાં પ્રકાશ્ય સામગ્રી અને સંદર્ભ વડે, એના મિજાજથી એ જુદું પડવાનું. વસાહતીઓના અવાજને એ વાચા આપવાનું લક્ષ્ય રાખે છે. અન્ય ભૂમિ પર રહીને પોતાની ભાષામાં વ્યક્ત થવા મથતા, સાંસ્કૃતિક સંઘર્ષને પ્રગટ કરી આપતા આ સામયિકોમાં ભૂતકાળનો વારસો અને વર્તમાનના ઉપાર્જનોની માંડણી હોય એવી સામગ્રી એમાં વિશેષ ઊપસવાની. એથી સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક દષ્ટિબિંદુ પણ આવાં સામયિકોના અવલોકન પાછળ ખપમાં લેવાનું રહે છે.

આપણે ત્યાં અખબારી તંત્રીલેખોનાં પુસ્તકો જે રીતે પ્રકાશિત થયાં છે એ જ રીતે હવે તો સાહિત્યિક સામયિકોનાં સંપાદકીય લખાણો પુસ્તકરૂપે પ્રાપ્ત થવા લાગ્યાં છે. શિવસંકલ્પ અને સમયરંગ (ઉમાશંકર જોશી) નિરખને (મંજુ ઝવેરી); મળી માતૃભાષા મને ગુજરાતી અને આવ ગિરા ગુજરાતી (ભોળાભાઈ પટેલ); પરોક્ષ પ્રત્યક્ષ (રમણ સોની), નય-પ્રમાણ(નીતિન મહેતા) અને તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ઘણ ઉઠાવ અને ચોતરેથી (બાબુ સુથાર) જેવા સંપાદકીય ગ્રંથો આપણા સંપાદકોની નજર ક્યાં ક્યાં ફરી રહી છે એનો એક આલેખ આપી રહે છે. ગૂર્જરી ડાયજેસ્ટનાં સંપાદકીય લખાણો આ સમૃદ્ધિમાં ઉમેરણરૂપ છે.

કિશોર દેસાઈએ ગૂર્જરી ડાયજેસ્ટમાં લખેલા

સંપાદકીય લખાણમાંથી ચૂંટેલાં ૫૬ લખાણોનો સંચય બળવંત જાનીએ આપ્યો છે. ભારત બહાર વસતા ગુજરાતીઓના જીવન અને કાર્ય વિશે અભ્યાસ કરતા બળવંત જાનીએ ડાયસ્પોરા સ્ટડીઝ-અંતર્ગત આવા કેટલાંક ગ્રંથો દ્વારા ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ સંચય વડે ગુજરાતી પ્રજાને એક અંદાજ તો આવે છે કે દરિયાપારના ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં કેવીક તો અવળસવળ થઈ રહી છે. નરી સાહિત્યપ્રીતિ અને નિસબતને કારણે, વ્યવસાયે એન્જિનિયર એવા કિશોર દેસાઈ અમેરિકાથી ‘ગૂર્જરી ડાયજેસ્ટ’ છેલ્લાં અઢી દાયકાથી ચલાવી રહ્યા છે. સામયિક કાઢવાનો માત્ર શોખ જાગ્યો હોય ત્યારે બે-ચાર વર્ષોમાં ગ્રાહકોની-લેખકોની ને ખાસ તો સંપાદન સિવાયની આકરી સામયિકી મજૂરીથી એવાં સામયિકો કોઈ ઉન્મેષ દાખવ્યા વિના જ, જાણ પણ ન થાય એમ આટોપાઈ જતાં હોય છે જ્યારે સામયિક સાથે આખાયે પરિવારની નિષ્ઠા જોડાયેલી હોય તો એનાં સુકળ કેવાં પ્રાપ્ત થઈ શકે એનું દષ્ટાંત ગૂર્જરી ડાયજેસ્ટ બને છે. વિદેશની ધરતી પર છૂટાછવાયા રહેતા સર્જકો પરસ્પર સંવાદ રચી શકે, વિદેશમાં ગુજરાતી ભાષાને ટકાવવા મથી રહેલો નાનકડો વર્ગ વિચારોનું આદાનપ્રદાન કરી શકે એવા આશયથી આ સામયિકનું પ્રકાશન થયેલું. સંપાદકે ‘વાચક-વિશેષાંક’ જેવા પ્રયોગો આ હેતુ લઈને જ કર્યાં છે. સર્જનાત્મક અવકાશ રચી આપવો અને એકબીજાની મોઢામોઢ થવું એવા સ્પષ્ટ આશયથી આ સામયિકે કોઈની પ્રશંસા ઉઘરાવી નથી. એ કોઈ પૂર્વગ્રહ-મંડિત પણ રહ્યું નથી. કિશોર દેસાઈના સંપાદકીયમાં એ હેતુઓ વારંવાર બળકટપણે વ્યક્ત થયા છે.

એના પ્રથમ અંકના સંપાદકીયથી માંડીને ગૂર્જરીનો પચીસમો અંક હોય, વર્ષના અંતે પ્રકાશિત કોઈ અંક હોય એના કેન્દ્રમાં તો રહ્યું છે સાહિત્યનું ભાવન. સાહિત્યનો આસ્વાદ સૌ સુધી કઈ રીતે પહોંચે એ ખેવના એના મૂળમાં છે એથી એના એક સંપાદકીયનું શીર્ષક જ ‘દિલ ખોલીને ગોષ્ઠિ’ એવું અપાયેલું છે. સંપાદકે નવા વર્ષમાં લખેલા કે ગૂર્જરીના કોઈ વિશેષ પ્રસંગે લખેલા સંપાદકીયમાં કેવળ ગ્રાહકોની ઉદાસીનતાની નોંધ લેવાઈ નથી. એમાં ગૂર્જરીએ કરેલાં કાર્યોની અહીં પોતાના હાથ

વડે જ થયેલી આકરી સમીક્ષા છે. વરસોવરસ સામયિક શું કરવા ધારે છે ? ક્યાં લગી પહોંચાયું છે અને ક્યાં પહોંચવું છે એની કેફિયત એક સજાગ સંપાદકની સજજતાનું નિદર્શન આપી રહે છે. અમેરિકા રાષ્ટ્રની લોકશાહી, ચૂંટણી, કૌટુંબિક મૂલ્યો, મધર્સ ડે, યુવાપેઢી અને લગ્ન જેવા સામાજિક, રાજકીય પ્રશ્નોની ચર્ચાઓમાં સમતોલ દષ્ટિકોણ રજૂ કર્યો છે. કોઈ ફરિયાદના સૂરે આ ચર્ચાઓ કરવાને બદલે સંપાદક એના સારાસારની તટસ્થ આલોચના કરતા ગયા છે એથી એમ કહેવાનું મન થાય છે કે આ સંપાદકને ધારદાર, તીખાં તમતમતાં લખાણો કરવામાં રસ નથી. પ્રશ્નોને અસરકારક રીતે મૂકવા અને વિચારવલોણું ચલાવવાનો પુરુષાર્થ એમાં જોઈ શકાય. એનો અર્થ એમ પણ નથી કે ગૂર્જરીમાં આવાં સીધાં કે સુષુપ્તુષુ લખાણો જ છે. રજનીકુમાર પંડ્યાની બહુચર્ચિત નવલકથા પુષ્પદાલ વિશેનો પ્રતિભાવ આપતો સંપાદકીય લેખ સ્પષ્ટતાથી, માર્મિકપણે સર્જકના પ્રતિભાવનો ઉઘડો લેનારો છે. કોઈ પણ ધનિક, ગુજરાતી ભાષાના લેખકને પૈસા આપી પોતાની કથા લખાવે એ શું ગુજરાતી સાહિત્યની આવતીકાલનાં ઐધાણ છે, એવો પ્રશ્ન તેઓ મૂકે છે. આપણા સર્જકો પોતાની કૃતિઓ વિશે નાનીઅમથી ટીકા પણ સહેવા તૈયાર નથી એનું સંપાદકને આશ્ચર્ય થાય છે. સંપાદકે અહીં ચોખ્ખું લખ્યું છે : ‘આપણા લેખકોને સોજજસોજજા અવલોકન અને સુષુપ્તુષુ પ્રસ્તાવનાઓ મેળવવાની આદત પડી ગઈ છે. આજના ગુજરાતી સાહિત્યમાં તળિયાઝાટક પ્રસ્તાવનાઓ અને વિવેચનો કેટલાં લખાય છે ? બધું સારુંસારું જ લખાતું જોવામાં આવે છે. તટસ્થ ગણવાના ઈરાદાથી વચ્ચે ક્યાંકક્યાંક ટકોર કરી હોય પણ તે ય તે માંદલી રીતે. જાણે લેખકને પંપાળતાપંપાળતા કહેતા હોય કે ‘ભઈલા, આ તે બરાબર નથી લખ્યું.’ (પૃ.૫૫)

આવી જ આકરી સમીક્ષા ત્યાંના સમાજની સાહિત્યવિષયક નિર્દોષતા વિશે પણ થઈ છે. નિરંજન ભગત કોઈ વાર્તાલાપ-પ્રસંગે અમેરિકા ગયેલા ત્યારે એક બહેન એમની સાથે મંજિરા લઈને આવેલાં. એમના મનમાં એમ કે નિરંજન ભગત એટલે કોઈ ભગતના ભજનનો કાર્યક્રમ હશે ! ગાંધીજીને બજારુ અને આપણી

નબળાઈઓથી ભરેલાં હલકાં ધોરણોથી મૂલવવાના પ્રયત્નો જોઈને સંપાદકનો આકોશ ઢાંક્યો ઢંકાતો નથી. ગાંધીવિચારધારા વિશે જાણ્યાં-જોયાં કે સમજ્યા વિના સંમત-અસંમત થવાના પ્રસંગે તેઓ સાંકડા દષ્ટિકોણને છોડવાનું સ્પષ્ટતાથી ચીંધે છે. નકારાત્મક ભૂમિકાએ રહીને વહેલી પ્રસિદ્ધિ મેળવનારા આવા લેખકો અને વિચારકોની તેઓ ઝડતી લે છે તો ‘બિચારા ઈ ઈ અને ઉ ઊ માટે વિવાદવંદોળ’ નામના સંપાદકીયમાં, એ ચેષ્ટા સંપાદકને બાલિશ જણાઈ છે. જોડણીની ભૂલો માટે તેઓ પાયાની કેળવણી આપવામાં રહેલી નિષ્ફળતા અને નિષ્ક્રિયતાને મૂકી આપે છે. મહેન્દ્ર મેઘાણી પ્રત્યે આદરભાવ પ્રગટ કરીને ય એમણે પ્રયોજેલી નવી લિપિનો સ્પષ્ટતાથી નકાર કર્યો છે. એ લિપિ સરળ નથી એમ કહેતાં તેઓ નોંધે છે કે : ‘એ લિપિમાં હું વાંચવા બેસું અને મારું માથું ભમવા લાગે છે. એનાથી ગુજરાતી ભાષા સરળ બનશે એ માન્યતા ખોટી છે’ (પૃ.૮૯) આવી ચર્ચાઓમાં સંપાદકની પ્રતીતિ તરત પામી શકાય એમ છે. જોકે ઝવેરચંદ મેઘાણીના પરિભ્રમણના બે ખંડોની વાત કરતી વેળાએ આખાં લેખમાં મેઘાણીસાહેબ જેવો પ્રયોગ આપણને ખૂંચે છે.

એક વિદેશવાસી સંપાદકના ધ્યાનમાં જ આવે એવાં વ્યક્તિવિશેષો અને ઘટનાઓ આ સંપાદકીય લખાણોને અલગ પાડી શકે એમ છે. નોર્થ અમેરિકાવાસીઓનો વિશેષાંક કરતી વખતે એ સર્જકોને બિરદાવતું લખાણ હોય કે વર્લ્ડ ટ્રેડ સેન્ટર પરનો ભયાવહ આતંકી હુમલો હોય એ અંગે સંપાદકે નિસબતથી દેશવાસીઓ સાથે સૂર મેળવ્યો છે. જિમી કાર્ટર અને ફેડ રોજર્સ, હબલ ટેલિસ્કોપ અને બ્રહ્માંડ, અમેરિકામાં ગુજરાતી લખાણ, બિલ ગેટ્સ પરની સંપાદકીય ચર્ચા — એ ધરતી સાથેના લગાવને પ્રકાશિત કરે છે. રોઝા પાર્ફુસ વિશે લખતાં સંપાદક ખીલી ઊઠ્યા છે અને એના કાર્યની સમુચિત પ્રશંસા કરી છે તો ‘મને કોઈ દત્તક લો’ જેવો આખોયે લેખ સંવેદનાસભર બની આવ્યો છે.

આપણા મહત્વના સર્જકોની વિદેશ મુલાકાતો અને શ્રદ્ધાંજલિરૂપ લખાણોમાં સંપાદકની સાહિત્યપ્રીતિનો એક અંદાજ મળે છે. અહીં ઉમાશંકર જોશી, બકુલ ત્રિપાઠી,

આદિલ મન્સૂરી અને પ્રદ્યુમ્ન તન્નાને સહૃદય ભાવકલેખે અંજલિ છે. કબીરવિષયક બે સંપાદકીયમાં એમની કબીર-પ્રીતિ પ્રગટ છે. રચનાત્મક ટીકાટિપ્પણ સહન કરી ન શકતા સુરેશ દલાલને સંપાદકે આડે હાથે લીધા છે. વિદેશમાં યોજાતા સાહિત્યિક કાર્યક્રમોમાં એકની એક કૃતિઓનું પઠન કરતા સર્જકો વિશે, એક લેખમાં સંપાદકે અણગમો પ્રગટ કરેલો. એની પ્રતિક્રિયા રૂપે એક સમારંભમાં સુરેશ દલાલે એમ કહ્યું કે : ‘કિશોર દેસાઈ નામનો એક માણસ છે અને છેલ્લાં ચોવીસેક વર્ષોથી એ ગૂર્જરી ડાયજેસ્ટ નામનું ફરફરિયું બહાર પાડે છે. આપણે કાર્યક્રમોમાં એકની એક કવિતાઓ વાંચીએ છીએ તે તેમને ગમતું નથી એટલે તેઓ તેની ટીકા કરે છે. ત્યારે એમ થાય છે કે આ તો દેસાઈ છે કે કસાઈ ?’ (પૃ.૧૮૨) આ ટીકા નોંધીને સંપાદક સુરેશ દલાલની ટીકાનું સ્તર બતાવી આપે છે. વિદેશમાં આવતા ગુજરાતી સર્જકોની રીતિઓની પણ અહીં એક અર્થમાં સમીક્ષા થઈ છે. સંપાદકીયમાં મોકળાશભર્યા મનથી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ અને સર્જકોને આવકારવાનો એમણે ઉદ્દેશ રાખ્યો છે. ઓપિનિયન અને વિપુલ કલ્યાણી-વિષયક લેખ આનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. આ સંપાદકીયમાંથી પસાર થતા સંપાદકના પ્રબળ સાહિત્યપ્રેમનો, સામયિક માટેના લગાવનો આલેખ મળી રહે છે. ગૂર્જરી ડાયજેસ્ટ જેવા સામયિકની ગતિનું પણ એ નિદર્શક બને છે.

એમના સંપાદકીય લેખમાં બળવંત જાનીએ ગૂર્જરીના સંપાદકની વાચનરુચિ, એમના પત્રોની શુદ્ધ વાક્યરચનાઓ વિષે વાત કરતાં નોંધ્યું છે કે : ‘એમના સંપાદકીયમાંથી પ્રારંભે સામયિકકેન્દ્રી, અમેરિકાકેન્દ્રી તથ્યપૂર્ણ વિગતો નરી અભિધાના સ્તરે મૂકાતી’ એ અંકોમાંથી પસાર થતાં સારી જણાય છે પણ આ વિગતો

પરસ્પર એકબીજાનો છેદ ઉડાડતી નથી લાગતી ? ટૂંકી નોંધ અને ટાંચણરૂપ સંપાદકીય લખાણો કિશોર દેસાઈએ ગૂર્જરીમાં ઘણાં કર્યાં છે અને સંપાદકીયમાં એકસાથે બે-ચાર નોંધોને સાથે જ જોડી છે એથી આ સંપાદનને યોગ્ય સંપાદકીય લખાણો તારવવા ગૂર્જરીના તમામ અંકોમાંથી પસાર થવાનો બળવંત જાનીને શ્રમ કરવો પડ્યો છે એ અહીં દેખાય છે. તેઓ પણ સામયિકકેન્દ્રી સંપાદકીય સમાવ્યા વિના અહીં રહી શક્યા નથી. કુલ લેખોમાં દરેક જેટલા લેખો તો ગૂર્જરીના પ્રથમ-દ્વિતીય કે વિશેષ અંકોને લગતા જ છે. કેસીયત પ્રગટ કરતા અને ખાસ તો સામયિક ચલાવવામાં પડતી અનેક મુશ્કેલીઓનું પણ એક ઐતિહાસિક મૂલ્ય હોવાનું પણ બતાવતા સંપાદકીય લેખ જ્યારે કેન્દ્રમાં હોય ત્યારે પુષ્પદાહ કે ઊંઝા જોડણી જેવા લેખો વિશેષ સ્પર્શવાના. ગ્રાહકોની ઉદાસીનતાથી ૧૯૮૧ના જાન્યુ.થી ગૂર્જરીને વાર્ષિક કરી દેવાનો નિર્ણય કરવો પડેલો. પરદેશની ભોંય પરથી સામયિકને ચલાવવું કેટલું દુષ્કર છે એનો અંદાજ આ ઘટનાથી મળે છે. જાન્યુ. ૮૨થી એ ફરી ત્રૈમાસિક થયું... આ બધી વિગત અહીં ચૂકાઈ ગઈ છે.

સંપાદક બળવંત જાનીએ ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય ઉપરાંત ડાયસ્પોરિક પત્રકારત્વના અભ્યાસ અંગે જે સૂચન કર્યું છે એ માટે આ ખરો સમય છે. ઓપિનિયન, ગૂર્જરી ડાયજેસ્ટ કે સન્ધિ જેવાં સામયિકોનો વિગતે અભ્યાસ આપણા જિજ્ઞાસુઓ હાથમાં લે એવી અપેક્ષા પણ આ સંપાદકીયમાંથી ઊભી થાય છે. રઘુવીર ચૌધરીએ નોંધ્યું છે તેમ કિશોર દેસાઈ લિખિત આ સંપાદકીય લખાણો જ્ઞાનાત્મક સંવેદન અને સંવેદનાત્મક જ્ઞાનનો આલેખ આપનારાં છે.

□

સાહિત્યઅકાદેમી ફેલોશીપ : રઘુવીર ચૌધરીને

ખ્યાત સાહિત્યકાર અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિપ્રેરક રઘુવીર ચૌધરીને સાહિત્ય અકાદેમી(દિલ્લી)ની ‘મહત્તર સદસ્યતા’ (ફેલોશીપ) આપવામાં આવી છે.

અર્પણ-પ્રસંગે સાહિત્યઅકાદેમીના પ્રમુખ વિશ્વનાથપ્રસાદ તિવારીની ઉપસ્થિતિમાં અને ગુજરાતી સલાહકાર સમિતિના કન્વીનર સિતાંશુ યશચંદ્રની અધ્યક્ષતામાં, રઘુવીર ચૌધરીના સાહિત્યકાર્ય વિશે એક પરિચર્યા યોજાઈ એ પણ એક સારી પ્રણાલી ગણાય.

રઘુવીરભાઈને અભિનંદન

અર્થબોધ - ગુણવંત વ્યાસ

પાર્થ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૨. ૩. ૧૮૦, રૂ. ૧૫૦

ચિકિત્સા અને સહૃદયતાનો પ્રકાશ

જગદીશ ગુર્જર

પહેલાં શોધનિબંધ અને પછી બે વિવેચનગ્રંથોના પ્રકાશન બાદ ગુણવંત વ્યાસના વિવેચનલેખોનો આ સંચય આપણને મળે છે. એમાંના ૩૨ લેખો કવિતા, નાટક, નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા, નિબંધ, સંશોધન-સંપાદન-વિવેચન એમ વિવિધ સ્વરૂપો તથા સર્જકો-વિવેચકો સંદર્ભે વિવિધ દષ્ટિકોણથી તપાસ કરતી એમની અભ્યાસદષ્ટિનો પરિચય કરાવે છે. આ લેખોમાં ગુણવંત વ્યાસની વિકસતી જતી વિવેચકીય ક્ષમતાની પ્રતીતિ ત્રણેક વાનાં રૂપે સ્પષ્ટ થતી જણાય છે :

(૧) પ્રસ્થાપિત નીવડેલ સર્જકો-કૃતિઓ વિશેની સૂક્ષ્મ પર્યેષકવૃત્તિ

(૨) સાંપ્રત સાહિત્યપ્રવાહો વિશે સ્વસ્થ ચિકિત્સાવૃત્તિ

(૩) નવોદિતો વિશે ઉદાર સહૃદયવૃત્તિ.

‘અર્થબોધ’નો પ્રથમ અભ્યાસલેખ ‘નર્મદ : પ્રેમશૌર્યની મૂર્તિ’માં કવિ નર્મદ ‘વીર નર્મદ’ તરીકે શી રીતે સાર્થક અને શ્રદ્ધેય છે એનું યાથાર્થ્ય તપાસતાં નોંધે છે :

“પોતાના માટે ‘વીર સત્ય ને રસિક ટેકીપણું, અરિ પણ ગાશે દિલથી’ કહેતો નર્મદ પોતાના નામ આગળ એ ‘વીર’ વિશેષણ સગૌરવ લગાડે છે. અર્થાત્ ‘વીર નર્મદ’ કહેવા-કહેવડાવવા એ ‘વીર’ વિશેષણ વાપરે છે એ મતલબ નથી, પણ જીવનસમગ્રના એના વ્યવહારથી, એનાં વાણી, વિચાર, વર્તનથી ને વિશેષણ એનાં લખાણમાં છલકતા ‘જોસ્સા’થી એ ‘વીર’ની પદવી પામ્યો છે.”

અર્વાચીન કવિતાના આરંભકાળે જે નવીન પરિબળ - ‘પ્રેમશૌર્ય’ નર્મદના વિશિષ્ટ રસ-રુચિનું ઘોતક બન્યું; એનું જીવનસૂત્ર બન્યું - એ એની કવિતામાં કઈ

રીતે સાકાર થાય છે એની સદષ્ટાંત ચર્ચા આ લેખમાં થઈ છે. અહીં નર્મદની પ્રેમકવિતા સ્થૂળથી સૂક્ષ્મ તરફની યાત્રા બની છે એનો સદષ્ટાંત નિર્દેશ કરતાં જઈ એની પ્રેમકવિતાની સ્થૂળતા-સંદર્ભે તો વીરકાવ્યોમાંના કૃત્રિમ જોસ્સા-સંદર્ભે નબળી બાજુનોય સચોટ ઉલ્લેખ થયો છે.

‘યજ્ઞેશ દવેનું કવિતાવિશ્વ’ લેખમાં કવિના સંગ્રહો ‘જળની આંખે’ તથા ‘જાતિસ્મર’ની રચનાઓ ઉપરાંત અન્ય અગ્રંથસ્થ કાવ્યકૃતિઓનો અભ્યાસ રજૂ થયો છે. તેઓ યજ્ઞેશની કવિતામાં વસ્તુનાવીન્યને આવકારે છે. ગુજરાતી કવિતામાં અત્યાર સુધી ન પ્રવેશેલું વિશ્વ કવિતાની શરતે ને ક્યાંક એને ઉલ્લંઘતું, છતાં નોખા અભ્યાસનું નિમિત્ત જગાડતું એમને દેખાયું છે. અનુગામી કાવ્યસંગ્રહ ‘જાતિસ્મર’નાં કાવ્યોમાં સાંપ્રત અભિજ્ઞતા, તીવ્ર મૃત્યુબોધ, વંધ્ય રઝળપાટ તેમ જ નિરાશાપૂર્ણ જીવનની નિર્ભ્રાન્તિનું અનુસંધાન યજ્ઞેશની પૂર્વરચનાઓ સાથે તેઓ નિહાળે છે. એમાં ભાવ-ભાષાના સાતત્યની નોંધ લેવા સાથે તે સૂચકપણે ઉલ્લેખે છે : “ત્યાં જોવા મળતી વસ્તુ-સ્વરૂપગત સામિપ્રાયતા અને કલ્પનાસામર્થ્ય અહીં પૂરી પ્રગલ્ભતાથી ઈન્દ્રિયસંવેદ બને છે, પરંતુ જ્ઞાનનો વિસ્ફોટ અહીં ઠાંસી-ઠાંસીને ઠલવાયો હોવાથી, ક્યાંક ભારઝલ્લી બનતી કવિતા બિનજરૂરી વિસ્તરતી ક્યાંક પુનરુક્તિદોષ પણ વહોરી બેસે છે.”

વિભિન્ન સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલી યજ્ઞેશની અગ્રંથસ્થ કૃતિઓમાં તેઓ નવ્ય વિષયની સ્પર્શસમ સર્જકતાને ચીંધી બતાવે છે. પૂર્વેનાં કાવ્યો કરતાં આ રચનાઓ આજના માણસની ભાષા-લોકભાષાની ધારદાર અભિવ્યંજતા લઈને આવી હોઈ, તથા વિષાદ કરતાં વિસ્મય

બાળક બની છલકાયું હોઈ સવિશેષ સ્પર્શી જતી જણાઈ છે. ધરતીકંપ પછીના કચ્છનાં સંવેદનસભર દશ્યચિત્રો રજૂ કરતી રચના કે ‘વના જેતાની વાતું’ જેવી દલિત સંવેદનને વાચા આપતી રચના સંદર્ભે;- જ્યાં સ્પર્શક્ષમ્ આલેખન નથી એની વાત સ્પષ્ટ રીતે, ફોડ પાડીને-યજ્ઞેશ જેવા સમર્થ કવિના સર્જનકર્મ સંદર્ભે પણ તેઓ કરી શક્યા છે.

ભગવતીકુમાર શર્માની ‘અસૂર્યલોક’ નવલકથાને મૂલવતાં તેઓ અગાઉના વિવેચકોનાં મંતવ્યોને ધ્યાને લે છે. એમાં કોઈ આ કથાકૃતિને મહામૂલી આંકી બતાવે, તો કોઈ સામાન્ય સ્તરે ઉતારી પાડે — એવા બે છેડાના અભ્યાસો સંદર્ભે ગુણવંત વ્યાસ પ્રશ્ન કરે છે :

“ત્યારે પ્રશ્ન એ પણ રહે કે કૃતિને નર્ચા સાહિત્યિક મૂલ્યો અને ધોરણોના માપદંડથી જ જોઈ શકાય ? કૃતિનિષ્ઠ વિવેચન એ જ એકમાત્ર સત્ય ?”

‘અસૂર્યલોક’ની Text સાથે એની ભીતર સમાહિત ‘Cultural context’ને પણ સમાંતરે તપાસવાનો એમનો અભિગમ અનુ-આધુનિકતાવાદી કે નવ્ય-ઇતિહાસવાદથી પ્રેરાતા વિવેચકનો સમતોલ સ્વર પ્રગટ કરે છે. આ કૃતિમાંથી પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષપણે ઊપસતી સંસ્કૃતિ-ઓળખને વૈશ્વિકીકરણના યુગમાં તેઓ આવકાર્ય લેખે છે એ સાથે એમણે કથામાં આરોપિત ભાવનાને પ્રલંબ વિસ્તાર, સર્જકસ્પર્શ પામ્યા વિના રહી જતું ઘટના-નિરૂપણ, અંત ભણી પ્રસ્તાર પામતાં ચિંતન તથા કથાપ્રવાહમાં ભળી ન શકતાં પાત્રસંવેદન-શિથિલતાઓનોય ઠીકઠીક ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પન્નાલાલ પટેલની યશસ્વી નવલકથા ‘મળેલા જીવ’ને ‘સમય અને સંયમનો કરુણમધુર માયાલોક’ રૂપે નવા દષ્ટિકોણથી મૂલવતાં તેઓ કાનજીની પોચટતા સામે જીવીની સાહસિકતા-નિર્ભીકતા અને ખમીરને ચીંધી બતાવે છે. તો કાનજી-જીવીના પ્રણયસંબંધનિરૂપણમાં લેખકે જાળવેલ અદ્ભુત સંયમનું પરિમાણ બખૂબી ઉપસાવે છે.

પન્નાલાલની સંયમિત બોલીને આજે લખાતી તળવાર્તાઓ માટે ઉત્તમ દષ્ટાંત-રૂપ જણાવી છે એ પણ આજના તળબોલીના ભરપૂર પ્રયોગો આદરનારા કથા-લેખકોના ભાવિ સ્વસ્થ વિકાસ માટે યથાયોગ્ય જ છે.

જયંતિ એમ. દલાલની નવલકથા ‘શૂન્યાવકાશમાં

પડવા’ના દસ્તાવેજી સ્થૂળ ચિત્રણની નોંધ લેવા સાથે એમાંના ભૌતિક વિજ્ઞાન તથા ઇતિહાસ વિશેના સંકેતો વર્તમાનને તીવ્રતાથી સ્પર્શતા હોઈ આવકારે છે.

કેશુભાઈ દેસાઈની ‘ફૂલજોગણી’ નવલકથા વિષયસંદર્ભે વિવાદ સર્જે, છતાં સ્વરૂપસંદર્ભે ધ્યાનાર્હ જણાતાં ઉપલકિયા પાત્રનિરૂપણનો દોષ સૂચવીને ગ્રામચેતના અને નારીપ્રતિભાની વિલક્ષણ બાળકેન્દ્રી કથા તરીકે વધાવે છે.

ચિનુ મોદીની વિલક્ષણ નાટ્યકૃતિ ‘સ્વપ્ન-દુઃસ્વપ્ન’માં પુરાકલ્પનનો વિશિષ્ટ વિનિયોગ તપાસતાં કૃતિના મુખ્ય પાત્ર યુધિષ્ઠિરનાં ‘સ્વ’ સાથેના આંતર-સંવાદ અને આંતર-મંથન દ્વારા સંશયથી સંશયમુક્તિ સુધીની યાત્રા કેવી રીતે કલોચિત બની છે — એની સમીક્ષા તે કરે છે. સ્વપ્નજગતની દ્રૌપદી તથા વાસ્તવજગતની દ્રૌપદીનાં પરસ્પર-વિરોધી રૂપો દ્વારા સંકુલતા અને જબરદસ્ત નાટ્યાત્મક પ્રભાવ જન્માવતી ચિનુ મોદીની સર્જકતાને એમણે પ્રમાણી છે. નાટકમાં કમશ: ઉત્કટ બનતો સંઘર્ષ, કાવ્યાત્મક પદ્યખંડોની હૃદયંગમ ગૂંચણી, સવૈયામાં થતું કથાગાન — એવા-કળાત્મક નાટ્યપ્રભાવોની તપાસ કરવા ઉપરાંત નાટ્યકારના કંઈક અનવધાન તથા કેટલાક શબ્દપ્રયોગોની અપ્રસ્તુતતા પણ ઝીણી નજરે તારવી બતાવી છે.

મણિલાલ હ. પટેલના નિબંધસંગ્રહો વિશે બે લેખો અહીં મળે છે. ‘ભૂંસાતાં ગ્રામચિત્રો’માં વર્ણવાયેલ વિસરાતી જતી ગ્રામસંસ્કૃતિની ભવ્યતા એમને આસ્વાદ્ય જણાઈ છે, તો ગ્રામબોલીમાં ઝબોળાઈને આલેખાયેલા લોકસમાજના વ્યવહારો-તહેવારો-રીતરિવાજો સ્મૃતિમાં જડાઈ જાય એવાં લાગ્યાં છે. ‘ધૂળમાં ઊડતો મેવાડ’માં નિબંધકારની પ્રવાસ-પ્રકૃતિની વેદનાયુક્ત તાદાત્મ્યતા કેવા પ્રકારે આનંદપર્વ રચે છે એની આસ્વાદ્ય તપાસ તેઓ કરે છે. એમને જણાયું છે તેમ, મણિલાલના નિબંધોમાં જ્યાં અંગતતા ઓગળી ગઈ છે એવી નદીવિષયક રચનાઓ આત્મીયતાનો અનુભવ કરાવે છે તો, અંગત અનુભવો, પુનરાવર્તનો તથા બોધાત્મક સૂરને કારણે ક્યાંક નિબંધનું પોત વણસે છે. એનોય પૂરા તટસ્થ બની ઉલ્લેખ કર્યો છે.

નટવરસિંહ પરમારના ‘જગરું’ના નિબંધો ‘વર્તનનું

પ્રોફાઈલ' તરીકે ઓળખાયા છે, એને વિલક્ષણ રચનારીતિએ આલેખાયેલા તથા રૂઢ નોસ્ટાલ્જિયાથી નોખો ચીલો ચાતરીને પોતાની ગદ્યભાત રચતા અવલોક્યા છે. આ નિબંધો વિશે “અગ્નિની સાક્ષીએ ચૈતન્યની ચિનગારીઓનું પ્રાગટ્ય” જેવું અર્થવ્યંજક ઓળખ-સૂત્ર અપાયું છે તેય સૂચક છે.

ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટના નિબંધસંગ્રહ ‘આથમતાં અજવાળાં’ની રચનાઓનું ઘૂંટાયેલું ગ્રામસંવેદન પણ એમને આનંદપ્રદ લાગ્યું છે. એક સંસ્કૃતિચક્રમાંથી બીજા સંસ્કૃતિચક્રમાં સમાજ ગતિ કરી રહ્યો છે ત્યારે ભૌતિકતાવાદી દોટમાં અટવાતી ગ્રામચેતનાને આ નિબંધોમાં મળેલ શબ્દરૂપ કેટલાક સ્થૂળ નિર્દેશો તથા માહિતીપ્રદ વિસ્તારની મર્યાદાઓ બાદ કરતાં આવકાર્ય લાગ્યું છે.

માવજી મહેશ્વરીના પ્રથમ નિબંધસંગ્રહ ‘બોર’ની રચનાઓ એમને કચ્છી ભાતીગળ સંસ્કૃતિની સુગંધને લાલિત્યસભર ભાષામાં આગવા મિજાજ સાથે રેલાવતી જણાઈ છે એમાં જણાવેલી ક્ષતિઓ : “જોડણીદોષ-વિરામચિહ્નો-અનુસ્વારોની અસંખ્ય ભૂલો જો નિવારી શકાઈ હોત તો સંગ્રહની શોભારૂપ લેખો સુપાઠ્ય બન્યા હોત”- આ જ ઉદ્દગારો ગુણવંત વ્યાસના પ્રસ્તુત વિવેચનસંચયના જોડણીદોષો સંદર્ભે બેઠા મૂકી શકાય એમ છે.

પ્રકૃલ્લ રાવલના ચરિત્રાત્મક લેખસંચય ‘નહિ વીસરતા ચહેરા’ના ચરિત્રવિશેષોમાં, ઊપસતું તત્કાલીન સમાજચિત્ર, ચરિત્રોની લાક્ષણિક માનસિકતા તથા રસિક પ્રવાહિતા જેવી ઉપલબ્ધિની સાથે વિગતખચિતતાને ય તારવી બતાવી છે.

કંદર્પ દેસાઈના વાર્તાસંગ્રહ ‘ખાલી ફેમ’માં સ્પર્શક્ષમ સંવેદનાઓનો ભાષામઢ્યો અભિગમ સર્જકની વસ્તુપરકદષ્ટિ તથા પૂરી સમતુલાથી રજૂ થતું પાત્રસંવેદન એમને આકર્ષી ગયાં છે. તો નવનીત જાનીના વાર્તાસંગ્રહ ‘સામા કાંઠાની વસ્તી’માં ધ્વનિગર્ભ અર્થસંકેતો રૂપે યોજાયેલાં શીર્ષકો/સંદર્ભો ઉપરાંત પાત્રોની તળબોલીની તીખાશમાં પ્રગટતી મીઠાશને તેઓ માણે-પ્રમાણે છે. મનોહર ત્રિવેદીના વાર્તાસંગ્રહ ‘નાતો’માં ક્યાંક તળબોલીની અતિશયતા વાચનરસમાં વિક્ષેપકાર બને કે આદર્શનો

વળગાડ વાર્તાને મોળી બનાવે-એવી ક્ષતિ નોંધવા સાથે બહુધા તો ગોહિલવાડની તળબોલીની તાકાત પાત્રના મનોગતને ઊલેચીને બહાર ખેંચી આણવામાં કારગત નીવડવાનો સંતોષ એમણે વ્યક્ત કર્યો છે.

જૉસેફ મેકવાનની કેટલીક વાર્તાઓ સંદર્ભે લેખકની દૃશ્યાત્મક વર્ણનકલા પાત્રોના ભીતરી ઉજાસમાં ફોરતી માનવતા તથા તાકતવર બોલીના જોમભર્યા સંવાદોને તેઓ વધાવવા માગે છે તો સમાંતરે, સંકેતથી સૂચવવાની વાત લેખક પલાંઠી લગાવીને માંડણી કરવા જાય ત્યારે વાર્તાકથા જોખમાય છે, એનીય સ્પષ્ટ વાત કરી દે છે. પ્રવીણ ગઢવીના સંગ્રહ ‘સ્વર્ગ ઉપર મનુષ્ય’ની વાર્તાઓમાં શહેરી ઉપરાંત ગ્રામીણ તથા દલિત સમાજમાં સ્ત્રી-પુરુષના લગ્નબાધ્ય સંબંધો કેવા વાર્તારૂપ પામ્યા છે, એની તપાસ કરતાં જણાવે છે કે કથાબીજમાં એકવિધતાને કારણે વાર્તાકલાની દષ્ટિએ ઘણી બધી રચનાઓ ધ્યાનાર્હ બનતી નથી. રેણુકા પટેલના ‘ધોધમાર’ તથા પન્ના ત્રિવેદીના ‘રંગ વિનાનો રંગ’ વાર્તાસંગ્રહમાં નવોદિત સ્ત્રી વાર્તાકારોની સર્જકતા પ્રમાણીને સહૃદ્યતાથી વધાવે છે.

વ્યાખ્યાન, વક્તવ્ય, સંપાદકીય કે પ્રાસ્તવિક રૂપે લખાયેલા રમણ સોનીના અભ્યાસલેખોના સંગ્રહ ‘મથતું ન મિથ્યા’ ગુણવંત વ્યાસને યથાર્થ મૂલ્યાંકન કરનારા વિવેચકની નિજી દઢ મુદ્રા ઉપસાવતો જણાયો છે. રમણભાઈનાં નિરીક્ષણોની સૂક્ષ્મતા, માર્મિકતા અને સૂચકતા એમને સ્પૃહણીય જણાઈ છે. રમણભાઈની પર્યાપ્ત અભ્યાસ પછી જ સર્જનકર્મની બારીકાઈથી નોંધ લેવાની ચીવટ તેમ જ પૂરી વિવેચકીય સજ્જતા સાથે એક ચોક્કસ અંતર રાખી વિવેચનકર્મ આદરવાની સૂઝભરી અભ્યાસનિષ્ઠાનું તેઓ ઉચિત ગૌરવ કરે છે.

ઓછું પણ સત્ત્વશીલ લખતા ગંભીરસિંહ ગોહિલની પાંચ દાયકાની દીર્ઘકાલીન સાહિત્યોપાસનાના પરિપાકરૂપે મળતા વિવેચનગ્રંથ “ગ્રંથવિવેક”માંના લેખોને તેઓ ‘વિવેકપૂત અવલોકનો’ ગણાવી એમની સમતોલ અને ગુણગ્રાહી દષ્ટિનો મહિમા કરે છે. ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તામાં જાતીયતા સંદર્ભે અભ્યાસ નિમિત્તે મળતા વિશ્વનાથ પટેલના શોધનિબંધને તેઓ આવકારે છે તો સાથે સાથે જણાવે છે કે અહીં વાર્તાતત્ત્વ કરતાં વિષયતત્ત્વ ઉપર ભાર

વધુ રહ્યો છે. ખૂટતા અંશ રૂપે ગુજરાતી સાહિત્યમાં જાતીયતાના આલેખનની રૂપરેખા મળી હોત તો શોધનિબંધ વધુ પ્રસ્તુત બન્યો હોત એનોય સૂચક ઉલ્લેખ કરે છે.

સંજય ચૌધરીનો ગિરનાર વિશેનો અભ્યાસગ્રંથ કેવા પ્રકારે સંશોધનગ્રંથ નીવડ્યો છે એની વીગતે તપાસ તેઓ કરે છે અને ગિરનારની પૌરાણિક, ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક, ભૌગોલિક, પ્રાકૃતિક તેમ જ સાહિત્યિક-એવી આધારભૂત માહિતી ધરાવતા નમૂનેદાર દસ્તાવેજ ગ્રંથરૂપે એનું મૂલ્ય આંકે છે.

‘દલિત સાહિત્ય : એક અખિલાઈભરી નજર’ લેખમાં તેઓ અવનવાં રૂપ-સ્વરૂપ સિદ્ધ કરવા સક્રિય બનેલ ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની સમય સંદર્ભે પ્રસ્તુતતા પ્રમાણી એને આવકાર્ય લેખે છે, તો કેટલીક નક્કર અપેક્ષાઓ ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય સંદર્ભે આ લેખમાં એમણે ચીંધી બતાવી છે એને નીચેનાં તારણોરૂપે મૂકી શકાય.

(અ) માત્ર રોષ ને આકોશ ઠાલવતી દોદળી લાગણીઓને ગાળી-ચાળી નાખવાની અનિવાર્યતા છે.

(બ) ‘દલિત’ સાથે ‘સાહિત્ય’ને જોડતાં, સાહિત્યની શરત તો સ્વીકારવી જ રહી.

(ક) અનુભવોની અંગત મૂડી તો ખરી જ, સર્જકની ‘સબળ કલમ’ ઉપર જ બધો મદાર રહે છે.

(ડ) સ્હેજે બોલકું થયા વિના સૂક્ષ્મરૂપે વણાઈ, વ્યક્તિવાચી નહીં, સમષ્ટિવાચી નીવડતું દલિત સંવેદન ‘સાહિત્ય’ની હદનું હકદાર બની શકે.

(ઈ) પ્રાદેશિક અને વૈશ્વિક બન્ને સ્તરે સ્વાનુભૂતિને સર્જન બનાવી શકે એ સંદર્ભે આપણા દલિત સાહિત્યે મહારાષ્ટ્ર અને કન્નડ સાથે હરણફાળ ભરવી બાકી છે. ગુણવંત વ્યાસ દલિત સાહિત્યના આગવા સૌન્દર્યશાસ્ત્રના વિચારનો છેદ ઉડાડતાં સ્પષ્ટ જણાવે છે કે પોતાનું શાસ્ત્ર રચી શકાય એ તાકાત સાહિત્યના માધ્યમથી જ સ્વીકારવી રહી.

વૈશ્વિકીકરણના સમયમાં ભૂંસાતી-ભુલાતી ભાષાને સાચવી લેવાની ઝુંબેશ ચાલી રહી છે ત્યારે સાથે સાથે ગ્રામબોલીની અસલિયત તથા તેની શબ્દસમૃદ્ધિને સાચવી

લેવાના કર્તવ્યરૂપે સાર્થ બોલીકોશની અનિવાર્યતા એમણે નિહાળી છે. ‘ગુજરાતી પ્રાદેશિક બોલીકોશ...’ વિશેના લેખમાં તેઓ નોંધે છે તેમ, બોલીવિદ્યાના અભ્યાસમાં કોશકારની સજ્જતા, ફિલ્ડવર્ક-ટીમવર્ક તો ખરાં જ, તળશબ્દનાં મૂળ તાગી લોકમાનસમાં અંકિત થયેલા ગર્ભિતાર્થોને શોધી બતાવવા એ જ ખરું કાર્ય છે.

ગુજરાતી નવલિકાચયન-૨૦૦૬ (સં. હસમુખ રાવલ) ગુજરાતી કવિતાચયન-૨૦૦૬-(સં. વિનોદ જોશી) તથા ગુજરાતી કવિતાચયન-૨૦૦૭ (સં. સંજુ વાળા) જેવા સંચયોમાંની સામગ્રીની સમીક્ષા કરતાં એમણે એમાંથી ઊપસતા સંપાદકીય દષ્ટિકોણને સ્પષ્ટ કરી આપ્યો છે.

‘વાર્ધક્ય : સાહિત્યનો ચોથો ખૂણો’ નામનો એમનો લેખ અરૂઢ વિષય છતાં, સામગ્રી-સ્વરૂપ પ્રત્યેના નિશ્ચિત દષ્ટિકોણ વિના કંઈક ઉતાવળે થયેલો જણાય છે. નરસિંહ મહેતાથી માંડીને ધૂમકેતુ, સુન્દરમ્, દ્વિરેફ, મનસુખલાલ ઝવેરી, ઉશનસુ, સુરેશ જોષી જેવા ગુજરાતી સર્જકો તેમ જ બે-ત્રણ ભારતીય-વિદેશી સર્જકોની કવિતા-વાર્તા-નવલકથા સ્વરૂપની કૃતિઓમાંથી વાર્ધક્ય સંવેદનનાં દષ્ટાંતો તેઓ આપે છે. વાર્ધક્યભાવનું ભાવપૂર્ણ આલેખન કરતી બળવંતરાય ઠાકોરની સોનેટરચનાઓનું અહીં ઝટ સ્મરણ થાય. સંચયનો છેલ્લો લેખ ‘ગુરુવંદના’ મિતભાષી, મર્મજ્ઞ અને ઋજુ માનસ ધરાવતા રતિલાલ બોરીસાગરને શ્રદ્ધાપૂર્ણ વંદના રૂપે થયો છે. એમને મનોમન ગુરુપદે સ્થાપી જે પરોક્ષ પ્રેરણા મેળવી; એના સ્મૃતિઓમાંથી ભાવની ભીનાશભર્યું રેખાચિત્ર જ આપોઆપ અહીં રચાઈ ગયું છે.

સંગ્રહને અંતે સર્જક-વ્યક્તિનામ સૂચિ, પુસ્તક-સામયિક સૂચિ તેમ જ શબ્દસૂચિ આપવાની ચીવટ રાખી છે, એમાં એક વિવેચકની ખંતભરી ખેવનાનું દર્શન થાય છે. આમ, સમગ્રપણે ‘અર્થબોધ’ના અભ્યાસલેખોમાંથી પસાર થતાં ગુણવંત વ્યાસની સજ્જતા અને સહૃદયતા ધરાવતી પર્યેષકવૃત્તિ, સ્વસ્થતા અને તાટસ્થ્ય ધરાવતી ચિકિત્સાવૃત્તિ તેમ જ વિવેચનવિષયને સમ્યક્ પરિમાણોમાં અવલોકવાની અભ્યાસવૃત્તિનાં એકીસાથે દર્શન થાય છે, જે ચિકિત્સા અને સહૃદયતાનો પ્રકાશ પાથરતો અર્થબોધ સંપડાવી આપે છે. □

સિનેમાવિમર્શ – અમૃત ગંગર

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૧૨, ડે. ૧૦ + ૨૧૦, રૂ. ૧૨૫

ગોદાર-વિમુઘ ગંગરને સલામ...

રાધેશ્યામ શર્મા

ગ્રન્થનું નામ 'સિનેમાવિમર્શ', એમાંના 'વિમર્શ' શબ્દનો એક વિશિષ્ટ અર્થ નાટ્યશાસ્ત્ર સાથે સંકળાયેલો છે : 'નાટકમાં વસ્તુના ફલિત થતા જતા વિકાસમાં કોઈ અકસ્માતથી પલટો થવો તે.' આમ 'સિનેમાવિમર્શ'ના પ્રકાશનથી ગુજરાતી સિનેમા-સાહિત્યના વિશ્વમાં સુખદ અકસ્માત સર્જાઈ અપૂર્વ પલટો આવ્યો ગણાય.

ભારતની 'ફિલ્મ સોસાયટી મુવમેન્ટ' માટે ૧૯૮૮માં બર્લિન મુકામે એવોર્ડ પ્રાપ્ત કરનાર કચ્છના સિનેમા-સાક્ષર અમૃત ગંગરનો નામોલ્લેખ સિનેરસિક હિંમત કપાસીએ એમના 'સિનેરાગ' ૧૯૯૮ના પુસ્તકમાં ધ્યાનાર્હ રીતે કરેલો : 'મુખ્ય સૂત્રધાર શ્રી અમૃત ગંગર જેવી - ફિલ્મને લગતી વસ્તુઓ અને વિગતોને ખોળી કાઢવાની - બાજ જેવી નજર હોય તો કોઈપણ ક્ષેત્રને લગતો ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ અજરાઅમર રહે છે.' (સંદર્ભ હતો ત્યારે 'ડેટા કિના' રિસર્ચ મુવમેન્ટ અંગેનો.)

૨૦૦૭માં અમૃત ગંગરનો સાક્ષાત્કાર, સિનેમાસૃષ્ટિના પ્રકાંડ પંડિત સાક્ષર રૂપે લખ્યો ત્યારે ફોર્મની પ્રશ્નશ્રેણીના પ્રતિભાવમાં સર્ગેઈ આઈ-સ્ટાઈન, જેમ્સ જોય્સ, ઝાં-લુક ગોદાર, લુઈ બુન્વેલ, આન્દ્રે તાર્કોવસ્કી અને ઋત્વિક ઘટક આદિના પ્રભાવનો સ્વીકાર કરી અત્યંત આદરથી લેખકે નામસ્મરણ કરેલું.

વિદેશનાં પ્રશિષ્ટ સિનેસામયિકોમાં, સિનેમાકળાના પ્રસાર-પ્રભાવ નિમિત્તે 'રિવિજિઅન ઓવ સિનેમા' અને ફિલ્મના દિગ્દર્શકોને 'નોવેલિસ્ટ્સ ઓવ સિનેમા' રૂપે પ્રશિસ્ત થઈ છે.

અહીં ૨૨૦ પૃષ્ઠના ફલક પર ૧૫ પ્રકરણોમાં ક્રિટિકલ ધોરણે સિનેમા-સર્જનની બહુવિધ રીતે

શાસ્ત્રગત-કલાગત મીમાંસા સુલભ થઈ છે. ગુજરાતી ભાષામાં સિનેમા-લોકની રંગીન ચાલુ પૂર્તિઓ, કેટલાંક પ્રકાશનો સારાં થયાં છે પણ લેખક કહે છે તેમ વિ-(શિષ્ટ)-દર્શનીય વળાંક (પેરેડાઈમ શિફ્ટ) તો— 'ખેવના, સમીપે, એતદ્, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, તથાપિ, નવનીત સમર્પણ, શબ્દસૃષ્ટિ' અને ખાસ તો 'પ્રત્યક્ષ' જેવાં સજગ સામયિકોમાં લેખકના અભ્યાસલેખો ('સ્ટડીઝ')થી અધિક ઝળક્યો.

સિનેમા-કાર્યશિબિરોમાં કાળ, કળા, અવકાશ, ધ્વનિ, ઝાંત્ર વિવાદ, એનિમેશન ફિલ્મ, ડિઝની કાર્ટૂન, નારીવાદી ફિલ્મ વિમર્શ, ઝાં-લુક ગોદાર; ઇમેજ, રાજકારણ, આન્દ્રે તાર્કોવસ્કીની ફિલ્મોનો ધ્વન્યાલોક : ઓવે સ્વેન્સન સાથેની મુલાકાતના 'ગંગર'-સ્ક્રુલિંગ, ફિલ્મોસોફર થિયો એંજલોપૌલુસ અને અવિભાજિત વિશ્વનો યુટોપિયા, બેલા ટારની સિનેમેટોગ્રાફી અને અનિષ્ટનું મૂળ શોધવાની ખેવના, સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારતીય સિનેમા : મેજિક, મિસ્ટરી, કેમિસ્ટ્રી, ૨૧મી સદીની મારી કલ્પનાની સિનેમેટોગ્રાફી, હિન્દી ફિલ્મોમાં શ્રદ્ધાનાં વિવિધ સ્વરૂપો શી રીતે અંકિત થયાં છે ?, ફિલ્મનામ સૂચિ, વ્યક્તિનામ સૂચિ, વગેરે પ્રચલિત અને પેચીદા મુદ્દાનું વિગતવાર વિવેચનાત્મક વિશ્લેષણ થયેલું એનો નિષ્કર્ષ ગ્રંથના આ તે પ્રકરણોમાં સુપેરે થયો છે.

તાત્ત્વિક તાર્કિક વિચારણાના કારણે એકે એક પ્રકરણ ઊહ અને અપોહ સાથે સાધક-બાધક મુદ્દા નોંતરે, જે અહીં શક્ય નથી.

કર્તાનું 'મનોગત' નિવેદન વાંચતાં લાગ્યું કે એમનું સ્મૃતિ-સમય-આંદોલિત નોન-લિનિયર માનસ, જરીક

ગોદાર-ચેપથી હર્ષવિભોર થયું છે ! મોરારિબાપુના અસ્મિતાપર્વથી આરંભી ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના મહામાત્ર હર્ષદ ત્રિવેદી સુધી ચિત્ત અતિ આભાર-આધીન થયું છે. (હર્ષદ ઓવારી ચૂક્યા છે, લેખકે ચલણી બનાવેલ 'ફિલ્મોસોફર' નવા શબ્દપ્રયોગ પર) લેખકનો આ દાવો અજર રહેવાનો : ગિલ દેલ્યૂઝ વિશે મને નથી લાગતું કે અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં આટલું લેખન કે ચિંતન થયું છે. (પૃ.૫)

ગુજરાતી ભાષામાં થયેલી ફિલ્મ વિશેની એમની આ સુદીર્ઘ પ્રક્રિયાનો પાયો ૨૦૦૬માં 'સમીપે'ના પ્રથમ અંકમાં સુમુદ્રિત લેખ 'સિનેમા : સ્વાદ અને આસ્વાદ' દ્વારા રોપાયેલો એની સવિશેષ પરિણતિ 'પ્રત્યક્ષ'માં ચાલતી 'રૂપાન્તર' શ્રેણીમાં હવેના અંકોમાં થવાની સંભાવના ખરી.

ગ્રંથનું પ્રથમ પ્રકરણ 'સિનેમા-સૌંદર્યશાસ્ત્ર : સ્વાદ, આસ્વાદની ફૂંચીઓ' કર્તાએ એવા ભાવકોના હાથમાં ઝલાવી છે જેમને ફિલ્મના કળા-આકાર ઉપરાંત ટેકનિક — તંત્રસામગ્રી તરફ પણ વિશેષ ધ્યાન હોય. પચાસેક પાનાંમાં પ્રસરેલ આ રસસિક્ત 'ભૂમિકા'લેખનો પરિચય પૂરા પુસ્તકના પાનેપાને મહેકી ઊઠ્યો છે, પણ બહેકી ગયો એમ નહીં કહી શકાય !

તસવીરો-ચિત્રો આખા અવકાશમાં (યુયુત્સુ જોસ્સાથી) વહેતાં થયાં છે, પરંતુ નવા પ્રકરણખંડના પ્રારંભે છાપેલી છબીઓ વિગતશૂન્ય નહોતી રાખવા જેવી. એ સર્વની નીચેની 'થીમ' લીટીઓ આ લેખ પૂરતી પણ માણવા લાયક છે. દા.ત. મિરર(૧૯૭૫) દિ.આંદ્રે તાર્કોવ્સ્કી : પાણીનું ટીપું ધ્વનિનું સંગીત સર્જ શકે.(પૃ.૪), સત્યજિત રાયે અપરાજિતો (૧૯૫૬) ફિલ્મની પટકથારૂપે દોરેલાં રેખાચિત્રો.(પૃ.૬), ધ સેવન્ય સીલ (૧૯૫૬), દિ. ઇંગમાર બર્ગમેન, પટકથા અને ફિલ્મના વિશિષ્ટ સંબંધને વાચા આપતી કૃતિ. (પૃ.૮), મેઘે ઢાકા તારા (૧૯૬૦), દિ. ઋત્વિક ઘટક, ભારતીય સિનેમાની લેન્સિંગ ફિલસૂફીને ઘટકે નવી દૃષ્ટિ આપી; લેન્ડસ્કેપ ઇન ધ મિસ્ટ (૧૯૮૮), દિ. થિયો ઍંજલોપોલુસ, અવિભાજિત વિશ્વનો યુટોપિયા ! (પૃ.૧૨), લવેન્ચ્યૂરા (૧૯૬૦),

દિ. માઈકલેંજલો એન્તોનિયોની, વિચ્છેદ અને સંયોગની પ્રવૃત્તિની ચકાસણી; હિરોશીમા મોન અમોર (૧૯૫૯), દિ. અલાં રેને, વિનાશક ભયાનકતાની અનુભૂતિ કરાવતી ફિલ્મકૃતિ. (પૃ.૧૩) સાથોસાથ આલમઆરા (૧૯૩૧), નાયક (૧૯૬૬), સિટિઝન કેન (૧૯૪૧), ધી સરકસ (૧૯૨૮), ટય ઓવ્ ઇવિલ (૧૯૫૮), પ્યાસા (૧૯૫૭), કાગઝ કે ફૂલ (૧૯૫૯), ઉસકી રોટી (૧૯૬૯), ધ રેડ ડેઝર્ટ (૧૯૬૪), કોમલ ગાંધાર (૧૯૬૧), ધ સેક્રિફાઈસ (૧૯૮૬), બિફોર માય આઈઝ (૧૯૮૮), સિદ્ધેશ્વરી (૧૯૮૯), ધ ગ્રેટ ટ્રેન રોબરી (૧૯૦૩), ધ બેટલીશીપ પોટેન્કીન (૧૯૨૫, મૂકપટ) ઇત્યાદિ... બ્રેથલેસ (૧૯૫૯)ની ૬ છબીઓ નીચે લેખકે એક ઐતિહાસિક વર્ણક ધરાવતી નોંધપાત્ર કમેન્ટ કરી છે :

'હિરોશીમા મોન અમોરે કશુંક નવું કરવાનો આરંભ કર્યો, (ગોદારના) બ્રેથલેસે કશાક જૂનાપણાનો અંત આણ્યો.' (પૃ.૩૮)

અભ્યાસ-ઉપયોગી શબ્દાર્થિકા(ગ્લોસરી)ના ૪૪મા પાના પર 'વર્ટીગો' ફિલ્મ (૧૯૫૮)ના દિગ્દર્શક આલ્ફ્રેડ હિચકોકની (કદાચ નટી હીમ નોવાક સાથેની) તસવીર નીચે ઝોંઝ-ઝોંઝ-genre અથવા પ્રકારભેદ, ઢંગ, શૈલીની સમજૂતી નવા ઊછરતા છાત્રો માટે કીમતી ગણાય.

લેખકે યથાર્થ નોંધ લીધી છે : નવરસવાળી ભારતીય મસાલા ફિલ્મોની જેમ ઝોંઝની દૃષ્ટિએ કદાચ સ્પષ્ટ રીતે ન મૂકી શકાય. પણ 'પુકાર', 'સંગીત સમ્રાટ તાનસેન' કે નાદિયા જોન કાવસની ફિલ્મોને કમશઃ ઐતિહાસિક, મ્યુઝિકલ કે ગ્રીલર પ્રકારમાં ગોઠવી શકાય.

આખી કિતાબમાં ગંગરનું એક ગોથું માફ ન કરી શકાય એવું છે અને તે છે સૂડો-હિસ્ટોરિકલ કિંવદન્તિમૂલક 'મુગલ-એ-આઝમ'નો અનુલ્લેખ. 'બૈજુ બાવરા' સુધી પહોંચ્યા તો બ્લોકબસ્ટર પ્રકર્ષક મેલોડ્રામા મુગલે આઝમને 'તખબિયા' કહી તૌહીન કરવાનું કંઈ કારણ ?

ઝોંઝ-વિવાદમાં, 'સ્કલ્પટિંગ ઇન ટાઈમ'માં તાર્કોવ્સ્કી ઝોંઝનો દિલસે વિનાશ વાંછી કાવ્યાત્મકતાને અગ્ર પદે પ્રતિષ્ઠિત કરી સીધોસટાક મત ટાંકે છે :

‘બ્રેસોની ઝોંઝ કેવી ? કોઈ પણ નહીં. બ્રેસો બ્રેસો છે. એન્તોનિયોની, ફેલિની, બર્ગમેન, કુરોસાવા, ડેવિઝેન્કો, વીગો, મિઝોગુચી, બુનુયેલ — દરેકનું નિજી તાદાત્મ્ય છે. ઝોંઝની સંકલ્પના જ કબ્રસ્તાન જેવી છે !!’ (પૃ.૬૧)

સિનેમા, કાળ, અવકાશના સંબંધમાં નારીવાદી ‘ફિલ્મમીમાંસા’ (પૃ.૮૭) સંનારીના ઓબ્જેક્ટિવિઝમનો કોયડો સાતમા પ્રકરણ પરથી ઊડી ઊડીને પુસ્તકના છેલ્લા આવરણ પર જબરદસ્ત રીતે છવાયો છે ! (ત્યાલુ હિન્દી ફિલ્મોમાં છાપું વાંચતી સ્ત્રી કેટલી વાર જોવા મળી ? — એ પ્રશ્ન વેધક છે.)

‘ભારતીય સિનેમાનો જુવાળ’, એમાં મેજિક, મિસ્ટરી, કેમિસ્ટ્રી વગેરે પ્રકરણો ભેળો હિન્દી અદામાં અમૃતનો આશાવાદી સવાલ ‘શ્રદ્ધા કા સવાલ હૈ, મેરે યાર’ ઇન્ડિયન બમ્બઈયા મસાલાવાળી કૃતિઓ પ્રત્યે નફરતની નિગાહોથી નીરખનારા સુષુભ દર્શકોએ વાદ-પ્રવાદ માટે પણ એ લેખ ચૂકવા જેવો નથી.

ગુરુદત્તની ભક્તિ એના ફોટોગ્રાફર વી. કે. મૂર્તિની પ્રભાસન શૈલીના કારણે સમુચિત રીતે થઈ છે પણ એ શૈલીનાં મૂળ ફરેદુન ઈરાની અને એના કરતાં ફલી-જાલ મિસ્ત્રીબંધુઓમાં શોધીને અંકે કરવામાં કદરદાની નથી ?! સુવ્રત મિત્રા, દક્ષિણના કેમેરાકસબીઓમાં રવીન્દ્રન (?)નો ઉલ્લેખ કર્યાનું સ્મરણ છે. લો-કી છબીકલાનો મહિમા હવે વધતો જાય છે. પણ બોક્સ ઓફિસ પર કાગડા ઊડતા હોવાનો ભયસંદેહ ભારે રહે !

થિયો એંજલોપૌલુસનો યુટોપિઆ (-શાંઝીલા) બેલા ટારની અનિષ્ટમૂળ શોધનની ખેવના અહીંના પ્રેક્ષકો માટે મૂલ્યવાન નજરાણું છે, પણ એથી વિશેષ તો લેખક મો’શાયની સંકલ્પના ગૂંથતું પ્રકરણ ૧૪ છે જેને ભૂલેચૂકે ચૌદમું રતન માનવાની જરૂર નથી ! પ્રકરણનું નામ છે : ‘૨૧મી સદીની મારી કલ્પનાની સિનેમેટોગ્રાફી’.એ

સિનોમેટોગ્રાફી એવી હોય જેમાં ‘તકનિકને એક પ્રકારની ઉદાત્તતા, આત્મિકતા, અને સાદગીની હારોહાર — ધાર્મિક સંકેતોથી જુદી — આધ્યાત્મિકતા(=spirituality) ખાસ હોય.

‘અવર ફિલ્મસ, ધેર ફિલ્મસ’વાળા સત્યજિત રાયને મૃણાલ સેનની નવીન, જુવાળિયા કૃતિ ‘ભુવનશોમ’ કૃતિમાં અનુસ્યૂત ગોદાર શૈલી ભલે ઝાઝી પસંદ નહોતી પડી, પરંતુ ‘લા શિન્વાઝ’માં ગોદારના પાત્રનું એક વિધાન ગંગરને પાકું ચોંટી રહ્યું છે : *Cinema is not the reflection of reality, it is the reality of that reflection...* (સિનેમા યથાર્થનું પ્રતિબિંબ નથી, એ તો પ્રતિબિંબનું યથાર્થ છે.) એની સાથે ગોદારના જાણીતા વાક્યને લેખકે સાંધી આપ્યું છે : ‘આ સાચી ઇમેજ નથી, આ તો કેવળ ઇમેજ છે !’

હિન્દી ઉર્દૂ બોલતી ફિલ્મો હોય, ગુજરાતી બોલતી સિનેમા હોય (જેના અહીં નોંધપાત્ર ઉલ્લેખો છે) પણ ટિકીટબારીનો સવાલ સળગતો હશે ત્યાં સુધી આઈડિયલને શુદ્ધ ઇમેજમાં ફેમ કરવાનું સ્વપ્ન, પાસે આવી આવીને એસ્કેપ કરતું નજરાશે...

અંતે તો સિનેમા કળા સાથે શાસ્ત્ર છે, ટેકનિશ્યનોનો સામૂહિક પુરુષાર્થ અનિવાર્ય છે ત્યારે સ્ટૂડિયોના પરિવેશમાં અને મીમાંસકોના આસ્વાદ-અવલોકનોમાં જે કોઈ પરિભાષા પ્રતિષ્ઠા પામી હોય એની ગુજરાતી ગિરામાં પ્રસ્તુતી દૂર-બોધી કે ક્લિષ્ટ લાગે તો સ્વાભાવિક છે. રુચિની પરિષ્કૃતિ થતાં વાર લાગશે પણ ગ્લોબલ સિનેમા, બારણે ટકોરા મારતું ક્યારનુંય ખડું છે એનું સ્વાગતમ્ અમૃત ગંગર જેવાના અભિનંદનીય ગ્રન્થગુલાબગુચ્છથી થાય તો ધન્ય ઘડી ધન્ય દા’ડો...

□

વરેણ્ય

આગને કાગળ પર ઉતારતો ગઝલ સંગ્રહ

18

સવાર થઈને – અનિલ ચાવડા

નવભારત સાહિત્યમંદિર, અમદાવાદ, ૨૦૧૨, ૩. ૯૬ રૂ. ૧૨૫

□

ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા

સંપાદકોના મોટા ચાળણામાંથી સામયિકોમાં વેરાતી ગઝલો અને છાશવારે ફૂટી નીકળતાં ગઝલનાં ગ્રંથ-પ્રકાશનોએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એવી ઊભ પેદા કરી છે કે એક સામયિકને જાહેર કરવું પડ્યું છે કે ‘ગઝલ પાઠવશો નહીં.’ રહીસહી આશા રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’માં બંધાયેલી તે પણ હમણાંની ઠગારી નીવડી છે. ‘ગુજરાત સમાચાર’ની એમની આસ્વાદ-કોલમમાં પોતાની જ તૃતીય કક્ષાની ગઝલનો પાછો પોતા દ્વારા આસ્વાદ અપાઈ રહ્યો છે. હમણાંહમણાં એકસાથે ઘણા ગઝલસંગ્રહોમાંથી પસાર થવાનું બન્યું ત્યારે એમ લાગ્યું કે જાણે કોઈ ભયંકર કંટાળાના દુઃસ્વપ્નમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ. ઉર્દૂ ગઝલમાં પણ એવા તબક્કા આવ્યા છે કે કલીમુદ્દીન અહમદ જેવાએ શાયરીને ‘નંગી શાયરી’ કે ‘બેહૂદી શાયરી’ કહી છે, તો શમીમ અહમદ શમીમ જેવાએ શાયરીને ‘મનહૂસ શૈલી’ની કહી છે. અજમનુલ્લાખાન તો ‘ગઝલ કાબિલે ગર્દન જદની હૈ’ કહી દીધું, મતલબ કે એને જડથી ઉખાડી ફેંકી દેવી જોઈએ.

ગુજરાતી ગઝલસાહિત્યપ્રકારમાં આવા તબક્કા નથી આવ્યા એવું નથી. ગુજરાતી ગઝલમાં બાળશંકર-કલાપીમાંથી શયદા-મરીઝની તાજગી કે શયદા-મરીઝમાંથી આદિલ-મનહર-ચિનુ-મનોજથી આવેલી તાજગીની આપણને ખબર છે. એ જ રીતે આજની પરિસ્થિતિમાં

અનિલ ચાવડાનો ગઝલસંગ્રહ ‘સવાર થઈને’ પ્રવેશ્યો છે ત્યારે લાગે છે કે ગુજરાતી ગઝલની આંધળી ગલીમાં એ સવાર થઈને આવ્યો છે. પ્રો. વારિસ અલ્વીએ જાહેરમાં કહ્યું હતું કે આદિલ પછી અનિલ ચાવડા દ્વારા ગઝલ બદલાય છે, તો એમની સાથે સંમત થવામાં ભાગ્યે જ કોઈ સંકોચ હોઈ શકે. આજના કેટલાયે ગઝલસંગ્રહોમાંથી પસાર થાઓ ત્યારે બે પાંચ રડી ખડી ગઝલો કે બે પાંચ અત્યંત જુદા પડતા શેરો ક્યારેક તમારું ધ્યાન ખેંચે છે, પણ અનિલ ચાવડાનો ગઝલસંગ્રહ ‘સવાર થઈને’ સતત તમારું ધ્યાન રોકી રાખે છે. બહુ ઓછી ગઝલોને બાદ કરતાં આ સંગ્રહની ગઝલોમાં એક ચુંબકીય ક્ષેત્ર ઊભું થાય છે. ગઝલ મૂળે મહેફિલ અને મુશાયરાના માહોલની અને ઘરાનાની મૌખિક શ્રવણ અને ઉપસ્થિત શ્રોતા માટે ટેવાયેલી ચીજ છે. અને તેથી એનું ચાક્ષુષ પઠન ભાગ્યે જ વિશેષ રીઝવી શકે છે. આ સંજોગોમાં અનિલ ચાવડાની ગઝલો અનુપસ્થિત વાચક પાસે મુદ્રિત સ્વરૂપે આવવા છતાં સંમોહન રચ્યા વગર રહેતી નથી એ મહત્ત્વની વાત છે. કોઈકે કહ્યું છે તેમ આકાશી વીજળી અહીં સુયોજિત વીજપ્રવાહમાં લગભગ પરિવર્તિત થઈ છે.

સામાન્ય લાગતાં રોજિંદાં સંવેદનોને એક નાનીસરખી ખેંચ આપી આ કવિ ગલોલની જેમ શેરને છોડે છે :

ગઈકાલ જે વીતી ગઈ એ ઓરડે નથી કેં
કે મન થતાં જ એમાં ચાલ્યા જવાય પાછું (પૃ. ૩)
અહીં એક માત્ર 'ઓરડો' જેવા શબ્દ સાથે આખો અધ્યાસ
પરિવર્તિત થઈ ગયો છે. આંખ અને વાદળનો સંદર્ભ પણ
નવે ચાકડે ચઢ્યો છે :

આંખ મહીં એ વાદળ જેવું કામ કરે એ સાચું પણ
વાદળ માફક આંસુ ગરજી ગરજી આવે ? ના આવે !

(પૃ. ૬૫)

પતંગિયા અને ફૂલનો સંબંધ નવેસરથી આપણી સામે
ઊઘડે છે :

ત્યાં પતંગિયું જ બેઠું હશે, હોં
એટલે એ ફૂલ ઝૂકી ગયું છે ! (પૃ. ૫૭)

અનિલના અવાજની તાજગી, એના કલ્પન અને રજૂઆતની
તાજગી એની ગઝલગતિનો વેગ ક્યારેક એકસાથે કળાય
છે:

સંપ માટીએ કર્યો તો ઈંટ થઈ
ઈંટનું ટોળું મળ્યું તો ભીંત થઈ (પૃ. ૪૦)

જિંદગી જીવવાની દુષ્કરતાનો, અસહાયતાનો અને
અશક્યતાનો સઘન સ્પર્શ ક્યારેક અભિવ્યક્તિમાં અત્યંત
તરલ રીતે ઊતર્યો છે :

સીધી ધાર કરે છે કે મારી પર વાર કરે છે ?
પથ્થરનાં બે પૈડાં આપી જળ દળવાનું સોંપે ! (પૃ. ૩૯)
ક્યારેક નિર્જીવને સજીવ કરીને માનવસંવેદનાનો એક
વિશેષ ખૂણો રચી અપાયો છે :

ફળિયે ડાળ મ્હોરી ને જરા નેવે અડી ગઈ તો
તરત ઘરમાંથી દોડીને કુહાડી ઝાડ સુધી ગઈ. (પૃ.
૩૦)

ઉક્તિઓને ચઢતો નાટ્યાત્મક વળ પણ ક્યાંક પંક્તિઓને
સપ્રાણ કરે છે :

મિત્ર, તેં શ્રદ્ધાઓ જે વાવીતી એનું શું થયું ?
પૂછવા પાછળ અમારો એ જ છે આશય, ઊગે ! (પૃ. ૨)
અહીં મિસરાને અંતે મુકાયેલો લટકતો 'ઊગે' જેવો શબ્દ
ધારી અસર ઉપજાવી રહ્યો છે. શૂન્યતાની તદ્દન ચવાયેલી
જાણીતી વાતને એક નાનોસરખો સંવાદપ્રપંચ સતત
ચગળવા જેવી બનાવી શક્યો છે :

ભાઈ ખાલીપા ! હજી એ કોઈપણ આવ્યું નહીં
તું જ ઘરની બહાર જઈને બારણું ખખડાવને ! (પૃ. ૧૬)

રોજિંદી વાતનો પરિચિત લય કયે પ્રકારે અપરિચિત વિશ્વનો
રોમાંચ રચી શકે એનો નમૂનો, ભુલાઈ જવાય એવો નથી !
વાંચવાનો તો તને બહું શોખ છે ને ? તો પછી લે આ
ગ્રંથની જેવા જ છે દળદાર મારા ઘાવ; વાંચી લે ! (પૃ. ૨૧)
વરસાદ, વાદળ અને ઇન્દ્રધનુષને આ કવિએ એના અપૂર્વ
રૂપકકીમિયાથી પોતાનાં કરી લીધાં છે :

આટલા વરસાદની વચ્ચે અને આ વાદળો વચ્ચે
સાત રંગોમાં કર્યો છે ઈશ્વરે પ્રસ્તાવ, વાંચી લે ! (પૃ. ૨૧)

કબીરથી માંડી કેટલાયે સંત કવિઓએ ભંગુરતાને લક્ષ્ય
કરી છે એ જ ભંગુરતાને પોતાની અને અત્યારની ભાષામાં
કવિએ લક્ષ્ય કરી છે :

શી ખબર ક્યારે અને કઈ રીતથી
ઢોળાઈ જાશું એ વિશે કેવાય નેં,
આપણે લોહીભરેલાં વાસણો છીએ

વધારે કેં નથી ! (પૃ. ૨૦)

પ્રેમ સાથે વીંટી અને અભિજ્ઞાનનો સંકળાયેલો મહિમા
કવિની અંગત વેદનાની ભાષામાં રોપાયો ત્યારે પરિણામ
નવું આવ્યું છે :

કોઈ વીંટી જેમ અંગત એક ઘાવ પહેર્યો છે મેં
આવ કે વર્ષોથી આ તારો અભાવ પહેર્યો છે મેં (પૃ. ૨૨)
માણસની અકારણ વ્યાપક હિંસા અને એના વૈશ્વિક કદને
આ કવિએ માત્ર એક નાના શેરમાં સમાવ્યાં છે :

કર્યું છે એક ચપટીમાં જ તેં આખું ય જંગલ ખાખ
ન ગમતા એક એવા પાંદડાને કાઢવા માટે ! (પૃ. ૨૪)
'અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રી હરિ'નો પારંપરિક
આધ્યાત્મિક મિજાજ કવિએ પોતાના વૈયક્તિક મિજાજમાં
તો ઉતાર્યો છે પણ પોતાની અદૃશ્ય વેદનાનો પુટ પ્રચ્છન્ન
રાખ્યો છે :

આંસુ, ઝાકળ, વરાળ કે વરસાદ બધામાં કરું પ્રવાસો
પાણી છું હું બધી જગાએ લઈને નોખાં નામ ભમું છું
(પૃ. ૨૬)

આ કવિ અત્યારનો કવિ છે. કહે છે 'આપણે અત્યાર થઈ
ઊભા રહ્યા' (પૃ. ૮) સાંપ્રત રાજકીય તણાવનો કવિ
આધ્યાત્મિક ઉગાર કરે છે :

લાગણીઓ, પ્રેમ, ઈચ્છા નામની સૌ યોજનાઓ
શી ખબર કે આપણા મનમાં કઈ સરકાર મૂકે છે (પૃ. ૬૬)
વર્તમાન ગ્રાહકયુગના તકલાદી સંબંધો, ભુંસાતાં મૂલ્યો

અને પોકળ પ્રેમ-સંબંધીઓની ભૂમિકાને આ કવિ પોતાની રીતે ઊજવે છે :

ગમે એટલું મનગમતાને ચાહી લીધું ? તો પૂરતું છે.
કસમો બસમો, વચનો બચનો ઠરાવ બરાવ શું હે ?
'શું હે ?' ના રદીફમાં અહીં ધાર અને કટાક્ષ એકસાથે પ્રગટે છે. પણ સંગ્રહની ઉત્તમ ગઝલ તો પૃ. ૪૨ ઉપર છે. માને લગતી આ મુસલસલ ગઝલ 'મા'નું ચિરંજીવ ચરિત્ર ઉપસાવી શકી છે. એમાંય આ શેર તો અપૂર્વ શિલ્પમાં ઢળ્યો છે :

જો પ્રભુ સૌને જનમ આપે તો મૃત્યુ ય આપે છે
મા તો ઈશ્વરથી ય ઊંચો આગવો આદર્શ રાખે છે. (પૃ. ૪૨)
આ સંગ્રહની ગઝલોનાં આટલાં ઉદાહરણો દ્વારા સંકેત એ છે કે અહીં લગભગ પાનેપાને જીવ પડ્યો છે. ગઝલની ગઝલો એકએક શેરમાં જેમજેમ આગળ વધે તેમતેમ આપણને આવીને વળગે એવું ખેંચાણ લઈ ઊભી છે. એનું કારણ અનાયાસ નવાં ભાષાજોડાણો, સહજ નવાં કલ્પનો, સરલ અભિવ્યક્તિની નવી ભંગીઓ અને એ બધાની પાછળ રહેલી જગત અને મનુષ્યને જુદી રીતે જોતી ઉદ્બુદ્ધ ચેતના છે. આ કવિએ રચનાત્મક આગને કાગળને પડીકે બાંધવાનું સાહસ કર્યું છે.

હા, ચાલતી રવાનીમાં ક્યારેક અંગ્રેજી શબ્દો ભળી જાય છે, ક્યારેક જુદા રહી જાય છે, ક્યારેક 'દરિયાબરિયા નદિયુંબદિયું' જેવી દ્વિરુક્તિથી સળંગ ટકાવી રાખેલી ૪૬મી ગઝલ પછી પૃ. ૪૯ પરની 'અવરજવર/લઘરવઘર/નગરનગર' જેવી જુદા પ્રકારની દ્વિરુક્તિમાં ફરી ખબર/બબર, સફર/બફર ગોઠવાય છે ત્યાં પુનરાવૃત્તિ ટાળી શકાઈ હોત. પૃ. ૬૧ પર 'કોણ આ આવ્યું ફળિયામાં છે ?'માં અન્વય એકદમ કૃતક બન્યો છે. એ જ રીતે પૃ. ૬૦ પર 'રટણ બોલ્યા કરે' સુખદ અભિવ્યક્તિ નથી. 'રટણ કરતો રહે' એવું રચી શકાયું હોત. પૃ. ૨૯ પરની 'લગાવી દઉં' જેવી રદીફ છેલ્લા બે શેરમાં કઢંગી બની છે. પૃ. ૨ પર 'એમ કંઈ થોડા જ વૃક્ષોની ઉપર હૃદય ઊગે' જેવા મિસરામાં 'હ' ને દીર્ઘ ગણવો પડે છે તે ન જ ચાલે. સંગ્રહમાં અન્ય ગઝલોને શીર્ષક અપાયાં નથી તો પછી 'કોઈનાં સ્મરણ' જેવી ગઝલને અપવાદરૂપ શીર્ષક કેમ અપાયું છે ? મૃત્યુગઝલોને પણ શીર્ષક અપાયાં છે ! જરૂરી છે ? આવા અપવાદો અહીં અમસ્તા વસ્તુને મુખર કરે છે.

પણ આ બધું તો આ ગઝલસંગ્રહ જે સવાર લઈને આવ્યો છે એની સામે નગણ્ય છે.

□

સંચયન : ભેટ રૂપે

અમારા એકત્ર ફાઉન્ડેશનના વીજાણુ પ્રકાશન રૂપે e-magazine 'સંચયન'(સંપા. રમણ સોની)નો પહેલો અંક ઓગસ્ટને અંતે પ્રગટ થયો છે ને પહેલે તબક્કે લગભગ ૫૦૦૦ વાચકમિત્રોને ઇ-મેઈલ દ્વારા મોકલાવાયો છે. એમાંના કેટલાક વાચકોએ વળી બીજા ઘણા મિત્રો તરફ એ અંકને પ્રસાર્યો છે, ફોરવર્ડ કર્યો છે. અને એ રીતે આ અંક અનેક વાચકો સુધી પહોંચ્યો છે.

આ વી-સામયિક માટે અમને પ્રતિભાવ ખૂબ પ્રોત્સાહક અને બહોળા પ્રમાણમાં મળ્યા છે - ઇ-મેઈલથી તેમ જ ફોનથી. એ અમને આગળ વધવા પ્રેરી રહ્યા છે.

બીજો અંક ઓક્ટોબરને અંતે - દીવાળી આસપાસ - પ્રગટ થશે. એમાં (તથા એ પછીના અંકોમાં) સાહિત્ય-રચનાઓ ઉપરાંત વિચારલક્ષી સંવિવાદો, ગુજરાતી સામયિકોનો પરિચય, સાહિત્યજગતના સમાચારો, સંચલનો, વગેરે જેવા વિભાગો પણ સામેલ થશે.

હજુ જેને અંક ન મળ્યો હોય તે <http://www.ekatramagazine.com> ઉપરથી અંક જોઈ/મેળવી શકશે. અથવા નીચેનામાંથી કોઈને e-mail કરી શકશે. જેનાં email-ID મળ્યાં હશે એ સૌને અમે આ તથા આગામી અંક મોકલીશું. E-mail : atulraval@ekatrafoundation.org અથવા ramansoni46@gmail.com

અતુલ રાવલ : તંત્રી : સંચયન એકત્ર ફાઉન્ડેશન(USA) વતી.

સંદર્ભવિશેષ

શકવર્તી ગ્રંથનું પ્રથમ ગુજરાતી ભાષાંતર

પાણિનિવિરચિત 'અષ્ટાધ્યાયી' : અનુ. જયંતીલાલ ભટ્ટ; સંપા. કિશોરચંદ્ર પાઠક,

ગોપાલકૃષ્ણ ટ્રસ્ટ, મણિભુવન, ગાંધીગ્રામ, જૂનાગઢ,

ભૂમિકાખંડ-૧૯૯૯; પ્રથમ ભાગ-૧૯૯૯, દ્વિતીય ભાગ-૨૦૦૩, તૃતીય ભાગ-૨૦૦૬,
ચારે ભાગનાં પૃષ્ઠ ૩૫૧ (અનુક્રમે)૨૫૮, ૮૦૬, ૧૦૪૦, ૧૦૫૬. કિ. રૂ. ૨૫૦૦.

શબ્દ

હર્ષવદન ત્રિવેદી

ગુજરાતી કે હિન્દી જેવી અન્ય ભાષાઓની તુલનામાં સંસ્કૃત એક એવી ભાષા છે જેમાં વ્યાકરણ, તર્ક, કાવ્યશાસ્ત્ર જેવા મોટાભાગે અધ્યાપકોના રસનો વિષય લેખાતાં ક્ષેત્રોમાં શિક્ષણક્ષેત્રની બહારની વ્યક્તિઓએ પણ મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રદાન કર્યું છે. દા.ત, સંસ્કૃત ભાષા અને વિશ્વની અન્ય ભાષાઓ સાથેના તેના સંબંધ તરફ સમગ્ર વિશ્વનું ધ્યાન દોરનારા અને એક અર્થમાં આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાનનો પાયો નાંખનારા વિલિયમ જોન્ઝ કોલકાતા હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશ હતા, અષ્ટાધ્યાયી અને વૈયાકરણ સિદ્ધાન્તકૌમુદીના અંગ્રેજી અનુવાદક શ્રીશચંદ્ર બસુ પણ ન્યાયાધીશ હતા. પરિભાષેન્દુશેખર અને પ્રૌઢમનોરમાના મરાઠી અનુવાદક રા. બ. નારાયણ દાજીબા વાડેગાંવકર પણ ઘણું કરીને ન્યાયાધીશ હતા. ગણરત્નમહોદયિ પરની ટીકાનું સંપાદન કરનારા જોગળેકર એક નિવૃત્ત એન્જિનિયર હતા. મોટી ઉંમરે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શરૂ કરીને તેમણે મોટું પાંડિત્ય મેળવ્યું હતું. વડોદરાથી ૧૯૭૭માં પ્રકાશિત એન ઇન્ડોલક્શન ટુ પાણિનિના કર્તા પી.બી. જુન્નરકર હાલના બાંગ્લાદેશમાં વ્યાપારશાસ્ત્રના અધ્યાપક હતા. અષ્ટાધ્યાયીના પ્રસ્તુત સર્વપ્રથમ ગુજરાતી

ભાષાંતરકાર સ્વ. જયંતીલાલ ભટ્ટ પણ આજીવિકાક્ષેત્રથી ભિન્ન સંસ્કૃતના વિદ્યાવ્યાસંગી હતા.

જયંતીલાલ ભટ્ટ(૧૯૧૮-૧૯૯૩) વ્યવસાયે ઇન્કમ-ટેક્સ પ્રેક્ટિશનર હતા અને મુંબઈમાં આવકવેરા ક્ષેત્રે સફળ કારકિર્દી બાદ ૫૦ વર્ષની વયે તેમણે સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લઈને વતનના ગામ જૂનાગઢમાં પોતાની મિલકતનું ટ્રસ્ટ બનાવીને સંસ્કૃતના પ્રસાર તેમજ સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિમાં પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. અત્યંત સાદગીપૂર્ણ જીવન વિતાવનાર ભટ્ટ સંસ્કૃત વ્યાકરણ ઉપરાંત વેદાન્તદર્શનમાં પણ રસ લેતા હતા. તેમના અવસાન બાદ તેમનાં પત્ની સ્વ. સરસ્વતીબહેને પતિના આ અનુવાદને પ્રકાશિત કરવાનું બીડું ઝડપ્યું અને વડોદરાના મ. મ. અરુણોદય જાનીના સૂચનથી તેના સંમાર્જન-સંપાદનની કામગીરી અમરેલીના સંસ્કૃતના (હાલ નિવૃત્ત) અધ્યાપક કિશોરચંદ્ર પાઠકને સુપરત કરી. ડૉ. પાઠકે ત્રણ વર્ષ કરતાં પણ વધુ સમયના પરિશ્રમ બાદ પ્રથમ ભૂમિકાખંડ સહિત ચાર ભાગમાં એ અનુવાદનું સંપાદન કર્યું. સમગ્ર સંપાદનમાં ડૉ. પાઠકનો પાણિનિ-વ્યાકરણ પરનો અધિકાર તથા કઠોર પરિશ્રમ પાનેપાને જોવા મળે છે. આ જ વિષય

પ્રતિષ્ઠા

જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૩ ૩૧

પર તેમણે પીએચ.ડીની પદવી માટે સંશોધનકાર્ય કર્યું હતું તેનો લાભ પણ આ સંપાદનને મળ્યો છે. ડૉ. જાની અને ડૉ. પાઠકની માન્યતા પ્રમાણે સ્વ. ભટ્ટે આ અનુવાદ પં. બ્રહ્મદત્ત જિજ્ઞાસુની અષ્ટાધ્યાયી ઉપરની સુવિખ્યાત હિન્દી વ્યાખ્યા (પ્રથમાવૃત્તિ)ના આધારે કર્યો હતો. પં. જિજ્ઞાસુની પ્રથમાવૃત્તિ ત્રણ ભાગમાં વિભક્ત છે અને તેના પ્રથમ બે ભાગ ઉપર પંડિતજીની વૃત્તિ છે. તેમના અવસાન બાદ પંડિતજીનાં શિષ્યા પ્રજ્ઞાદેવીએ ત્રીજા ભાગની વ્યાખ્યા પંડિતજીએ નિર્ધારિત કરેલી શૈલી પ્રમાણે લખી છે. આ ત્રણે ભાગનું સંપાદન સંસ્કૃતના અન્ય એક મોટા વિદ્વાન અને પંડિતજીના શિષ્ય પં. યુધિષ્ઠિર મીમાંસકે કર્યું છે. પોતાની પ્રસ્તાવનામાં ડૉ. પાઠક કહે છે કે, પ્રથમાવૃત્તિ હોવાથી, પં. જિજ્ઞાસુની વૃત્તિનો ઉદ્દેશ સૂત્રાર્થને સ્પષ્ટ કરવા પૂરતો મર્યાદિત છે. તેથી આ ગ્રંથમાં પાણિનીય વ્યાકરણમાં પ્રવેશ ઇચ્છતા અધ્યેતા માટે જરૂરી પાણિનીય વ્યાકરણમાં પ્રયુક્ત પારિભાષિક સંજ્ઞાઓની સમજૂતી કે પાણિનીવ્યાકરણની અનુવૃત્તિ, અધિકાર, વિપ્રતિષેધ, અસિદ્ધ, વિભક્તિવિપરિણામ, વગેરે પ્રયુક્તિઓ સમજાવવામાં આવી નથી. આ ગ્રંથનો આધાર લઈ જયંતીલાલભાઈ ભટ્ટે અષ્ટાધ્યાયીનો સટિપ્પણ ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો છે. આ ગ્રંથ અધ્યેતા માટે વધુ ઉપકારક બને તે હેતુથી ગ્રંથની શરૂઆતમાં ડૉ. પાઠકે વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના આપી છે. પ્રસ્તાવનામાં પાણિનીય વ્યાકરણશાસ્ત્રને સ્પર્શતી તમામ જરૂરી વિગત આપવામાં આવી છે. પાણિનિનું જીવન, તેમનો સમય, પાણિનિને જ્ઞાત સાહિત્ય, અષ્ટાધ્યાયીના પૂરક ગ્રંથો, પાણિનીય વ્યાકરણ સંપ્રદાય, પાણિનીય વ્યાકરણની દાર્શનિક શાખા, સૂત્રના પ્રકાર, અષ્ટાધ્યાયીની સૂત્રસંખ્યા, અષ્ટાધ્યાયી શબ્દાનુશાસન તરીકે, અષ્ટાધ્યાયીનું શીર્ષક, અષ્ટાધ્યાયીની વિશેષતાઓ, તેનું વિષયવસ્તુ, વગેરે મુદ્દાઓની છણાવટ કરવામાં આવી છે. અષ્ટાધ્યાયીમાં પાણિનિ દ્વારા પ્રયુક્ત મોટા ભાગની બધી જ પારિભાષિક સંજ્ઞાઓ જરૂરી વિવરણ સાથે આપવામાં આવી છે. પાણિનીય વ્યાકરણમાં સરળતાથી પ્રવેશ માટે જરૂરી આ સર્વ પારિભાષાઓને ઉદાહરણો સાથે સમજાવવામાં આવી છે. આ સંપાદનનું આ એક મહત્ત્વનું જમા પાસું છે.

પાણિનિનું અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ માત્ર ભારતમાં જ નહીં પણ સમગ્ર વિશ્વમાં મોટી પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે. આજના અનેક મોટા ભાષાવિજ્ઞાનીઓ પર તેનો પ્રભાવ છે. સાહિત્ય, દર્શન એમ અનેક વિષયોમાં અબાધ અધિકાર મેળવવા માટે વ્યાકરણનું જ્ઞાન અનિવાર્ય મનાય છે. અષ્ટાધ્યાયી વિષયનિરૂપણની તેની વૈજ્ઞાનિકતા માટે પણ એક આદર્શ પુરવાર થયું છે. આ ગ્રંથમાં ૪૦૦૦ જેટલાં સૂત્ર આઠ અધ્યાયમાં વહેંચાયેલાં છે. ગ્રંથનો પ્રત્યેક અધ્યાય ચાર-ચાર પાદ ધરાવે છે.

પાણિનિએ લાઘવ સિદ્ધ કરવા માટે અધિકાર, અનુવૃત્તિ, પ્રત્યાહાર, વગેરેની પ્રવિધિ પોતાના નિરૂપણમાં અપનાવી છે. આથી જ તેમનાં સૂત્રોને પૂર્વાપર સંદર્ભમાં જ સમજી શકાય છે. આ ગ્રંથની સંસ્કૃત-હિન્દી વ્યાખ્યા જોતાં ખ્યાલ આવશે કે આ સંદર્ભના કારણે જ એક અક્ષર કે બે અક્ષરના સૂત્રનો અર્થ વીસ-પચીસ અક્ષરો કે તેથી વધુનો થઈ જાય છે. આમ પાણિનિનાં સૂત્રો સમજવા માટે એક વિશેષ પદ્ધતિ પ્રચલિત છે જેનો આશ્રય લેવાથી સૂત્રાર્થ પ્રમાણમાં સુગમ બને છે. સૂત્ર સમજવા માટે તેમાં કેટલાં પદો છે, તેમની વિભક્તિ કઈ છે, કોઈ સમાસ હોય તો તે કયો છે, આગળનાં સૂત્રોમાંથી કયાં કયાં પદોની અનુવૃત્તિ આવે છે, કયા સૂત્રનો અધિકાર છે, સૂત્રની સન્ધિ શી છે તથા તેમાં કેવા પ્રકારની પરિભાષાઓની ઉપસ્થિતિ છે એ સર્વ બાબતો ધ્યાનમાં રાખવાની હોય છે.

આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને જ ભાષાંતરકારે સૂત્રપાઠ સાથે જ અનુવૃત્ત શબ્દોનો પાઠ આપેલો છે. અને તેની નીચે ગુજરાતી ભાષાંતર, ઉદાહરણ અને કેટલીક જગ્યાએ ટિપ્પણ આપ્યાં છે. સંપાદકે સૌ પ્રથમ અષ્ટાધ્યાયીનાં સૂત્રોને સળંગ અનુક્રમ આપ્યો છે. પછી પરંપરા મુજબનો અષ્ટાધ્યાયી સૂત્રક્રમાંક આપ્યો છે. અષ્ટાધ્યાયીસૂત્ર ક્રમાંક પછી ત્રાંસી લીટી કરી પછી દર્શાવેલો અંક તે સૂત્રનો સિદ્ધાન્ત કૌમુદીનો ક્રમાંક દર્શાવે છે. આનાથી પાણિની વ્યાકરણ સંપ્રદાયની પ્રાચીન અને નવ્ય શાખાઓના તૌલનિક સંદર્ભને તપાસવામાં સરળતા થઈ શકશે. સૂત્રક્રમાંક પછી અષ્ટાધ્યાયીનાં સૂત્રનો સંહિતાપાઠ આપવામાં આપ્યો છે. અનુવૃત્ત થતા શબ્દ ઉપર અદ્યોમુખતીરનું ચિહ્ન અને અધિકારસૂત્ર* ઉપર

પ્રલંબબાહુ તીરનું ચિહ્ન કરવામાં આવ્યું છે અને સંહિતાપાઠની જમણી બાજુએ અનુવૃત્તિ કે અધિકારની અવધિ મોટા કૌંસમાં દર્શાવવામાં આવી છે. આથી પ્રથમ દષ્ટિએ જ સૂત્રાર્થવૃત્તિ સરળતાથી સમજી શકાશે. સંહિતાપાઠની નીચે નાના કૌંસમાં આગળનાં સૂત્રમાંથી આવતા અનુવૃત્ત શબ્દો અષ્ટાધ્યાયી સૂત્ર ક્રમ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યા છે. આથી સૂત્રવૃત્તિમાં તેમની અનુવૃત્તિ સુગમતાથી જાણી શકાશે. તેની નીચે સૂત્રનો પદપાઠ આપવામાં આવ્યો છે. પ્રત્યેક પદ ઉપર તેના વિભક્તિ અને વચનનો નિર્દેશ કર્યો છે. આનાથી સૂત્રાર્થને સમજવામાં સરળતા થશે. સંપાદકે અહીં મહત્ત્વનું કામ એ કર્યું છે કે તેમણે પ્રત્યેક સૂત્રમાં અધિકાર અને અનુવૃત્તિ દર્શાવ્યાં છે, એટલું જ નહીં પણ પ્રત્યયાધિકારના ત્રીજા અધ્યાયના પ્રારંભથી પાંચમા અધ્યાયના અંત સુધી જતા વ્યાપક અધિકાર પ્રત્યય, પરશ્ચ વગેરે દર્શાવ્યા છે. તેમણે ધાર્યું હોત તો જે તે સૂત્રની સાથે જ તેનો અધિકાર અને અનુવૃત્તિ ક્યાં સુધી જાય છે તે બાજુના કૌંસમાં દર્શાવી શક્યા હોત પણ અહીં તેમણે બધે જ તે દર્શાવ્યા છે. આના કારણે વિદ્યાર્થીને ઘણી અનુકૂળતા રહે છે. દા.ત. વર્તમાને લટ (૩-૨-૧૨૩) સૂત્ર એકલું વાંચવાથી તેનો અર્થ સમજાશે નહીં પણ સંપાદકે આ સૂત્રની બાજુમાં કૌંસમાં (પ્રત્યય; પરશ્ચ, ધાતો) એમ તમામ અધિકારો દર્શાવ્યા હોવાથી વર્તમાનકાળમાં ધાતુને લટ પ્રત્યય લાગે છે એ પણ ધાતુની આગળ નહીં પણ પરશ્ચ, પાછળ લાગે છે એવો અર્થ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. આ પદ્ધતિ ઘણી ઉપયોગી છે. અહીં કૌમુદીનો ક્રમ પણ સાથે આપ્યો છે. અષ્ટાધ્યાયીની હિન્દી વ્યાખ્યાઓમાં કૌમુદીના ક્રમનો ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી. આવી સરસ યોજના બદલ સંપાદક ણાત્રો તેમજ અભ્યાસીઓના અભિનંદનના અધિકારી છે. (પં. જિજ્ઞાસુએ તેમના ગ્રંથ સંસ્કૃત પઠનપાઠન કી સરલતમ વિધિમાં અધિકાર, અનુવૃત્તિ, પદચ્છેદ, વિભક્તિ, સમાસ, વગેરે દ્વારા સૂત્રાર્થ કેવી રીતે કરવો તેનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે.)

ગુજરાતી ભાષાને ન જાણનાર માટે પણ આ ગ્રંથ ઉપયોગી થાય તે માટે, તેમજ સૂત્રવૃત્તિ માટે કેટલીક વિશેષ બાબતો સમજાવવા પદપાઠ પછી તેમણે લઘુવૃત્તિ નામની સ્વોપણ સંસ્કૃત ટીકા ઉમેરી છે. લઘુવૃત્તિમાં મોટાભાગે

કાશિકાવૃત્તિ અને તેના ઉપરની કાશિકાવિવરણપંજિકા અને પદમંજરી ટીકાઓનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. લઘુવૃત્તિમાં સૂત્રાર્થને સરળતાથી સમજાવવાની દષ્ટિ રાખી છે. આથી પાંડિત્યપૂર્ણ ચર્ચા છોડી દેવામાં આવી છે. લઘુવૃત્તિમાં સૌ પ્રથમ સૂત્રપ્રકારનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. સૂત્રપ્રકારના નિર્દેશ પછી સૂત્રનાં સામાસિક પદોનો વિગ્રહ આપી સમાસનો પ્રકાર દર્શાવવામાં આવ્યો છે. સૂત્રના કઠિન શબ્દોના પર્યાયો આપી, જરૂર લાગી ત્યાં સરળ સમજૂતી આપવામાં આવી છે. પછી અનુવૃત્તિ, અધિકાર અને પરિભાષાને કારણે થતાં પરિવર્તનો, વગેરેને ધ્યાનમાં લઈ સૂત્રની સંપૂર્ણવૃત્તિ આપવામાં આવી છે. પાણિનિ સૂત્રમાં પ્રાયઃ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરતા નથી. આથી સૂત્રાર્થને પૂર્ણ કરવા માટે સૂત્રમાં ‘ભૂ’ ધાતુનું યોગ્યરૂપ (ભવતિ, ભવેત વગેરે) ઉમેરવામાં આવ્યું છે. લઘુવૃત્તિમાં પ્રત્યય, વગેરેમાં પ્રયુક્ત અનુબંધો અને તેમનાં વિશિષ્ટ કાર્યોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. પુનરાવૃત્તિને ટાળવા માટે ઉદાહરણો લઘુવૃત્તિમાં આપવાને બદલે ગુજરાતી ભાષાંતર પછી આપવામાં આવ્યાં છે.

લઘુવૃત્તિ પછી જયંતીલાલ ભટ્ટે કરેલ ગુજરાતી અનુવાદ આપવામાં આવેલ છે. આ અનુવાદમાં જરૂર સિવાય કોઈ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી. ગુજરાતી અનુવાદ પછી સૂત્રનાં ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યાં છે. પ્રત્યુદાહરણને સમજવા માટે વિશેષ સમજૂતીની જરૂરિયાત હોવાથી અને પાણિનીય વ્યાકરણમાં પ્રવેશ માટે તે અનાવશ્યક હોવાથી, પ્રત્યુદાહરણ છોડી દેવામાં આવ્યાં છે. ઉદાહરણો આપ્યા પછી જયંતીલાલ ભટ્ટ દ્વારા લખેલ જરૂરી ટિપ્પણ, નોંધ રૂપે આપવામાં આવ્યું છે.

ભટ્ટનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રમાણમાં સરળ અને સૂત્રાર્થ સમજાવવામાં મદદરૂપ બને તેમ છે. તે છતાંય ક્યાંક્યાંક રહી ગયેલી ક્લિષ્ટતા નિવારી શકાઈ હોત. દા.ત. ઈકો યજ્ઞચિ(૬-૧-૭૭)નો અનુવાદ આ પ્રમાણે અપાયો છે – ઈકના સ્થાને, અચ પહેલાં, અવ્યવહિત પૂર્વે ઈકના સ્થાને યજ્ઞ આદેશ થાય છે. આ અનુવાદ શુદ્ધ જ છે પણ પ્રચલિત અનુવાદ ઈકના સ્થાને યજ્ઞ થાય છે. જો અચ પાછળ હોય તો એ પ્રમાણે છે. સંપાદકની સંસ્કૃત વૃત્તિમાં પણ આ જ પ્રમાણે છે એટલે કે જો સંપાદકે તસ્મિનિતિ નિર્દિષ્ટે

પૂર્વસ્ય(૧-૧-૬૬)ને શબ્દશઃ વળગી રહેવાનો આગ્રહ ન રાખ્યો હોત તો ઉપરોક્ત સૂત્રાર્થમાં ઈકનું બે વાર પુનરાવર્તન તથા પહેલાં અને પૂર્વેનું પુનરાવર્તન ટાળી શકાયું હોત. નવી આવૃત્તિમાં સંપાદક યોગ્ય કરી શકે આ ઉલ્લેખ કરું છું.

આ આખી યોજના સરસ અને પાણિનિનાં સૂત્રોને સમજવા માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. આ સંપાદનનું એક મહત્ત્વનું પાસું એ સંપાદકે આપેલો સિદ્ધાન્તકૌમુદીનો પણ સૂત્રક્રમ છે. આના કારણે અષ્ટાધ્યાયીના કોઈ સૂત્રની કૌમુદી અથવા તેની હિન્દી ઇત્યાદી ભાષાઓમાં જે વ્યાખ્યા આપાઈ છે તે સમજવી હોય તો તે શોધવામાં ઘણી સરળતા રહે છે.

સંપાદનના પ્રથમ ખંડમાં ડૉ. પાઠકે ગુણવદ્ધિ-સંજ્ઞાપ્રકરણ, સર્વનામપ્રકરણ, વિભક્તિસંજ્ઞાપ્રકરણ, વગેરેનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ ઘણું ઉપયોગી પગલું છે પણ કમભાગ્યે તેનો લાભ વાચકને માત્ર પ્રથમ બે અધ્યાય સુધી જ મળે છે. બધા જ અધ્યાયોમાં આ પદ્ધતિ તેમણે જાળવી રાખીને પ્રત્યેક ખંડના આરંભે તેમની અનુક્રમણિકા પણ આપી હોત તો આ સંપાદન વધુ ઉપયોગી નીવડત. તેમ છતાંય તેમણે પ્રત્યેક ખંડના અંતે સૂત્રાનુક્રમકોષ આપ્યો છે એ ઘણો ઉપયોગી છે.

ડૉ. પાઠકે અષ્ટાધ્યાયી પરના તેમના શોધકાર્ય દરમિયાન જ પાણિનિના વ્યાકરણના સંગણક વિનિયોગની દૃષ્ટિએ કામ કર્યું હતું. આ સંપાદનને પણ તેમના એ અનુભવનો લાભ મળ્યો છે. વળી, ભારતમાં સંગણકવિજ્ઞાન (computer science) આજે જ્યારે ઘેર ઘેર પ્રચલિત થયું છે એવા સમયમાં તેમણે અષ્ટાધ્યાયીના સંગણક અનુપ્રયોગ (computer application)નો માત્ર વિચાર જ ન કરતાં તેનો નિર્દેશ પણ કર્યો હતો. આજે સંગણક વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે અષ્ટાધ્યાયીની બોલબાલા છે. બૃહન્મઠ, શ્રૃંગરી (કર્ણાટક)ના વડા ડૉ. શિવમૂર્તિ સ્વામીએ અષ્ટાધ્યાયીના અભ્યાસ માટે ‘ગણાકાષ્ટાધ્યાયી’ સોફ્ટવેર (ગણક = computer+અષ્ટાધ્યાયી) વિકસાવ્યું છે. આ વિષયમાં રસ ધરાવનારાઓએ ઇન્ટરનેટ પર આ સોફ્ટવેર જોવા જેવું છે. હૈદરાબાદના ડૉ. અમ્બા કુલકર્ણી અને દિલ્હીની જવાહરલાલ નહેરુ યુનિવર્સિટીના પ્રો. ગિરીશનાથ

ઝા સહિતના અનેક રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્વાનો આ ક્ષેત્રે કામ કરી રહ્યા છે. Sanskrit Computational Linguisticsની અનેક પરિષદો પણ યોજાઈ ચૂકી છે. ટૂંકમાં ડિજિટલ યુગમાં સંસ્કૃત ભણવું એ એક રોમાંચકારી અનુભવ બની રહ્યો છે.

સંપાદન કોના માટે ?

આપણે આપણા લક્ષ્યવાચક વિશે સ્પષ્ટ હોવું જરૂરી છે. સંસ્કૃતમાં તો અનુબંધ ચતુષ્ટયના ઉલ્લેખની પરંપરા જ છે. ખરી રીતે, આ ભાષાંતર-સંપાદન ગુરુ પાસે પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ લઈ રહ્યા હોય એવા છાત્રો માટે સહાયક ગ્રંથ તરીકે વધુ ઉપયોગી છે. જે ઘેર બેસીને સ્વઅધ્યયન કરે છે તેમના માટે વિસ્તૃત-વ્યાખ્યા-ઉદાહરણોની વિશદ સિદ્ધિ વગેરેની અપેક્ષા રહે છે. આ સંપાદનમાં સંપાદકે ઘણી મહેનત કરી છે. ભૂમિકાખંડ તો પાણિનિ પરના એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ જેવો છે. આગળ કહ્યું તેમ સૂત્રાર્થ સમજવા માટે જરૂરી એવાં પદચ્છેદ, વિભક્તિ, સમાસ, વગેરે પણ તેમણે આપ્યાં છે. ઉદાહરણો ભાષાંતરકારે આપ્યા છે. પણ ઉદાહરણોના ગુજરાતી અર્થ આપ્યા હોત તો તે છાત્રોને વધુ ઉપયોગી નીવડત. ઉદાહરણનું કાર્ય સૂત્રના અર્થને સ્પષ્ટ કરવાનું છે. એટલે જો ઉદાહરણમાં સંબંધિત સૂત્રે શું કામ કર્યું તે દર્શાવવામાં ન આવે તો સૂત્રાર્થ અસ્પષ્ટ રહે છે. ઉદાહરણોની સિદ્ધિ પણ દર્શાવાઈ હોત તો આ સંપાદનની ઉપયોગિતા અનેકગણી વધી જાત અને ગુજરાતી ભાષામાં આ વિષય અંગેની સામગ્રીની જે ઊણપ છે તે પણ નિવારી શકાઈ હોત. પં. બ્રહ્મદત્ત જિજ્ઞાસુએ તેમની અષ્ટાધ્યાયી પ્રથમાવૃત્તિ(૨૦૧૧)માં ત્રણેય ખંડોના પરિશિષ્ટોમાં ઉદાહરણોની ગણિતની પદ્ધતિએ કમબદ્ધ, વિગતવાર સિદ્ધિ દર્શાવી છે. એકલા પ્રથમ ભાગમાં પ્રથમ ૩ અધ્યાયની સિદ્ધિ માટે તેમણે ૨૦૦ કરતાં પણ વધુ પાનાં ફાળવ્યાં છે. અષ્ટાધ્યાયીના પ્રથમ સૂત્ર ‘વૃદ્ધિરાદૈય’(૧-૧-૧)નાં ઉદાહરણોની સિદ્ધિ દર્શાવવા માટે દસેક પાનાં ફાળવ્યાં છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણના છાત્રો જાણે છે તેમ રામ, માલા વગેરે શબ્દોની રૂપાવલિ કંઠસ્થ કરવાથી એ જ પ્રકારના બીજા શબ્દોની રૂપાવલિ પણ સુગમ બની જાય છે. ઉદાહરણોની સિદ્ધિનું પણ આવું જ છે. સિદ્ધિની પ્રક્રિયામાં ઘણાં સૂત્રો

સમાન રહેતાં હોય છે. આવી વિસ્તૃત સિદ્ધિ છાત્રની બુદ્ધિમાં સ્થિર થાય તો બાકીની સિદ્ધિઓ સમજવાનો માર્ગ સુગમ બને છે.

કોઈ પણ સંપાદનમાં સંપાદકે કેટલો હસ્તક્ષેપ કરવો એ એક જૂનો પ્રશ્ન છે. મેં દર્શાવેલી આ સંપાદનની મર્યાદાઓ પાછળ સંપાદકની આ અવઢવ પણ જવાબદાર જણાય છે. મારી દલીલ એટલી જ છે કે તમે સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ લખો છો, ભાષાંતરકારે સ્વીકારેલ પાઠથી અલગ પાઠ સ્વીકારો છો, વિસ્તૃત ભૂમિકા લખો છો, અધિકાર, અનુવૃત્તિ વગેરે દર્શાવો છો તો ગુજરાતી વૃત્તિ અને વિશદ સિદ્ધિ આ બે બાબતો તમે (સંપાદકે) સામેલ કરી હોત તો મહેનત કેટલી બધી દીપી ઊઠી હોત !

વૃત્તિ : સંપાદકે 'વૃત્તિ' સંસ્કૃતમાં લખી છે અને એ માટે એક એવું કારણ આપ્યું છે કે ગુજરાતી ભાષા ન જાણતા હોય એવા વાચકને આ ગ્રંથ ઉપયોગી થાય એવો એનો હેતુ છે. (પૃ. ૪૨-ભૂમિકાખંડ) આશ્વાવાદની આ પરાકાષ્ઠા છે. બિનગુજરાતીભાષી છાત્ર આ ગુજરાતી ભાષાંતર-સંપાદન શા માટે વાંચે ? મરાઠી, બંગાળી, વગેરે અન્ય ભાષાઓ ઉપરાંત રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીમાં અષ્ટાધ્યાયી પર વિપુલ સાહિત્ય રચાયું છે. બીજું કે, જો તે પાઠકની સંસ્કૃત વૃત્તિ વાંચી શકે તો કાશિકાથી માંડીને આધુનિક વિદ્વાનોની સંસ્કૃત વ્યાખ્યા શા માટે વાંચી શકે નહીં ?

મને જિજ્ઞાસા એ પણ છે કે ભાષાંતરકાર જયંતીલાલ ભટ્ટ આવકવેરા કાયદા જેવા સાવ જુદા જ ક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્ત હતા. કોલેજ કે પાઠશાળામાં જેઓ સંસ્કૃત ન ભણ્યા હોય એવા લોકો સંસ્કૃત વ્યાકરણ શીખવા માટે સામાન્યપણે ભાંડારકરની મંદિરાન્ત પ્રવેશ કે કમળાશંકર ત્રિવેદીની સંસ્કૃત શિક્ષિકા જેવા પુસ્તકો કે 'લઘુ સિદ્ધાન્ત કૌમુદી' કે 'વૈયાકરણ સિદ્ધાન્ત કૌમુદી' જેવા ગ્રંથોનો આશ્રય લેતા હોય છે. સીધા 'અષ્ટાધ્યાયી' પાસે જવાનું બહુ ઓછા લોકો પસંદ કરતા હોય છે. ખાસ કરીને ભટ્ટજીની જેમ ઘેર બેઠાં અભ્યાસ કરનારા લોકો. હા, આર્યસમાજ સાથે સંકળાયેલા લોકો આવું પસંદ કરતા હોય છે. તેઓ પણ મોટાભાગે પં. જિજ્ઞાસુની સંસ્કૃત પઠનપાઠન કી સરલતમ વિધિના અભ્યાસ બાદ જ આગળ વધતા હોય છે. (અષ્ટાધ્યાયી, કાશિકા, મહાભાષ્ય

વગેરેના પ્રસારમાં આર્યસમાજના વિદ્વાનોનું પ્રદાન એ એક સ્વતંત્ર શોધપ્રબંધનો વિષય બની શકે તેમ છે.) ઘણાખરા કિસ્સામાં તેમને કોઈ ને કોઈ ગુરુનું માર્ગદર્શન પણ ઉપલબ્ધ હોય છે.

અંગ્રેજી અભિવ્યક્તિ : આ સંપાદનના ભૂમિકા-ખંડમાં વિવિધ વ્યાકરણિક સંજ્ઞાઓ વગેરે સમજાવવા માટે જે રીતે અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ થયો છે તે નિવારી શકાયો હોત. ગુજરાતી ભાષામાં પણ અત્યંત જાણીતી કેટલીક પરિભાષાઓ વગેરેના અંગ્રેજી પર્યાયો આપવાના પ્રયાસ પાછળ અંગ્રેજી ભાષા તરફના મોહ સિવાય બીજું કોઈ કારણ મને હાલ સૂઝતું નથી. દા.ત., સંજ્ઞા સૂત્ર – Technical terms, પરિભાષા સૂત્ર – Meta rules, અષ્ટાધ્યાયીની વિશેષતાઓ – Peculiarities of the Astadhyayi, અનુનાસિક પાઠ – Anunasika recitation, સંહિતા પાઠ – Samhita recitation (તો પદપાઠ અને કમપાઠને શું કહેશો ? પાઠ એટલે શું માત્ર Recitation ? નહીં. ક્રિયાપદ અને નામ તરીકે એના અલગ અલગ અર્થ છે.) ક્રિયાપદરહિત વાક્ય-Elliptical sentences, અનાવશ્યક શબ્દપ્રયોગ – Over wording-(આ અંગ્રેજી અનુવાદ શંકાસ્પદ છે. અનાવશ્યક માટે કદાચ redundant યોગ્ય થાય.) વ્યાપક-wide spread. ગોત્ર-પૌત્ર વગેરે સંતાનો, તે દર્શાવવા માટે લાગતાં તદ્દિત પ્રત્યયો, આટલી સ્પષ્ટ સમજૂતી બાદ સંપાદક પાછું અંગ્રેજીમાં પુનરાવર્તન કરે છે. The affixes used for forming patronymic and matronymic names, the grand son and his descendants.

આવાં ઉદાહરણો લગભગ મોટાભાગનાં પૃષ્ઠો પર જોવા મળશે. ઘણાંના અંગ્રેજી પર્યાયો પણ ચર્ચાસ્પદ છે. જેમ કે તદ્વાજ (પૃ. ૧૨૪)માં દેશ અને ક્ષત્રિય જાતિ બતાવતા શબ્દો. ક્ષત્રિય માટે Race પર્યાય સૂચવ્યો છે. ઉભયપદપ્રધાન સમાસ (દ્વન્દ્વ) માટે copulative compound એવો પ્રયોગ છે. અવસાન (પૃ. ૧૦૪) માટે વિરામ અને કૌંસમાં અંગ્રેજી (The end of an expression).

સંસ્કૃત સંજ્ઞાઓના અંગ્રેજી પર્યાયો કે સમજૂતી

આપવાની હકીકતે અહીં કોઈ જરૂર જ નથી. હા, તમે કોઈ અંગ્રેજી ગ્રંથને ગુજરાતીમાં રજૂ કરી રહ્યા હો અને કોઈ નવી પરિભાષા કે અભિવ્યક્તિ હોય અને તે ગુજરાતીમાં બરાબર રજૂ થઈ શકે કે નહીં તે અંગે કોઈ અવઢવ હોય ત્યારે કૌંસમાં મૂળ અંગ્રેજી અભિવ્યક્તિ મૂકીએ તો યોગ્ય ગણાય. આ તો સંસ્કૃત સૂત્રો, સંજ્ઞા વગેરેને ગુજરાતીમાં સમજાવવાનાં છે.

અવ્યય, સમાસ, ક્રિયાપદ, કારક વગેરે સંસ્કૃત વ્યાકરણની ઘણીબરી સંજ્ઞાઓ ગુજરાતીમાં પણ વપરાય છે. હવે સમાસના બદલે compound કે અવ્યયના બદલે Indeclinable કહીશું તો સંસ્કૃતના કેટલા છાત્રો કે અધ્યાપકોને આકલનમાં સરળતા રહેશે ?

આમ સંસ્કૃતનાં, સંજ્ઞાઓ, સૂત્રો, વગેરેને ગુજરાતીમાં સમજાવવા માટે આપણે અંગ્રેજી ભાષાના માધ્યમની જરૂર પડે તેમાં કાં તો આપણી ભાષાની અભિવ્યક્તિક્ષમતા પર અથવા તો આપણી પોતાની અભિવ્યક્તિક્ષમતા પર આપણને અવિશ્વાસ છે, અથવા તો અંગ્રેજી ભાષા તરફ અનાવશ્યક મોહ છે, એવું જ વ્યક્ત થાય છે. જો વિષયને વધુ સ્પષ્ટ કરવાની ભાવના હોય તો ગુજરાતીમાં વધુ ઉદાહરણો વગેરે આપવાથી પણ કામ ચાલી જાય છે.

અષ્ટાધ્યાયીનો પાઠ : સંપાદકે અહીં ઓટો બ્લોટલિંકની આવૃત્તિને અનુસરી પાઠ સ્વીકાર્યો છે. (ભૂમિકા ખંડ-પૃ.૪૧) તેનું કારણ આપતાં તેઓ કહે છે બ્લોટલિંકની આવૃત્તિ આજ સુધી અષ્ટાધ્યાયીની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તરીકે વિદ્વાનોમાં સમાદાર પામી છે અને દેશ-વિદેશમાં આ આવૃત્તિને આધારે સંશોધનકાર્ય થાય છે અને સૂત્રો ઉદ્ઘૃત કરવામાં આવે છે. (પૃ. ૪૧) જયંતિલાલભાઈએ જિજ્ઞાસુના પાઠને આધારે ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો છે. તેનું બ્લોટલિંકની આવૃત્તિને આધારે સંપાદન કરી તેમણે ઘટતું પરિવર્તન કર્યું છે. બોહ્ટલિંકની આવૃત્તિ ઘણી જાણીતી છે પણ એમના જેટલા જ પ્રતિષ્ઠિત બીજા એક જર્મન વિદ્વાન થિઓડોર ગોલ્ડસ્ટુકર એમના *Panini : His place in Sanskrit Literature* (૧૯૧૪, અલ્હાબાદ)માં એવું કહે છે કે બોહ્ટલિંકને પાણિનિના સાવ સરળ નિયમોમાં પણ

ગતાગમ પડી નથી. ('Dr Boehlingk is incapable of understanding even easy rules of Panini' – p.૨૫૪) જો કે, સંપાદકે પોતે જ નિર્દેશ કર્યો છે કે એમણે બોહ્ટલિંકના પાઠમાં અમુક સુધારા સ્વીકાર્યા છે.

અંગ્રેજી, જર્મન કે ફ્રેન્ચમાં છપાય એ બહુ પ્રમાણભૂત હોય એવી આપણા મનમાં છાપ રહેતી હોય છે. (અગાઉ પરદેશ જઈ આવનારાઓને બનારસ જઈને શુદ્ધ થવું પડતું હતું. જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કદાચ બનારસ જઈ આવેલાઓને હવે કદાચ ઇંગ્લેન્ડ કે જર્મનીનો આંટો મારીને 'પવિત્રતા' (પ્રમાણભૂતતા)નું પ્રમાણપત્ર મેળવવું પડે છે !) આપણા વિદ્વાનો કરતાં પરદેશી વિદ્વાનોનું કામ વધુ પ્રમાણભૂત એવી કોઈ માન્યતા ધરાવતું હોય તો તે અપવાદ હોઈ શકે, ઉત્સર્ગ નહીં. પં. જિજ્ઞાસુ અને યુધિષ્ઠિર મીમાંસકે અષ્ટાધ્યાયીના સંશોધન, સંપાદન અને અધ્યાપન પાછળ પોતાનું સમગ્ર જીવન સમર્પી દીધું હતું. ('સંસ્કૃત પઠન-પાઠનકી સરલતમવિધિ' અને 'પ્રથમાવૃત્તિ' દ્વારા તેમણે અષ્ટાધ્યાયી, કાશિકા, મહાભાષ્યના પુનરુંદારમાં જે ભૂમિકા ભજવી છે તેની જેટલી કદર કરીએ તેટલી ઓછી છે.) જિજ્ઞાસુએ પોતાના પાઠ અંગે વિગતે ખુલાસો પ્રથમાવૃત્તિના પ્રથમ ખંડની ભૂમિકામાં કર્યો છે. આપણે એ વિચારીએ છીએ ખરા કે અંગ્રેજીમાં વ્યાખ્યા-ભાષાંતર કરનારા ભારતીય કે પરદેશી વિદ્વાનો છેવટે તો આપણા પરંપરાગત પંડિતો પાસે જ બનારસ જેવા સ્થળે જઈને ભણ્યા હોય છે ! એ પંડિતોનાં વ્યાખ્યાનોની નોંધો વગેરેના આધારે જ તેઓ પોતાના અંગ્રેજી વ્યાખ્યા-અનુવાદો તૈયાર નહીં કરતા હોય એની શી ખાતરી ! બધા વિદ્વાનો આવું જ કરે છે એવું કહેવાનો અહીં આશય નથી. પં. જિજ્ઞાસુની પ્રથમાવૃત્તિનો સંપૂર્ણ ગુજરાતી અનુવાદ પણ હવે થવો જોઈએ. આ ભાષાંતર દ્વારા પાયાનું કામ તો થઈ જ ચૂક્યું છે. માત્ર ઉદાહરણોની સિદ્ધિ અને ડો. પાઠકની સંસ્કૃત વૃત્તિનો ગુજરાતી અનુવાદ એટલું કામ જ બાકી રહે છે. એ કામ પણ ડો. પાઠક પોતે જ કરે એ જ ઇષ્ટ છે.

જયંતિભાઈ ભટ્ટે સંસ્કૃતના વરિષ્ઠ અધ્યાપકોએ પણ જે નથી કર્યું એવું મોટું કામ કર્યું છે. હવે અષ્ટાધ્યાયી

પર ગુજરાતીમાં વિસ્તૃત વ્યાખ્યા લખાય, કાશિકા, મહાભાષ્ય, વૈયાકરણ સિદ્ધાન્તકૌમુદી જેવા ગ્રન્થોના ગુજરાતી વ્યાખ્યા અનુવાદો થાય એ જ જયંતીભાઈને સાચી શ્રદ્ધાંજલિ ગણાશે. ભટ્ટજીનું ગોપાલકૃષ્ણ ટ્રસ્ટ ઘણાં દાન કરે છે. આવા કાર્ય માટે યોગ્ય અભ્યાસીને જરૂરી અનુદાન આપીને તેને તે પ્રોત્સાહન આપી શકે તેમ છે.

આવા મહત્ત્વના ગ્રંથનું ભટ્ટજીએ સ્થાપેલ ટ્રસ્ટે પ્રકાશન કર્યું છે પણ તેની કિંમત મધ્યમ વર્ગના અભ્યાસીને પરવડે તેમ નથી. ટ્રસ્ટે ઘટતું કરવાની જરૂર છે.

છેલ્લે : હું પાણિનીય વ્યાકરણનો કોઈ નિષ્ણાત નથી. આ અવલોકન એક અર્થમાં આ વિષયના એક પ્રારંભિક વિદ્યાર્થી તરીકે આ ગ્રંથના અભ્યાસ દરમિયાન મને જે બાબતો મદદરૂપ નીવડી કે ક્યાંક મને મુશ્કેલીઓ વર્તાઈ એ બધાનો વૃત્તાંત માત્ર છે. આ મહત્ત્વના અનુવાદ-સંપાદન તરફ મારું ધ્યાન દોરવા બદલ મિત્ર કિરીટ દૂધાતનો હું આભારી છું.

* સંદર્ભનોંધ : અધિકાર સંપૂર્ણરૂપમાં તેની પછીના સૂત્રો સાથે સંકળાય છે અને તેનો વ્યાપ મોટો હોય છે. દા.ત. પ્રત્યય (૩-૧-૧) સૂત્રનો અધિકાર છેક પાંચમા અધ્યાયના છેલ્લા સૂત્ર નિષ્પ્રવાણિ (૫-૪-૧૬૦) એટલે કે ૧૬૮૧ સૂત્રો સુધી ચાલે છે. જો

અધિકારની પ્રયુક્તિ ન હોત તો પ્રત્યય શબ્દ ૧૬૮૧ વખત પ્રયોજવો પડત. અનુવૃત્તિમાં આગળના સૂત્રના અમુક પદો જ તેની પાછળના સૂત્ર સાથે સંકળાય છે. અનુવૃત્તિ અને અધિકારની પ્રયુક્તિ આપણા દૈનંદિન જીવનમાં પણ વપરાય છે. દા.ત. રવિવારે શહેરના મુખ્ય માર્ગ પર મોટા વાહનોને પ્રવેશ નહી મળે. આ અધિકાર થયો જે શહેરના તમામ મુખ્ય માર્ગો અને તમામ રવિવારે લાગુ પડશે. દર રવિવારે તેનું પુનરાવર્તન કરવું પડશે નહીં. એવી જ રીતે અનુવૃત્તિનો દાખલો લઈએ - (૧) છગનને ચાર લાડુ આપો (૨) મગનને પણ (૩) પણ લલ્લુને ન આપતા. અહીં બીજા વાક્યમાં પ્રથમ વાક્યના ચાર લાડુ આપોની અનુવૃત્તિ છે. તો ત્રીજા વાક્યમાં ચાર લાડુની અનુવૃત્તિ છે.

સંદર્ભ :

પંડિત, બ્રહ્મદત્ત જિજ્ઞાસુ, અષ્ટાધ્યાયી પ્રથમાવૃત્તિ (ત્રણ ખંડોમાં), છટ્ટી આ. ૨૦૧૧, રામલાલ કપૂર ટ્રસ્ટ, રેવલી, સોનીપત, હરિયાણા.

- સંસ્કૃત પઠનપાઠન કી સરલતમવિધિ, પ્રથમ ભાગ, ૧૨મું પુનર્મુદ્રણ, ૨૦૦૮, (પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે) શુક્લ, ડૉ. જયદેવ મો., પાણિનીય સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્ર પરંપરાનો ઇતિહાસ, પ્રથમ આ. ૧૯૭૫, યુનિવર્સિટી ગ્રન્થનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.

Goldstucker, Theodor, Panini : His place in Sanskrit Literature, ૧૯૧૪, Allahabad.

રતિલાલ અનિલને શ્રદ્ધાંજલિ

સાહિત્ય અને પત્રકારત્વ બંનેમાં, વર્ષો સુધી જેમનું ઉત્તમ અને સ્ફૂર્તિભર્યું પ્રદાન રહ્યું અને ‘અનિલ’નું ઉપનામ જ જેમનું જાણીતું નામ બની રહ્યું તે રૂપાવાળા રતિલાલ ‘અનિલ’ (જ. ૨૩ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૮)નું ૮૪ વર્ષની વયે અવસાન (૨૮ ઓગસ્ટ ૨૦૧૩) થયું.

‘ડમરો અને તુલસી’ (૧૯૫૫)થી એ ગઝલકાર તરીકે જાણીતા થયેલા. જેવા ઉત્તમ ગઝલકાર એવા જ ગઝલસ્વરૂપના જાણકાર અને પરખંદા. ‘ચાંદરણાં’ (૧૯૬૬)થી એમનો વિશેષ પ્રગટ થયો. ચરિત્રકાર-નિબંધકાર તરીકેના એમના ગદ્યમાં પણ એમની મુદ્રા ઊપસતી રહેલી. ‘ધ્યારા બાપુ’નું સંપાદન (૧૯૫૫-૬૦) કર્યું એ પછી ‘ગુજરાત મિત્ર’ના તંત્રીવિભાગમાં વર્ષો સુધી લેખક-સંપાદક રહ્યા. ‘કંકાવટી’ સાહિત્યસામયિક એમનું મહત્ત્વનું પ્રદાન ગણાશે.

‘પ્રત્યક્ષ’ના સંપાદક-વિશેષાંક (૧૯૮૫)માં પ્રગટ થયેલું એમનું બયાન ઘણાંને સૌથી વધુ નોંધપાત્ર લાગેલું — વ્યક્તિ, પત્રકાર, કવિ, સંપાદક તરીકે એમની ઊર્જા એમાં પ્રગટ થયેલી છે.

અનિલને સ્નેહાર્દ્ર શ્રદ્ધાંજલિ

ગ્રંથસમીક્ષાની
- પૂર્વ-પરંપરા -
આકરી વિધાયકતા

આ વિભાગ હેઠળ; ગુજરાતી વિવેચનના આરંભકાળથી લઈને, પ્રત્યેક અંકમાં એક ગ્રંથસમીક્ષા પ્રગટ કરવામાં આવશે. ઉત્તમ ગ્રંથનું, આધારો સાથે પ્રતીતિકર અને માર્મિક વિવેચન કરવું એ જેમ વિધાયક પ્રવૃત્તિ છે એમ નબળા કે ક્ષતિગ્રસ્ત ગ્રંથનું, આધારો સાથે પ્રતીતિકર અને આકરું વિવેચન કરવું એ પણ વિધાયક પ્રવૃત્તિ જ છે – એવી ‘આકરી વિધાયકતા’ને ઉપસાવતી સમીક્ષાઓ આ વિભાગમાં પસંદ કરવામાં આવશે. સાહિત્ય માટેના પ્રેમથી, ને સાહિત્યની પૂરી સમજ અને જવાબદારીથી, ક્યારેક આપદ્ધર્મથી થયેલી આવી સમીક્ષાપ્રવૃત્તિમાં વિવેચકનું એક સાહિત્યિક અને સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ પણ રહેલું છે. આકરા વિવેચન અંગે અકારણ અણગમો કેળવી બેઠેલા સાહિત્યરસિકોને માટે પણ આવા સમીક્ષાલેખો નેત્રદીપક નીવડશે એવી આશા છે. આવી ગ્રંથસમીક્ષાઓનું એક સંપાદન કરવા પણ વિચાર્યું છે.

અહીં સમીક્ષિત કૃતિ છે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’(૧૮૮૭-૧૯૦૧). એનો પહેલો ભાગ પ્રગટ થયો તે જ સમયથી (અને ચોથો ભાગ પ્રગટ થયો તે પછી પણ તરત) એના વિશે જે સમીક્ષાઓ થયેલી એમાં મણિભાઈ નારણજી તંત્રીની સમીક્ષા ઘણી સ્પષ્ટપણે ગુણ-દોષ-વિશ્લેષક ને અભ્યાસપૂર્ણ, છતાં ઓછી જાણીતી રહી. ‘ગુજરાતી નવલકથાનું સાહિત્ય’(૧૯૧૧) નામના એમના પુસ્તકમાં એક પ્રકરણ ‘સરસ્વતીચંદ્રની સમીક્ષા’ રૂપે મુકાયેલું છે. એમાંના ‘પાત્રતા’ (પાત્રચિત્રણ) વિભાગમાંથી પાત્રોના લાંબા પરિચયોની; તથા અન્યત્રથી પણ થોડીક લાંબી વિગતો છોડી દઈને એ સમીક્ષા અહીં લીધી છે.

- સંપાદક

સરસ્વતીચંદ્ર વિશે મણિભાઈ નારણજી તંત્રી

ગુજરાતી નવલકથાના સાહિત્યમાં આ એક જ નવલકથા છે, જેને કસોટી પર લેવાનું ટીકાકારને મન થાય છે.

આ પ્રખ્યાત સ્વરચિત અને સ્થિતિસૂચક નવલકથાનો પ્રથમ ભાગ ઈ.સ. ૧૮૮૭માં પ્રગટ થયો હતો. અને ત્યાર બાદ તરત જ એ પુસ્તક સમસ્ત ગુજરાતી પ્રજામાં એકસરખી રીતે પ્રિય થઈ પડ્યું છે. વાચકને જ્યારેજ્યારે એનું સ્મરણ થાય છે ત્યારેત્યારે તેના મગજમાં આનંદની ઊર્મિ પ્રસરી રહે છે. આટલો બધો ઐન્દ્રજાલિક રસ એ પુસ્તકની ઉત્તમ વર્ણનશૈલી અને તજજન્ય સાક્ષાત્કારતાને લીધે છે. વર્ણનનો વિષય પ્રસંગ હોય કે પાત્ર હોય, મનોવિકારનું માનસિક યુદ્ધ હોય કે એક જ વિકારની પરાકાષ્ઠા હોય, પરંતુ એ સર્વમાં એકસરખી નિપુણતા શ્રી ગોવર્ધનરામ દાખવે છે. એટલે વિષયની સાક્ષાત્કારતા જે નવલકથાઓનો ઉત્તમોત્તમ ગુણ છે તે ગોવર્ધનરામની લેખિનીનો અનુચર છે. સાહિત્યના

ઉપાસકોને જ્ઞાન થયું હશે કે સમસ્ત નવલકથાના સાહિત્યનો સામાન્યતઃ ઉત્તમલક્ષણ-સંપાદક અને વિશેષતઃ સર્વાનુભવરસિક નવલકથાકાર આ એક જ છે.

આ નવલકથામાં આધુનિક સમયની કેટલીક કુલીન વ્યક્તિઓનું, તેમની ઉમદા ભાવનાના વિકાસપ્રવાહનું અને પ્રસંગોપાત્ત અનેક પ્રકારના સામાન્ય મનુષ્યોની જિંદગીનું રસિક વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ છેલ્લા ભાગમાં વિકાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઉલ્લેખ પર અતિશય લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે.

(૧) કલ્પના

પુસ્તક ચાર ભાગમાં લખાયેલું છે અને તે દરેકનો વિષય બોધક હેતુની દૃષ્ટિથી જોતાં નિરાળો પાડી શકાય છે. સૌથી પહેલું લક્ષણ જે વાચકનું ધ્યાન આકર્ષે છે તે એની વર્ણનશૈલી છે, અને તેને ફક્ત મોહક જ કહીએ તો અભિપ્રાય સમાપ્ત થઈ જાય છે. વર્ણનો જોઈએ તેટલાં

વિસ્તૃત છે. વાક્યો ધ્વનિયુક્ત અને સ્પષ્ટાર્થી છે, અને એવાં વર્ણનો લેખકની કવિત્વશક્તિની સારી સાબિતી આપે છે. કેટલીક જગ્યાએ તો વર્ણનો એવાં સરસ છે કે તેને છૂટાંછૂટાં ગદ્યરૂપી કાવ્યો કહી શકાય. વસ્તુસ્થિતિનું અવતરણ રસિક રીતે વાચકના મન આગળ ખડું થાય છે અને વાચકને પાત્ર અથવા પ્રસંગના વિકાસ માટે કલ્પના કરવાની જરૂર પડતી નથી. સૃષ્ટિવર્ણન પરથી પાત્રના વર્ણન પર, પાત્ર ઉપરથી તેના સ્વભાવ ઉપર અને સ્વભાવ ઉપરથી તેની સામાન્ય તુલના ઉપર ગ્રંથકર્તા એવી અસ્ખલિત રીતે ઊતરી પડે છે કે વાચકનો રસ વધતો જાય છે, અને અંતે તે પાત્રની સ્થિતિનું ચિત્ર વાચકના હૃદયપિંજરમાં ઘેરાઈ જાય છે. [...]

મનોવિકારનાં વર્ણનમાં છે એવી જ દક્ષતા કુદરતના અને પદાર્થના વર્ણનમાં થાય છે. ભૂપસિંહના રાજમહેલની વિચિત્ર બાંધણીનું વર્ણન કર્યા પછી લખે છે : “કન્યાવય ગયા છતાં પણ ઘાટડીચણિયો પહેરનારી કાઠિયાવાડની કદાવર સ્ત્રીના જેવો રાજમહેલનો દેખાવ હતો. ફરતી મોટી ભીંત કાળા પટાવાળા ધોળા ચણિયાના ઘેર જેવી લાગતી હતી. રાતી ભાતવાળી, કરચલીવાળી, લીલીછમ ઘાટડી શરીર ઢાંકી નેકા ઉપર વેરાઈ રહે તેમ ભીંતના કાંગરા પર ઝાડો દેખાતાં હતાં, અને તેમનાં શિખર પર લીલો ગોળાકાર રચતી શાખાઓ લીલી ઘાટડીમાં ઢંકાયેલા સ્તનમંડળનો આભાસ ઉત્પન્ન કરતી હતી. સૌને માથે માથાની પેઠે મહેલના માળ દેખાતા હતા, અને તીવ્ર કટાક્ષ મારતી ચળકતી આંખોની પેઠે કાચગૃહ તેજ મારતું હતું. એ નારીની સૈંથીના આગલા છેડા પર બોર મૂક્યું હોય તેમ કાચગૃહ ઉપર અગ્રભાગે ઊડતોઊડતો પોપટ આવી બેઠો હતો. રંગીન કાચ મોં પરનાં છૂંદડાં – ત્રાજવાં – જેવા લાગતા હતા.” (૧,૧૩૧)

આ પ્રમાણે અગ્રાહ્ય વિષયને ગ્રાહ્ય કરવા તથા નિર્માલ્યને પ્રૌઢ કરવાના પ્રયાસમાં શ્રી ગોવર્ધનરામ સમાન પ્રાવીણ્ય દર્શાવે છે. એમ તો ખરું કે વર્ણનો એટલાં વિસ્તીર્ણ છે કે વાચકને વિષયને અંગે અનુમાન કરવાનો અવકાશ રહેતો નથી, પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારની પુનરુક્તિ પણ થતી નથી. વિષયને અંગે અવારણીય વ્યંજના ઉત્પન્ન કરવી અને તેને જ અંગે વ્યંજનાનો અવકાશ ન રહેવા દેતાં વર્ણનો વિસ્તૃત લખવાં એ બે ગુણ સહાધ્યાસી હોઈ શકે નહીં.

“વર્ણનો વાંચનારની દષ્ટિ આગળ મૂળ સ્વરૂપ સાક્ષાત્કાર કરાવી શકતાં નથી” એમ રા. વિશ્વનાથ કહે છે. એ મતને અમે અનુકૂળ થઈ શકતા નથી. રાજેશ્વરના વર્ણનમાં શી શૂન્યતા રહી છે તે સમજી શકાતું નથી, કારણ કે દરેક અનગત્ય કુતૂહળનું સમાધાન કરવામાં વર્ણનો કેટલાં ક્લિષ્ટ થઈ જાય છે એ વિચારવાનું છે. વળી “વર્ણનો સામાન્ય અને નિર્ભળ છે” એ દોષમાં પણ રા. વિશ્વનાથ સાથે એકમત થઈ શકતા નથી. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં આપેલાં વર્ણનો જો સામાન્ય અને નિર્ભળ ગણાય તો એ દોષ દૂર કરવા ‘કાદંબરી’ની શૈલી પુનર્જીવિત કરવી પડે; પરંતુ હાલ તો અસાક્ષરવર્ગમાં પણ અદ્ભુતરસ વાંચવાની વૃત્તિ નષ્ટ થવા લાગી છે. ‘કુતૂહળ તૃપ્ત થયા પછી પણ અલંકારનું પૂરણ થતું જાય છે.’ એ આરોપ માટે અમારી ઉપરની ટીકામાં જવાબદારી છે. સ્વભાવસૂચક નામ આપવું એ નિયમ કોઈ પણ રસિક વાચકને ગમતો નથી; તેથી મૂર્ખદત્ત, બુદ્ધિધન, પ્રમાદધન વગેરે નામોને ઠેકાણે બીજાં કંઈ અપાયાં હોત તો સારું.

(૨) વસ્તુસંકલના અને કલાવિધાન

વર્ણનકૌશલ્યનો વિષય પૂરો કરી બીજી બાબતો પર દષ્ટિ કરતાં વધારે દૂષણો માલૂમ પડશે અને સામાન્ય રીતે એવું બને છે કે પ્રથમોક્ત ગુણના પ્રભાવને લીધે બીજા દોષો ઢંકાઈ પણ જાય છે. વસ્તુસંકલનામાં શો દોષ છે તે જ દર્શાવવાથી બાકીનું દોષહીન છે એમ સમજી લેવાશે. રા. વિશ્વનાથે જે વાંધો ઉઠાવ્યો છે તે બરોબર છે. “પ્રથમ ભાગ પર દષ્ટિ રાખતાં આ કથાનો નાયક સરસ્વતીચંદ્રને ગણવો કે બુદ્ધિધનને ?” “કારણ કે બુદ્ધિધનનો કારભાર સરસ્વતીચંદ્રે જોયો એ સિવાય બીજો સંબંધ તેને એ કારભારના ઇતિહાસ જોડે જણાતો નથી.” આ ટીકા જોકે પહેલા ભાગના બહાર પડ્યા પછી તરત જ કરવામાં આવી હતી તોપણ તે સકારણ રહી છે. સરસ્વતીચંદ્રે જુદાજુદા સ્વભાવ અને જનસ્થિતિ શી રીતે અને કેવી લાગણીથી જોયાં તે દેખાડવાનો ઉદ્દેશ હશે, પરંતુ એથી કથાની ગતિ અતિશય મંદ થઈ ગઈ છે, અને બધું જોતાં પુસ્તકના કદના પ્રમાણમાં નાયકની પ્રવૃત્તિનો કાર્યક્રમ ઘણો ટૂંકો છે, અને બીજાં પાત્રો અને તેમના પ્રસંગોનાં વર્ણન મોહક ન હોત તો વાચકને આ દોષ અક્ષમ્ય લાગત; તોપણ આ ન્યૂનતા

એક મોટો દોષ છે. નવલકથાની વસ્તુનું પોષણ કાર્યક્રમના આનુક્રમિક વિકાસની સહાયથી થવું જોઈએ અને એ પ્રમાણે રસભૂતિ થવી જોઈએ તેને બદલે ગોવર્ધનરામના લેખનની રસભૂતિ કેવળ વર્ણનકૌશલ્યને લીધે થયેલી જણાય છે; તેથી ભાષાનું લાલિત્ય અને જનસ્વભાવના નિરીક્ષણ સહિત પાત્રની સાક્ષાત્કારતા એમના લેખનમાં ન હોત તો આ કથા લોકપ્રિય થઈ શકત નહીં એ પૃથક્કરણ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના પહેલા બે ભાગ એટલા અસંબદ્ધ છે અને બીજા બે ભાગનાં પ્રકરણો એટલાં દૂરસ્થ સંબંધે છે કે એના ભાગ પાડવામાં આવ્યાથી એ અસંબદ્ધત્વ જોઈ શકાતું નથી. ‘ગુણસુંદરીનું કુટુંબજાળ’ નામનું બીજું પુસ્તક ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નામની નવલકથામાં કેવળ અસ્થાને છે; સરસ્વતીચંદ્રથી અસંબદ્ધ જેવાં થયેલાં કુટુંબની તવારીખ અને તે પણ એટલી સવિસ્તર છે કે તેને સ્થાને સરસ્વતીચંદ્રની યુવાવસ્થાની ભાવનાના વિકાસનું આલેખન દસ ગણી આવશ્યકતાવાળું ગણી શકાય. બીજા ભાગની રાહ જોઈ રહેલા વાચકોમાંથી કોઈએ કહ્યું હશે કે “ભાઈ, સરસ્વતીચંદ્રની વાત તો થોડી જ આવવાની.” ત્યારે ટીકાકારે એમ તો કહેવું જ જોઈએ કે કથાનું સ્વરૂપ લુપ્ત થવા માંડે છે અને વાર્તાપ્રવાહ અતિશય સ્તબ્ધિ પામે છે. એક વાર્તાની વચ્ચે અનેક વાર્તા દર્શાવવાનો નિયમ જે લેખક જણાવે છે તે બેશક સારો છે, પરંતુ વાર્તાના નાયકનું દર્શન પ્રધાનપણે આવવું જ જોઈએ.

એક બીજો અક્ષમ્ય જેવો દોષ છે તે પણ આ સ્થળે જણાવવો ઉચિત છે. પહેલા ભાગમાં અલકકિશોરી અને જમાલમિયાનો જે પ્રસંગ આપેલો છે તે પ્રસંગ દોષરહિત ગણી શકાય એમ લાગતું નથી. એવા અધમ પ્રસંગથી ઉચ્ચ રસિકતાને નુકસાન થયું છે, અને ત્યાર પછી પ્રકટ થયેલી ટૂંક બુદ્ધિના લેખકોની કથામાં એના સંસ્કાર ઉતર્યા નથી એમ સાબિત કરવું મુશ્કેલ થઈ પડશે. સદર પ્રકરણને યથાતથ બનાવનો આદર્શ ગણવામાં આવે તોપણ ભાવનાથી અતિસિક્ત આ નવલકથામાં એ પ્રકરણ અસ્થાને છે અને વળી “અલકકિશોરીના ઉન્મત્તપણાનું પરિણામ” આ જ હોય એમ માનવું વિષમ લાગે છે. એક સપ્રમાણ લેખક અકથ્ય વાસ્તવિકતાનું ફક્ત તિરસ્કારયુક્ત

ભાન આપવાને બદલે વર્ણન કરે એ રસિક વાચકને ખેદ પમાડે છે. સામાન્ય વર્ગના વાચકની અને કુમળી વયના જુવાનિયાની મોજશોખની દુષ્ટ કલ્પના કરવાની ખાનગી ટેવને આવાં વર્ણનો ટીખલી કરે છે. મનુષ્યના મનની ગતિ પ્રવાહી પદાર્થની ગતિ ના જેવી છે. નીચે જવાનું વલણ સ્વાભાવિક હોય છે પરંતુ ઊંચે લઈ જવા માટે નિરંતર પ્રયાસની જરૂર છે, અને નવલકથાના લેખકે વાપરવાની યુક્તિઓમાં આ પણ એક છે કે સારા અને બૂરા બેઉ પ્રકારના પ્રસંગોમાંથી ભાવમયતાનું ઉત્તેજન દાખવવું.

(૩) પાત્રતા

આ પુસ્તકના અવલોકનની શરૂઆતમાં જ કહેવામાં આવ્યું છે કે વિષયની સાક્ષાત્કારતા ગોવર્ધનરામની અનુચરી છે. જનસ્વભાવચિત્ર અથવા પ્રસ્તુત વિષય સંબંધે કહીએ તો, પાત્રતામાં પણ આ ગુણ મૂર્તિમાન છે. પાત્રના પ્રકારમાં, કપટકલાથી અતિસિક્ત એક હિંદી રાજસ્થાનનો દીવાન હોય કે સાત રૂપિયાના પગારનો ચપરાસી હોય, એક કુલીન અને પૂજ્ય સ્ત્રીરત્ન હોય કે પ્રૌઢ જનસમાજના સંસર્ગ વિનાની ભોળી બટકબોલી એક બાઈડી હોય, પરંતુ એ સર્વની સાક્ષાત્કારતા સઘન છાપ પાડે છે. તુલના રચી જોવાથી માલૂમ પડશે કે પુરુષપાત્ર કરતાં સ્ત્રીપાત્રના ચિત્રમાં ગોવર્ધનરામ વધારે કાબેલિયત ધરાવે છે.

[...]

આ નવલકથામાં દસબાર પાત્રો વાંચનારના મનનાં સહવાસી થાય એવાં છે, પરંતુ તે સર્વનું વિવેચન કરતાં પુષ્કળ પાનાં રોકાઈ જાય એમ છે. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનું જનસ્વભાવજ્ઞાન બહુ વિશાળ હતું એમ જણાય છે. ચારિત્રના ઉદ્ભેદનું શિક્ષણ પણ સાથેસાથે સારો આલેખક પામે છે. પાત્રોની સાક્ષાત્કારતા મનહર છે અને નવલકથાના આનંદ અને બોધ ચિરકાલીન થઈ શકે છે તેનું ઉદાહરણ આ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ છે.

(૪) બોધક હેતુ

આ પુસ્તકના બોધક હેતુની ચર્ચા કરવામાં તેની અયોગ્યતા પર વાચકનું જ મન એકદમ કૂદે છે એમ માની અયોગ્યતાના પ્રશ્નનું પ્રથમ વિવેચન કરવામાં આવે છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના બોધક હેતુમાં કોઈ પણ વિવેકી અથવા અવિવેકી ટીકાકાર દોષ સૂચવવા તત્પર થાય તો તે એકદમ

કહી શકે કે આ ગ્રંથમાં પુષ્કળ બોધ આપવામાં આવ્યો છે અને તે પણ ઘણી વખત અયોગ્ય સ્થાને અને અયોગ્ય વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યો છે. ત્રીજા ભાગમાં આવતું લક્ષ્યાલક્ષ્યનું પ્રકરણ, ચોથા ભાગમાં આવતાં મહાભારતનો અર્થવિસ્તાર અને સનાતન ધર્મનાં પ્રકરણો આ પ્રકારનાં છે. વિષયના અવતરણની પદ્ધતિ એવી છે કે ગ્રંથમાં જે ભાવમયતા નિરૂપિત છે તેને અંગે ઉક્ત પ્રકરણો માટે અસત્ય કૌતુકમયત્વનો આભાસ થતો નથી, પરંતુ એ જ પ્રકરણોને માટે વાંધો છે કે વાસ્તવિકતા અને ભાવમયતાનું મિશ્રણ અરુચિકર થાય છે. મલ્લમહાભવનનું અતિ પ્રૌઢ આલેખન આવા અસત્ય અથવા અપ્રબોધક મિશ્રણવાળું છે. આ ત્રણ ઉક્ત પ્રકરણોનું મહત્ત્વ કોઈ બીજા નામવાળા ગ્રંથમાં પુષ્કળ થઈ પડે એમાં કહેવા જેવું નથી. પરંતુ આ પ્રકરણોને લીધે જે વાચકો આ નવલકથાને વખાણે છે તેમની મોટી ભૂલ છે. નવલકથાકારના આ બોધક હેતુને લીધે વાસ્તવિકતા અને ભાવમયતાનું અસત્ય મિશ્રણ થયું છે અને અર્વાચીન સાહિત્યના પ્રખ્યાત કાનૂનોનું (wellknown canons of modern art¹) ઉલ્લંઘન થયું છે, એટલું જ નહીં પણ કાર્યપ્રવાહ મંદ થયો છે, રસની પણ ક્ષતિ થઈ છે, અને ગ્રંથકારનું પોતાનું “ઈશ્વરલીલાનું સદર્થ ચિત્ર આપવું” એ વાક્ય નિરર્થક થયું છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ને ગ્રંથકારે પોતે નવલકથાના પ્રકારમાં મૂક્યું છે, અને તેથી આવા વિષયોનું અવતરણ કરી નવલકથા તરીકેનું એનું મૂલ્ય ઓછું કર્યું છે; અને વળી એ ગ્રંથકારે ટીકાકારને નવલકથાનું સ્વરૂપ સમજાવવા યત્ન કીધો છે તેથી તો આ દોષનું સ્વરૂપ વધારે ગંભીર થયું છે એમ ભાર મૂકીને કહેવામાં આવે છે. સંસારનો ત્યાગ કર્યા પછી સરસ્વતીચંદ્રની પ્રવૃત્તિ કેવા પ્રકારની થાય છે તે જાણવા વાચક અત્યુત્સુક હોય છે તે વખતે સરસ્વતીચંદ્ર એક પોટકું છોડીને પચાસ પાનાં ભરાય એટલા જે કાગળો વાંચે છે તે જ લખવામાં આવ્યા છે. કાગળોમાંની હકીકત વાંચવા જેવી છે કે નહીં, તેથી વાચકને રસોત્પત્તિ થાય છે કે નહીં, એ પ્રશ્ન આ વિવેચનમાં અસ્થાને છે. મનુષ્યકર્તવ્ય અને જ્ઞાનના સંબંધે જે-જે પ્રકરણો આ પુસ્તકમાં છે તે-તે દરેકના સંબંધે ઉપરની જ ટીકા કામે લગાડવામાં આવે છે. કારણ

૧. આ શબ્દો ગ્રંથકારની પ્રસ્તાવનામાંથી છે.

એ છે કે વિષયમાં જે કૌતુકમયત્વનું આરોપણ હોય તે કૌતુકમયત્વથી ઉત્પન્ન થતી ઉત્સુકતાના પરિણામે, કાર્યપ્રવાહની ત્વરા હંમેશ હોવી જોઈએ. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં તેમ થયું નથી પરંતુ રસ ઉત્પન્ન કરે એવી વિવિધ ચર્યાઓનું આલેખન થયું છે. કાર્યપ્રવાહમાં સ્તબ્ધિ થઈ છે અને અંતે મનોરંજક સમાપ્તિ થઈ નથી એમ જણાઈ આવવું મુશ્કેલ નથી. વળી આ જ બોધક હેતુને લીધે આ નવલકથાના જે ચાર ભાગ પાડેલા છે તેનું અસંબદ્ધત્વ છુપાઈ રહે એવું નથી. અને એ અસંબદ્ધત્વની ગ્રંથકારને ચોક્કસ ખબર હતી; કારણ કે દરેક ભાગનું નિરાળું નામ આપ્યું છે, અને તે દરેકનું સામાન્ય નામ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ આપ્યું છે. ત્યારે એમ સાબિત થાય છે કે આ કથામાં બોધક હેતુનું પ્રોક્ષણ પ્રત્યક્ષ છે અને તેથી નવલકથાના લેખનમાં વપરાવી જોઈતી યોજનાઓ ન્યૂન છે; પરંતુ એ વિવેચન ફક્ત મહત્ત્વના બોધક હેતુ પરત્વે છે; કારણ કે પહેલાં ભાગમાં જે સબળ અને સતત, વ્યંજનાપૂર્વક બોધક હેતુનું આરોપણ થયું છે તે કોઈ પણ નિરીક્ષકની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરે એવું છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માંથી મળતાં ચારિત્રના ઉદ્ભેદ અને બોધક હેતુની વ્યંજના વિશે આ પુસ્તકના કોઈ બીજા ભાગમાં કહેવામાં આવ્યું છે. તે ઉદ્ભેદ અને તે વ્યંજનાની પ્રતીતિ દરેક વાચકનું મનોરંજન કરે છે અને આનંદ તથા બોધનું નિરવધ મિશ્રણ થઈ ઐન્દ્રજાલિક રસનો અનુભવ મળે છે. પ્રકરણોને મથાળે અપાયેલાં ઈંગ્રેજી અને સંસ્કૃત સૂત્રો (જે આપવાની પદ્ધતિ નિયમિત થઈ ગઈ છે) વિષયનું પ્રતિપાદન ઘણું સુલભ કરે છે અને આ પુસ્તકમાં આવી રીતે અપાયેલાં સૂત્રોનું જે કોઈ મનન કરે તો ઘણું સંસારપાંડિત્ય મેળવે એમાં નવાઈ નથી.

આ નવલકથાના વિષય વિશે શરૂઆતમાં જ કહેવામાં આવ્યું છે કે આધુનિક સમયની કેટલીક કુલીન વ્યક્તિઓનું, તેમની ઉમદા ભાવનાના વિકાસપ્રવાહનું અને પ્રસંગોપાત્ત અનેક પ્રકારના સામાન્ય મનુષ્યોની જિંદગીનું રસિક વિવરણ એમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ વિવરણ પરત્વે પુષ્કળ લખી શકાય એમાં આશ્ચર્ય નથી, પરંતુ એક નવલકથામાં એ સર્વનું હૃદયંગમ વિવેચન કરવું અશક્ય છે. ગ્રંથકારે પોતે પ્રસ્તાવનામાં બોધક હેતુ વિશે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે કે (જે ન જ કરવું જોઈએ) “સંક્રાન્તિકાળના આ ખગ્રાસે મોહમાં તથા શોકમાં પાડેલાં જૂનાં અને નવાં, તરુણ

અને વૃદ્ધ, અશિક્ષિત અને શિક્ષિત, અજ્ઞ અને પ્રજ્ઞ, દીન અને સમર્થ, ભ્રષ્ટ અને શિષ્ટ સર્વ ચિત્તોમાં મોક્ષકાળનાં આ ઉદયમાન ચિરંજીવ કિરણ પ્રવેશ પામે અને અવિચારને સ્થાને વિચાર અને અવસાદને સ્થાને ઉત્સાહ પ્રવર્તે – એ આ કથાના સર્વ ભાગોના સર્વ ઉદ્દેશોનો કેન્દ્રસ્થ ઉદ્દેશ છે.” આ ઉદ્દેશ ઘણો મોટો છે, પરંતુ સંપૂર્ણ અવલોકન કર્યા પછી પણ કહી શકાય કે આ કથાનો વિસ્તાર ટૂંકો થઈ શકત, નવલકથાનું સ્વરૂપ ઓછા પરિણામે ભગ્ન થાત અને એ જ બોધક હેતુના સર્વ તંતુઓ કાયમ રહી વધારે ગ્રાહ્ય થઈ, આખી નવલકથા હજી પણ વધારે લોકપ્રિય નીવડત. આજે જે સ્થિતિ છે તેમાં ચોથા ભાગનું વાચન વિષમ છે.

ગ્રંથકારની ભાવના ઘણી ઉપયોગી છે એમાં તો કહેવાપણું નથી; એની ભાવમયતામાં હિંદના ભવિષ્ય માટે ઉચ્ચ આસ્થા છે. તેઓ લખે છે, “The varied conflicts of life and thought at present visible all over India may one day end in reciprocal assimilation and harmony of the warring elements.” આ મતની આસ્થામાં જીવવું એ બેશક સારું છે, અને એ મતને ગોવર્ધનરામ આસ્થાનું રૂપ આપે છે એમ વાંચનારે યાદ રાખવાનું છે. એવા મતથી મનુષ્યમાત્રની પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન મળે છે એ તો સુવિદિત છે, પરંતુ એ સુવિદિત મતની સાથે એમ પણ જાણવું જોઈએ કે આ દુનિયામાં બની ગયેલા બનાવોનું અને આ સંસારના વાસ્તવિક તંત્રનું મનન કરવાથી એવા મતને નિશ્ચયના રૂપમાં આવતાં પુષ્કળ સમય લાગે છે.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું વિવેચન પાછળ આવતાં પાનાં જોતાં ઘણું વ્યાપક માલૂમ પડશે; પરંતુ ટીકાકારને પુસ્તકના મહત્ત્વના પરિમાણમાં વિવેચન રોકવું પડે છે અને તેમ ઝેંચી કાઢવાની પણ જરૂર પડે છે.

સરસ્વતીચંદ્રનું કુસુમ જોડે લગ્ન થયું તે વિશે જે ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ છે તેનું વિવેચન કદાચ સંકલનાના વિષયમાં પણ કરી શકાય. એ ચર્ચા પ્રથમ ગ્રંથકારના વિદ્વાન મિત્ર રા. દયારામ ગિદ્દમલે ઉપાડેલી જણાય છે. ચર્ચા એ છે કે પ્રીતિલગ્ન ઇચ્છનાર સરસ્વતીચંદ્રે કુસુમ જોડે લગ્ન કરવા શા કારણે હા પાડી ? એ દેહલગ્ન કેમ ન કહેવાય ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગ્રંથકારે એવો આપ્યો હતો કે યોગીઓની ગુફામાંથી નીકળ્યા પછી સરસ્વતીચંદ્ર સ્નેહશૂન્ય જેવો થઈ

ગયો હતો અને પ્રીતિનું સ્વરૂપ જે આ દુનિયામાં અનુભવવું લગભગ અશક્ય છે તે પોતાને પણ ન જ મળે એવી પ્રતીતિ સરસ્વતીચંદ્રને થયેલી હોવી જોઈએ. અને અમે ધારીએ છીએ કે કાળના પ્રવાહથી મનુષ્યની લાગણી ઘસાઈ જઈ રૂપાન્તરમાં પ્રસન્ન રહેવા યત્ન કરે છે; જે અનિવાર્ય છે તે સહન કરવું જોઈએ એમ માને છે. અને એ પ્રમાણે સરસ્વતીચંદ્રે કીધું એમ પણ ગ્રંથકાર કહી શકત. વળી કુસુમનું જે ચિત્ર અપાયેલું છે તે ઉપરથી અનુમાન થશે કે કુસુમ સરસ્વતીચંદ્રના સ્વભાવ અને વૃત્તિઓને બાધક નથી, પરંતુ કુમુદસુંદરીની ભલામણના મોટા પ્રયાસને લીધે સરસ્વતીચંદ્રે એવું લગ્ન કબૂલ રાખ્યું એમ દાખવવામાં ગ્રંથકારે ભૂલ ખાધી છે. આ કૌતુક પરથી જે બોધની વ્યંજના થાય છે તે પણ વિવેકી વાચકને લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

(૫) દિગ્દર્શન

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની ઉત્તમ વર્ણનશૈલી અને સર્વાનુભવ-રસિકતા વિશે વિવેચન થઈ ચૂક્યું છે; એનાં પાત્રોની સાક્ષાત્કારતા અને નિષ્પ્રભતા વિશે જે કહેવાનું હતું તે કહેવાઈ ગયું છે; બોધક હેતુનાં સબળ વ્યંજના, સતત ધ્વનિ તથા અયોગ્યતા વિશે પણ પુષ્કળ ટિપ્પણ થઈ રહ્યું છે; અને બોધક હેતુના જે-જે તંતુઓ અને વિષયો નવલકથાના સ્વરૂપને બાધક ગણાય તે-તે સર્વની બાધકતાથી પુષ્કળ રસની ક્ષતિ થઈ છે એમ સમજીને એનું સમગ્ર અવલોકન કરીશું. આ નવલકથાના કૌતુકમયત્વ અને કલાવિધાનના અંગે જે-જે સહાયક છે તે-તે સર્વનું એકાગ્ર ચિંતન કરતાં માલૂમ પડશે કે નવલકથાનાં પ્રથમ બે ઉત્તમ લક્ષણો-સાક્ષાત્કારતા અને જનસ્વભાવચિત્ર-કોઈ પણ કાલ્પનિક વિષયને દેદીપ્યમાન કરે એવાં છે, એટલે કે બોધક હેતુ અને કલાવિધાન એ બેના સંબંધમાં જે-જે દૂષણો કાઢી શકાય તે-તે દૂષણોને કોઈ ટીકાકાર અગ્રત્વ આપી શકશે નહીં. આ પ્રમાણે સુધારાની બાહુલ્યમય ભાવનાવાળી તથાપિ જનસ્વભાવનાં ઉત્તમ વિવરણોથી ભરપૂર નવલકથા આખા ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ એક જ છે. નવલકથાનો રસ વાચકને કેટલો મસ્ત બનાવી શકે, મનુષ્યસ્વભાવનાં ચિત્રો કેવાં જ્વલંત આલેખનમાં મૂર્તિમાન થાય, મનોવિકારનાં ચિત્રો વાચકની કલ્પનાને કેટલું થરથરાવે અને નવલકથાનું વાચન કેટલી ચિરકાલીન અસરવાળું હોય – એ સર્વનું ઉદાહરણ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી આપે છે. વળી ગોવર્ધનરામ

ત્રિપાઠીનું સ્મરણ ગુજરાતી સાહિત્યની તવારીખમાં રહેવાનું છે તે આ નવલકથાની ઉત્તમતાને લીધે છે એમ કહેવા કરતાં ગુજરાતી ભાષાના ધોરણનું ભાન કરાવવાને લીધે છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. એના લેખનથી અને તેના સંસ્કારથી શબ્દકોશ વિશાળ રાખવાનું ભાન સૂચ્યું છે અને પદબંધ પર લક્ષ આપવું જોઈએ એવી પ્રતીતિ પણ થવા લાગી છે. કાલ્પનિક સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીએ તો માલૂમ પડે છે કે મનુષ્યના વિવિધ વિકારો અને ભાવનાઓનું સમર્થ અને સૂક્ષ્મ વિભાવન અને તે વિભાવનને ઉચિત શબ્દો અને શૈલીથી અન્યોપયોગી કરવાની સાકૃતતા-એ બે વિરલ ગુણોનો લાભ કવિ પ્રેમાનંદના પછી ફક્ત એક ગોવર્ધનરામે આપ્યો છે. કોઈ વિરોધીને અમે કહીશું કે “ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની બાદબાકી કરો અને તમારો જવાબ લખી લાવી અમારી સાથે વાત કરો.”

(૬) સંક્ષિપ્ત લક્ષણો (નવલકથાકાર તરીકે)

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીને કયા પ્રકારના નવલકથાકાર ગણવા ? ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં સમકાલીન વિષયોનું પુષ્કળ પ્રોક્ષણ છે, પરંતુ તે પ્રોક્ષણ વાંચનારના મસ્તકને ગભરાવી નાખે એવું નથી. વળી જે-જે વિષયોની ચર્ચા ઉત્પન્ન કરી છે (સંયુક્ત-વિભક્ત કુટુંબ, પુનર્લગ્ન વગેરે) તે-તે વિષયો પરત્વે લેખકે પોતાના અભિપ્રાયનું એક બિંદુ ન આવે એવી સાવચેતી રાખી છે. આવા વિષયોના અભિપ્રાયો (યોગ્ય પાત્ર દ્વારા) આપવાની યોજના એમણે વેગળે રાખી છે તથા સૂક્ષ્મ સામયિક ઉપાધિઓનો તો પ્રવેશ પણ થવા દીધો નથી-એ બે કારણોથી એમને પ્રજાતંત્રીય (democratic) નવલકથાકાર ગણી શકાય નહીં. પરંતુ આ અવલોકનમાં

એની વર્ણનશક્તિ, જનસ્વભાવચિત્ર અને બોધક હેતુ વિશે જે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થશે કે તેઓ એક ઉત્તમ કુલીનવર્ગીય(aristocratic) અને પ્રબોધક નવલકથાકાર છે. અન્ય સાપેક્ષક ધોરણે જોઈએ તો ઈંગ્લેંડના વિલિઅમ થેકરે અને જ્યોર્જ મેરિડિથનાં લક્ષણોનું સાદૃશ્ય એકત્ર થાય છે; પરંતુ એ જ થેકરે અને એ જ મેરિડિથનાના કરતાં એમના લેખનમાં જે અધિક, અગુપ્ત સમભાવ છે તેને લીધે વિનીત સ્વભાવના વાચકોની ગણનામાં એઓ કદાચ ચડિયાતા ગણાય અને ઉદામ સ્વભાવના વાચકોની ગણનામાં ઊતરતા ગણાય. એમ છતાં, ગણના વિનીતની હોય કે ઉદામની હોય પરંતુ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં મનુષ્યજીવનનું જે વિશાળ અને પ્રૌઢ અનુશાસન (broad and sublime discipline of life) છે તેને લીધે કોઈ પણ અન્ય નવલકથાકારની તુલનામાં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીને મૂકવા અયોગ્ય છે. આપણી ભવિષ્યની પ્રજામાંથી કોઈ કુશળ ઇતિહાસકાર સાહિત્યની તવારીખ લખશે ત્યારે આ પ્રકરણનું મહત્ત્વ આશ્ચર્યજનક બની આવશે.^૨

૨. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની પ્રસિદ્ધિના વખતમાં સા. શ્રી મણિલાલ દ્વિવેદીએ ઘણું અયોગ્ય અને થોડું યોગ્ય વિવેચન કીધું હતું અને સા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામે પણ પુષ્કળ વિવેચન કર્યું હતું. સા. શ્રી. રમણભાઈએ ઈ.સ. ૧૮૮૦-૮૧માં આ વિષયે વિવેચન કર્યું હતું, પરંતુ ઉપર્યુક્ત બે લેખકોના વિવેચનનું જ અવલોકન કરવાની આવશ્યકતા તે વખતે જણાયાથી ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું સંપૂર્ણ અવલોકન તેમણે કર્યું નથી. □

એવોર્ડ અભિનંદન

વરિષ્ઠ કવિ-વિવેચક-ગદ્યકાર રાધેશ્યામ શર્માને એમની ‘કથાબોધ’ શ્રેણી માટે ૨૦૧૨ના વર્ષનો ‘કુમાર ચંદ્રક’ એનાયત થયો છે; જાણીતા સર્જક હરીશ મીનાશ્રુને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનો ૨૦૧૨નો ‘વલી ગુજરાતી ગઝલ એવોર્ડ’ અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે; વિદેશવાસી ગુજરાતી સંશોધકો માટેનો ગાર્ડી ઇન્સ્ટિટ્યૂટ એવોર્ડ (૨૦૧૨) ભાષા-શિક્ષણ-અભ્યાસી જગદીશ દવેને અપાયો છે. તથા ૨૦૧૩ના નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ કવિ-વિવેચક નલિન રાવળને (૧૮મો) અને કવિ-ગદ્યકાર હરિકૃષ્ણ પાઠકને (૧૯મો) આપવાનું જાહેર થયું છે.

સૌને હાર્દિક અભિનંદન

પત્રચર્યા

ગત અંકની પત્રચર્યાઓ સંદર્ભે
નરોત્તમ પલાણ

(૧) કોઈ મિત્ર એમ કહે કે પ્રેમાનંદના નામે 'સુદામાચરિત્ર' એક નથી, ચૌદ છે - તો ? હા, 'સુદામા ચરિત્ર'માં ચૌદ કડવાં છે, પણ તેથી 'સુદામાચરિત્ર'ની સંખ્યા ચૌદ કહેવાય નહીં. જૂનાગઢમાં આવેલો અશોકનો શિલાલેખ પણ એક છે, એમાં ચૌદ શાસન (ધર્મદેશ) ઉત્કીર્ણ થયેલાં છે, એટલું જ.

(૨) 'ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી' વિશેના 'પ્રત્યક્ષ' જુલાઈ-સપ્ટે. ૨૦૧૨ના મારા અવલોકનમાં અને 'પ્રત્યક્ષ' જાન્યુ-માર્ચ ૨૦૧૩ના પત્રમાં 'બ્રાહ્મી'ના બદલે 'બ્રાહ્મ' તથા 'રુદ્રદામા પછી આશરે ત્રણ સો વર્ષે' ના બદલે 'સો' મારું અનવધાન છે અથવા છાપભૂલ છે.* પત્રની ઝેરોક્ષ મારી પાસે નથી પણ અવલોકનની ઝેરોક્ષ છે, તેમાં એક સ્થળે 'બ્રાહ્મી' અને એક સ્થળે 'બ્રાહ્મ' લખાયું છે.

(૩) વી. બી. ગણાત્રા અને હેમન્ત દવેની આ વાત યોગ્ય છે કે સ્કંદગુપ્તના લેખની લિપિ બ્રાહ્મી છે. હું કશી અવઢવમાં નથી, પરંતુ મારે વધારે સ્પષ્ટ વિધાનો કરવાં ઘટે કે અશોકલેખમાં બ્રાહ્મી, રુદ્રદામાના લેખમાં વિકસિત બ્રાહ્મી અથવા ક્ષત્રપકાલીન બ્રાહ્મી અને સ્કંદગુપ્તના લેખમાં અંત્ય બ્રાહ્મી છે. મારો ખ્યાલ એવો છે કે 'અંત્ય-બ્રાહ્મી' એટલે 'આદ્ય નાગરી'. પણ ખેર, જાડાં વિધાનો પત્રમાં પણ ન થવાં ઘટે તે સ્વીકારું છું.

(૪) હેમન્ત દવે 'અશોકના ગિરનાર લેખમાં પ્રયુક્ત પ્રાકૃત ભાષાનો 'આભીરી' કે 'સોરઠી' સાથે કશો કહેતાં કશો જ સંબંધ નથી.' (પૃ. ૪૫) એવું જે જણાવે છે, તેની સામે ભાયાણીસાહેબનું આ વિધાન વાંચો : 'ગિરનાર લેખની ભાષામાં સપ્તમી એકવચનમાં પ્રત્યય 'મ્હિ' છે, -

[...] આ પ્રત્યય 'હિં' અને 'હિં' રૂપે અપભ્રંશ, પ્રાચીન ગુજરાતી અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સુધી ઊતરી આવ્યો

* ફરી ચકાસી લીધું કે સમીક્ષકની મુદ્રણપ્રતમાં 'સો વર્ષ' એવો નિર્દેશ છે. - સંપાદક

છે. ગિરનારના 'ધમ્મમ્હિ', 'અત્યમ્હિ'નું પ્રતિનિધિત્વ અપભ્રંશમાં 'ધમ્મહિં', 'અત્યહિં' કરે છે અને જૂની ગુજરાતીમાં પણ 'હાથિહિં', 'માથિહિં' જેવાં રૂપોનું ચલણ હતું. - આ રીતે ગિરિનગરની અશોકકાલીન બોલી અને અર્વાચીન ગુજરાતી વચ્ચે તદ્દન આછુંપાતળું સંબંધસૂત્ર પણ સ્થાપી શકાય ખરું.' ('વ્યુત્પત્તિવિચાર' પૃ. ૫૪-૫૫)

(૫) અને છેલ્લે, ખૂબ સંકોચ સાથે અને ખૂબ સંક્ષિપ્તમાં હું મારું લિપિવિષયક પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ રજૂ કરવા માગું છું. 'સંકોચ' એટલા માટે કે હું આ વિષયનો ખાસ અભ્યાસી નથી અને 'સંક્ષિપ્ત' એટલા માટે કે હાલ (આ ઉંમરે) મારા મનમાં આ વિષય નથી.

૧૯૭૩-૭૫માં હું જ્યારે ભાયાણીસાહેબના હાથ નીચે 'અભિલેખોમાં આવતાં ગામનામોનું ભાષાવૈજ્ઞાનિક અને સાંસ્કૃતિક અધ્યયન' કરતો હતો ત્યારે જે જે શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો મારા પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવ્યા તે ઉપરથી મેં નોંધ્યું કે પથ્થરમાં કોતરાતા અક્ષર ઉપર શિરોરેખા કરવી કઠિન છે, જ્યારે તામ્રપત્રમાં સરળ છે. આટલું જ નહિ, તામ્રપત્રમાં વધારે વળાંકદાર અક્ષરો કોતરી શકાય છે. આ જ કારણે જૂનાગઢ ગિરિતળેટીમાં આવેલી અશોકશિલા ઉપરના ઈ.સ. ૪૫૭ના સ્કંદગુપ્તના લેખની લિપિ અને આ જ સમયના - ઈ.સ. ૪૫૭ના પારડી(સુરત)ના ત્રૈકુટક રાજવી દહસેનના તામ્રપત્રની લિપિના વળાંકો જુદા જુદા છે. સ્કંદગુપ્તના લેખની લિપિમાં દ્વિધા રહે છે, જ્યારે દહસેનના તામ્રપત્રમાં સ્પષ્ટ અનુમાની શકાય છે કે અહીં દેવનાગરીનાં પગરણ થઈ ગયાં છે ! હું એમ માનું છું કે સ્કંદગુપ્તનો લેખ (ઈ.સ.ની પાંચમી સદી) દેવનાગરીની પૂર્વસીમા છે, જ્યારે ઈ.સ.ની નવમી અને દશમી પૂર્વાર્ધના સૈંધવ તામ્રપત્રો દેવનાગરીની ઉત્તરસીમા છે. સૈંધવ તામ્રપત્રોની લિપિ ઉકેલનાર હાથીભાઈ શાસ્ત્રી આ લિપિને 'જૂની નાગરી' (નાગરીનું પૂર્વરૂપ) કહે છે.

મૂળરાજ (૯૪૨-૯૯૭)થી સ્પષ્ટતઃ નાગરી પ્રચારમાં આવી ગઈ છે. સોલંકીકાળના જ હેમચંદ્ર 'નાગરી લિપિ'નો ઉલ્લેખ કરે છે.

ખેર, પાંચમીથી નવમીના કાળને આપણે નાગરીનું સ્થાવક્ષેત્ર કહી શકીએ. ગુજરાત બહાર તો આનાં વિશેષ ઉદાહરણો છે. વી. વી. મિરાશી કોઈ વર્મસૂરિજી મહારાજની મધ્યપ્રદેશ(?)ના તેવરાદેવાની પ્લેટની વાચના નોંધે છે, જે એચ. એચ. વિલ્સને 'એશિયાટિક રિસર્ચ' (વો. ૧૫)માં મૂકી છે, તેને 'દેવનાગરી' કહેલ છે. પ્રયોગનો સુપ્રસિદ્ધ સ્તંભલેખ, જેમાં ઉપર અશોકની બ્રાહ્મી અને નીચે સમુદ્રગુપ્ત (૩૩૫-૩૭૫)ની વિકસિત બ્રાહ્મી છે. આ બન્ને લેખોની લિપિના તુલનાત્મક અધ્યયન પછી 'બ્રાહ્મી' અને 'વિકસિત બ્રાહ્મી' એવો ભેદ પ્રચારમાં આવ્યો છે. આ 'વિકસિત બ્રાહ્મી' જ દેવનાગરીની જનની છે અને પ્રયાગસ્તંભથી (ચોથી સદીથી) તેનું ગર્ભાધાન થઈ ગયેલું છે ! એક આડ વાત : આ પ્રયોગસ્તંભ ઉપરની સમુદ્રગુપ્તની પ્રશસ્તિ સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત કવિ હરિષેષે રચેલી છે.

અતઃ ગુપ્તકાળના આરંભથી જ દેવનાગરીના સગડ મળતા થાય છે અને મારું તો એવું અનુમાન છે કે આ 'દેવનાગરી'માં 'નાગરી' શબ્દ 'વિકસિત' માટે જ પ્રયોજાયેલો છે તથા 'દેવ' ગુપ્તરાજવી 'દેવગુપ્ત' છે !

આપણી પરંપરામાં 'લિપિ'ને 'માતૃકાદેવી'નું મહિમાયુક્ત સ્થાન મળેલું છે અને તે યોગ્ય છે, પણ એમાં અમાનુષી દેવદેવલાં નિહાળવા કરતાં કોઈ કાળા માથાનો માનવી જોવો તે ઇતિહાસને વધુ અનુકૂળ છે.

– નરોત્તમ પલાણ

તા.ક. ઉર્ફે બળાપો

આપણે ત્યાં ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ, સૌરાષ્ટ્ર ઇતિહાસ પરિષદ અને કચ્છ ઇતિહાસ પરિષદ – આવી ત્રણ ત્રણ પરિષદો છે, પણ કોઈ નક્કર કામ થયું ? હમણાં સાહિત્ય અકાદમી તરફથી 'સમયદર્શી સાહિત્યસંદર્ભ કોશ' (સંપા. રમણ સોની) થયો, એવો ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સ્થળો અને જાહેરજીવનની વિધિક્ષેત્રની નોંધપાત્ર વ્યક્તિઓ વિશે 'ઇતિહાસસંદર્ભ કોશ' પણ કોઈ કરી શકે! ગુજરાતમાં આટલી યુનિવર્સિટીઓ અને ઇતિહાસના આટલા અધ્યાપકો છે એ શું કોઈ 'ઇતિહાસ' વિશે નહિ વિચારે ? જુલાઈ-ડિસે. ૨૦૦૮ના 'સંશોધન'માં એના સંપાદક હસમુખ વ્યાસ એક ચોંકાવનારી માહિતી આપે છે : ધીરુભાઈ ઠાકર સંપાદિત 'જ્ઞાનકોશ' [વિષયકોશ]માં શંભુપ્રસાદ દેસાઈને સ્થાન નથી ! આનો અર્થ એ કે આપણા મુખ્ય સંદર્ભસ્રોતમાંથી ઇતિહાસલેખકોની બાદબાકી થઈ રહી છે ! ચેતવા જેવું છે !

– ન.પ.

સ્નેહાંજલિ

લવકુમાર મ. દેસાઈ : જ. ૧૫-૨-૧૯૪૦ – અવ. ૧૭-૯-૨૦૧૩

લવકુમાર જતાં, સર્વ પ્રથમ તો આપણે એક ઉષ્મા-ઉમળકાવાળો સ્નેહાળ સાહિત્યજન ગુમાવ્યો. એમનું પરમ રસક્ષેત્ર નાટક-સહ-રંગભૂમિ. નાટકો લખ્યાં, નાટકો વિશે લખ્યું, યુનિવર્સિટી અને રાજ્યસ્તરની નાટ્યસ્પર્ધાઓમાં નિર્ણાયક રહ્યા. વડોદરાની યુનિવર્સિટીમાં નિવૃત્તિપર્યંત ભણાવ્યું, ગુજરાતીના અધ્યક્ષ પણ રહ્યા.

એમનાં પુસ્તકોમાં 'કેનવાસ' શબ્દ હંમેશાં ગુંથાતો રહ્યો – 'પીંછી, કેનવાસ અને માણસ' (એકાંકીસંગ્રહ, ૧૯૮૨)થી 'કેનવાસે રંગભૂમિ' (વિવેચનસંગ્રહ, ૨૦૦૪) સુધીનાં પુસ્તકોમાં. – વિશિષ્ટ ને સક્ષમ ફલક સૂચવતા એમના પ્રિય પ્રતીકનો એમાં નિર્દેશ છે.

નાટ્યવિદ્ પ્રોફેસર લવકુમારનું મહત્ત્વનું બલકે મહત્ત્વાકાંક્ષી પુસ્તક તે એમનો અંતિમ વિવેચનગ્રંથ 'હયવદન : સમસંવેદન' (૨૦૧૦). જુલાઈ-સપ્ટે. ૨૦૧૨ના 'પ્રત્યક્ષ'માં સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રે એની સમીક્ષા કરેલી.

લવકુમારભાઈને સહૃદય સ્નેહાંજલિ

સામયિક લેખ સૂચિ : ૨૦૧૨

‘નવલકથા : સમીક્ષા’થી ‘વિવેચન-સંશોધન : સમીક્ષા’

કિશોર વ્યાસ

- ૨૦૧૨ના વર્ષનાં ગુજરાતી સાહિત્યનાં સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલા લેખોને વર્ગીકૃત રીતે સમાવતી આ સૂચિની કેટલીક વિગતો નીચે પ્રમાણે છે.
૧. સૂચિની આધારસામગ્રી લેખે લીધેલાં સામયિકો : ઉદ્દેશ, એતદ્, કવિતા, કવિલોક, કુમાર, તથાપિ તાદર્થ્ય, દલિતચેતના, ધબક, નવનીત-સમર્પણ, નાટક, પરબ, પ્રત્યક્ષ, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, બુદ્ધિપ્રકાશ, મોનોઈમેજ, રીતિ, વિ. વિવિધાસંચાર, શબ્દસર, શબ્દસૃષ્ટિ, સન્ધિ, સમીપે અને હયાતી. કુલ ૨૪ સામયિકો.
 ૨. અભ્યાસ-ઉપયોગિતાના સંદર્ભને આગળ રાખ્યો હોવાથી અહીં મહત્ત્વની જણાયેલી વિગતોને જ અંકે કરી છે. અડધા પાનામાં પ્રગટ પુસ્તક-પરિચયોને અહીં છોડી દીધા છે. તેમ પરિસંવાદોના અહેવાલોને બાકાત રાખ્યા છે. પ્રાસંગિક નોંધોને પણ અહીં લીધી નથી. - કિશોર વ્યાસ

18

નવલકથા સમીક્ષા :

- અકૂપાર (ધ્રુવ ભટ્ટ) - બાબુ પટેલ, તાદર્થ્ય, ફેબ્રુ., ૨૭ - ૩૦
- યોગેન્દ્ર વ્યાસ, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે. ૪૩ - ૫૧
- સંજય ચૌધરી, પરબ, ઓગસ્ટ - ૪૨ - ૫૩
અગનઝાળ (હરીશ મંગલમ) - સત્યમ્ બારોટ, હયાતી, સપ્ટે.
૪૮ - ૫૦
- વસંત એમ. રોહિત, હયાતી, સપ્ટે. ૫૧ - ૪
અણધારી યાત્રા (યોગેશ જોષી) - બાબુ દાવલપુરા, શબ્દસૃષ્ટિ,
મે, ૮૦ - ૮૬
અભિમન્યુ (કિરીટ ગોસ્વામી) - ઈશ્વર પરમાર, બુદ્ધિપ્રકાશ,
જૂન, ૪૮
અમૃતા (રઘુવીર ચૌધરી) - ભગવાન ચૌધરી, બુદ્ધિપ્રકાશ,
ઓક્ટો. - ૩૦ - ૧
અવઢવ(જનક નાયક) - ઇલા નાયક, પરબ, જૂન - ૭૧ - ૫
અંગદનો પગ(હરેશ ધોળકિયા) - મનસુખ સલ્વા, બુદ્ધિપ્રકાશ,
મે, માર્ચ, ૪૩-૫
આગનુક (ધીરુબહેન પટેલ) - મહિપતસિંહ રાઓલજી,
તાદર્થ્ય, ઓગસ્ટ, ૧૩-૨૨
આફ્ટરશોક (હરેશ ધોળકિયા) - ઈશ્વર પરમાર, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે,
૫૦ - ૧
કર્ણલોક (ધ્રુવ ભટ્ટ) - બાબુ પટેલ, વિ. ઓગસ્ટ, ૨૩ - ૪
- એજ. બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે. ૧૮ - ૨૦
કવિ(તારાશંકર બંદોપાધ્યાય) - અનિલા દલાલ, ઉદ્દેશ, ઓક્ટો.
૧૧૮ - ૨૫
કોતરની ધાર પાર (કાનજી પટેલ) કમલેશ આર. ગાયકવાડ,
શબ્દસર, ફેબ્રુ. ૧૧ - ૫
ગલાલસિંગ (પન્નાલાલ પટેલ), ઈન્દુ પુવાર, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ.
૫૦ - ૫

- ગાગરમાં સાગર (બાબુ દાવલપુરા) - ગુણવંત વ્યાસ, તાદર્થ્ય,
ઓગસ્ટ, ૩૪ - ૬
ગોરા (રવીન્દ્રનાથ) - શિરીષ પંચાલ, સન્ધિ, જુલાઈ - સપ્ટે.
૪૬ - ૭૧
છઠ્ઠી બારી (રજનીકાન્ત સોની) - સંજય મકવાણા, શબ્દસર
નવે. ૧૮ - ૨૦
છાપરું (જયપ્રકાશ કર્દમ, અનુ. આર. એચ. વણકર) - જશુપુરી
ગોસ્વામી, દલિતચેતના, ફેબ્રુ. ૧૫ - ૮
ડહેલું (કાનજી પટેલ) - વિનોદ ગાંધી, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે.
૮ - ૧૧
તત્ત્વમસિ(ધ્રુવ ભટ્ટ) - બાબુ પટેલ, વિવિધાસંચાર, જૂન -
ઓગસ્ટ, ૨૮ - ૩૧
પછીત (હરીશ વટાવવાળા) - નટવર પરમાર, દલિતચેતના,
એપ્રિલ, ૧૩ - ૨૦
પરભુ ડોસાનો પ્રબંધ (રમેશ વેદી) - ભી. ન વણકર,
દલિતચેતના, ઓક્ટો. ૧૪ - ૬
પાદરનાં તીરથ (જ્યંતિ દલાલ - કૌશિક પંડ્યા, વિવિધાસંચાર,
ડિસે. - ફેબ્રુ. ૨૮ - ૩૮
પારમિતાનાં અશિમ (કેશુભાઈ દેસાઈ) - મનીષ બી ચૌધરી,
શબ્દસર, મે, ૩૮ - ૪૫
ફકીરો (પન્નાલાલ પટેલ) - ઈન્દુ પુવાર, પરબ, જૂન, ૬૨ - ૬
ફરી ઘર તરફ (પ્રદીપ પંડ્યા) - એ. બી. પટેલ, શબ્દસર, મે
૨૧ - ૮
બત્રીસ પૂતળીની વેદના (ઇલા આરબ મહેતા) - ગાયત્રી આર.
દવે, શબ્દસર, એપ્રિલ, ૨૩ - ૨૫
બનગરવાડી (વ્યંકટેશ માડગૂળકર, અુ. ગોપાળરાવ વિદ્યાંસ) -
એમ. આઈ. પટેલ, તાદર્થ્ય, જૂન, ૧૭ - ૨૨
મરણટીપ, કમળપૂજા, ઝુરાપાકાંડ (માય ડિયર જયુ) - ઇલા

નાયક, પરબ, ડિસે. ૩૯ - ૪૮
 મશારી (કિશોરસિંહ સોલંકી) - ભરત સોલંકી, શબ્દસર, મે ૮ - ૯
 - ભરતસિંહ એમ. ઠાકોર, વિવિધાસંચાર, માર્ચ - મે, ૬૩ - ૫
 મેડમ (કેશુભાઈ દેસાઈ) - ઓમપ્રકાશ જી. ઉદાસી, શબ્દસર, જૂન, ૩૨ - ૩૭
 રુટ્સ (એલેક્સ હાલે) - વર્ષા અડાલજા, પરબ, ઓગસ્ટ - ૪ - ૬
 વાંસનો અંકુર(ધીરુભહેન પટેલ) - પીંકી પંડ્યા, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૪૫ - ૫૧
 વિદુલા (સુરેશ જોશી) - વિજય શાસ્ત્રી, સન્ધિ, જાન્યુ. - માર્ચ, ૮૪ - ૯૧
 વ્હાઈટહાઉસ (કેશુભાઈ દેસાઈ) - બળવંત જાની, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૯૮ - ૧૦૨
 શૂન્યાવકાશમાં પડઘા (જયંતિ એમ દલાલ), ગુણવંત વ્યાસ, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૩૬ - ૮
 સમયદ્વીપ (ભગવતીકુમાર શર્મા) - પદ્માબહેન સી. પટેલ, વિદ્યાસંચાર, ડિસે. - ફેબ્રુ., ૪૦ - ૩
 સ્ટીલ એલિસ (લીઝા ગૈનોવા) - હિમાંશી શેલત, સમીપે, એપ્રિલ, જૂન, ૮૮ - ૯૪

નવલકથા અભ્યાસ :

અરવલ્લી(કિશોરસિંહ સોલંકી)ની એક ભાષાકીય વાચના - દિનેશ પટેલિયા, શબ્દસર, સપ્ટે., ૧૭ - ૨૧
 આધુનિક નવલકથાઓની નારીલેખિકાઓનું નારીચિત્રણ - દિનેશ પટેલિયા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૧૭ - ૨૦
 ઇતિહાસ, નવલકથા અને ગુજરાતી ઐતિહાસિક નવલકથા - રમણ સોની, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે., ૪૫ - ૫૦
 ઓગણીસમી સદીની બંગાળી નવલકથા - હરીશ મંગલમ્, બુદ્ધિપ્રકાશ (સપ્ટે. ૨૩ - ૮)
 ઓગણીસમીસદીની મરાઠી નવલકથા - દીપક મહેતા, ઉદેશ, ઓક્ટો. ૧૧૪ - ૧૭
 ગાંધીચેતનાનો ભારતીય નવલકથા ઉપર પડેલો પ્રભાવ - મહીપતસિંહ રાઓલજી, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જુલાઈ - સપ્ટે. ૩૬ - ૪૮
 ગુજરાતી દલિત નવલકથા - મોહન પરમાર, સમીપે, એપ્રિલ - જૂન, ૩૪ - ૫૯
 દલિત નવલકથાનું કળાશાસ્ત્ર - મહેશ દાફડા, દલિતચેતના, સપ્ટે. ૧૪ - ૧૯
 'ધ ઓલ્ડમેન એન્ડ ધ સી'માં વૃદ્ધનું માનસ - રાકેશ રાવલ, શબ્દસર, જાન્યુ., ૧૭ - ૧૮

ધ્રુવ ભટ્ટની નવલકથાઓમાં નવીનીકરણ - બાબુ પટેલ, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો., ૪૨ - ૮,
 ધીરુભહેન પટેલની લઘુનવલમાં નારીનો પ્રભાવ - રેખા ભટ્ટ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૩૦ - ૩
 નવલકથા અને ઇતિહાસ - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૩૯ - ૦
 નવલકથા : કેટલાક પ્રશ્નો - શિરીષ પંચાલ, સમીપે, એપ્રિલ - જૂન, ૬૦ - ૮૭
 નવલકથામાં સમયસંકલના - અજય રાવલ, તથાપિ, ફેબ્રુ., ૨૧૫ - ૨૫
 પન્નાલાલ પટેલની નવલકથાઓમાં ભાષાકર્મ - દિનેશ પટેલિયા, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે ૩૬ - ૮
 મન્નુ ભંડારી અને સરોજ પાઠકની નવલકથાકાર તરીકે તુલનાત્મક અભ્યાસ - શોભના જૈન, વિવિધાસંચાર, ડિસે. - ફેબ્રુ., ૬૬ - ૬૮
 માનવીની ભવાઈ અને મૈલા આંચલ નવલકથાઓની ભાષાશૈલી - એલ. એસ. મેવાડા, શબ્દસર, જાન્યુ. ૧૨ - ૧૬
 લોકપ્રિય નવલકથાનું સૌંદર્યશાસ્ત્ર - શિરીષ પંચાલ, સમીપે, જાન્યુ. - માર્ચ, ૫૦ - ૬૩
 સરસ્વતીચંદ્રનો ચરિત્રવિકાસ : ગોવર્ધનરામની સર્ગશક્તિની નવોન્મેષ - જગદીશચન્દ્ર ચ. પટેલ, વિવિધાસંચાર, માર્ચ - મે, ૫૩ - ૫૬
 સરસ્વતીચંદ્ર અને ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણીનો તુલનાત્મક અભ્યાસ - મનુબેન જી. પટેલ, વિવિધાસંચાર, જૂન - ઓગસ્ટ, ૬૦ - ૨
 હિન્દી દલિત નવલકથા : એક વિહંગાવનલોકન, ધીરજભાઈ વણકર, દલિતચેતના, ઓગસ્ટ, ૨૯ - ૩૨

નાટ્યસંગ્રહ / નાટક સમીક્ષા :

અશ્વત્થામા (મધુ રાય) - ઇલિયાસ આખળી, તાદર્થ્ય, સપ્ટે., ૨૩ - ૭
 કોઈપણ એક ફૂલનું નામ બોલો તો (મધુ રાય) જગદીશચંદ્ર ચ. પટેલ, તાદર્થ્ય, ઓગસ્ટ, ૨૮ - ૩૩
 તુજે આહે તુજ પાશી (પુ. લ. દેશપાંડે) - અરુણા જાડેજા, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ - જૂન, ૨૪ - ૨૮
 ફરી પથારી ગનપટની (નિર્મિશ ઠાકર) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૧૦૭ - ૧૦૮
 નેજવાની છાંય તળે (સતીશ વ્યાસ) - હેતલ કિરીટકુમાર ગાંધી, તાદર્થ્ય, ફેબ્રુ. ૩૪ - ૩૭
 નૈષધપતિ (દુર્ગેશ શુક્લ) વિનોદ અધ્વર્યુ, નાટક, ઓક્ટો. - ડિસે. ૨૨ - ૪

પશુપતિ (સતીશ વ્યાસ) - જયશ્રી એમ. સોલંકી, વિવિધાસંચાર, માર્ચ - મે, ૪૪ - ૪૬
 રઝળપાટ (હર્ષદ પરમાર) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, સાપ્તે. ૮૩ - ૪
 રંગ છે સ્વાતંત્ર્યોત્તર નાટક (સં. સિતાંશુ યશશ્વંદ્ર) - મોહન પરમાર, પરબ, સાપ્તે., ૭૭ - ૮
 સહુને એક ગણિકા જો'યે (હસમુખ બારાડી) - લવકુમાર દેસાઈ, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ - જૂન, ૭ - ૧૨
 સુયોધન (હસમુખ બારાડી) - મહેશ ચંપકલાલ, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે. ૩૫ - ૪૨,

નાટક અભ્યાસ

અ ડોલ્સ હાઉસની નીરાનું અભિમાન કે સ્વાભિમાન ? - જલ્પા જે. પટેલ, વિવિધાસંચાર, ડિસે. - ફેબ્રુ. ૮૧ - ૮૩
 ઉપેન્દ્રાચાર્યના નાટ્યસંવાદોમાં નાટ્યગાન - ઉત્પલ ત્રિવેદી, નાટક, જુલાઈ - સાપ્તે., ૧૪ - ૨૪
 ઊરુભંગ વિશે - ચિનુ મોદી, સન્ધિ, એપ્રિલ, જૂન, ૧૦૦ - ૧૦૭
 - એ ઉદ્દેશ મે, ૫૧૭ - ૫૨૦
 કૃટિયાક્રમની કથનકલા - મહેશ ચંપકલાલ, તથાપિ, ફેબ્રુ., ૮૪ - ૧૧૪
 ગુજરાતી નાટક : નવી સદીનો નવો ફાલ - મહેશ ચંપકલાલ નાટક, એપ્રિલ - જૂન, ૮ - ૧૨
 ગુજરાતી નાટક અને ભવાઈ - પ્રવીણ પંડ્યા, પરબ, સાપ્તે., ૫૯ - ૭૯
 ગુજરાતી નાટકની વર્તમાન પરિસ્થિતિ - લવકુમાર દેસાઈ, નાટક જાન્યુ. - માર્ચ, ૨૦ - ૩
 ગુજરાતી રંગભૂમિ - ત્યારની, આજની, દસકા દર્શન - મૂળરાજ રાજડા, નાટક, જુલાઈ - સાપ્તે. ૯ - ૧૧
 ગુજરાતી રંગભૂમિ - નાટકના છેલ્લા બે - અઢી દાયકા - ઈન્દુ પુવાર, નાટક, જાન્યુ. - માર્ચ, ૧૭ - ૯
 ગુજરાતી રંગભૂમિના હાલ-હવાલ - જનક દવે, નાટક, જાન્યુ. - માર્ચ, ૧૧ - ૧૨
 ગુજરાતી રંગભૂમિની દશા અને દિશા - ભરત દવે, નાટક, એપ્રિલ - જૂન, ૪ - ૭
 છેલ્લા બે દાયકામાં ગુજરાતી રંગભૂમિમાં શું બન્યું, શું બનવું જોઈતું હતું ? - નિમેશ દેસાઈ, નાટક, એપ્રિલ - જૂન, ૧૩ - ૬
 નાગમંડળ (ગિરીશ કરનાડ) અને સિરિ સંગિપે (ચંદ્રશેખર કમ્બાર) - એક તુલના - ધ્વનિલ પારેખ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ., ૬૫ - ૬૭
 નાટક એટલે છઠાની હસાહસ - વિનોદ અધ્વર્યુ, નાટક,

જાન્યુ. - માર્ચ, ૧૫ - ૬
 શ્રી સીસ્ટર્સ (શાંતા ગાંધી, દીના ગાંધી અને તરલા ગાંધી)નું રંગમંચમાં પ્રદાન - મહેશ ચંપકલાલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ - ૨૯ - ૩૩
 બાળ રંગભૂમિ - હસમુખ બારાડી, નાટક, ઓક્ટો. - ડિસે., ૨૫ - ૨૭
 બે દાયકાની નાટ્યચર્યા - હસમુખ બારાડી, નાટક, જુલાઈ - સાપ્તે., ૨ - ૩
 ભૂંસાતા રંગોની ભૂમિ ગુજરાતી રંગભૂમિ - પરેશ નાયક, નાટક, જાન્યુ. - માર્ચ, ૪ - ૮
 મધ્યમવ્યાયોગ અને ગ્રીક નાટક અલ્કેસ્ટીસનો તુલનાત્મક અભ્યાસ - કાલિન્દી પરીખ, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૬૨ - ૬૯
 મુંબઈની ગુજરાતી રંગભૂમિ વિશે થોડીક ચિંતા અને થોડુંક ચિંતન - ઉત્પલ ભાયાણી, નાટક, જાન્યુ. - માર્ચ, ૨ - ૩
 મુંબઈની રંગભૂમિ - નિરંજન મહેતા, નાટક, જાન્યુ. - માર્ચ, ૯ - ૧૦
 - હની છાયા, નાટક, જાન્યુ. - માર્ચ, ૨૩ - ૩૫
 રંગભૂમિ પર ભજવાતી કૃતિઓ નાટક નામને પાત્ર નથી અને તોય એની નાટકની ટક ટક - ચિનુ મોદી, નાટક, જાન્યુઆરી - માર્ચ, ૧૩ - ૨૪
 વિજયરાજ - રત્નમણિ નાટક અને તેના પદ્યો (જેઠાલાલ શિવદાસ) - નવીન કા. મોદી, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, એપ્રિલ - જૂન, ૫૨ - ૭૦
 વિશ્વાનાટક, મૌલિકતા અને સર્જન : શેક્સપિયર - એચ. ડી. દેસાઈ, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જુલાઈ - સાપ્તે., ૨૫ - ૩૫
 વિશ્વ રંગભૂમિદિન - ૨૦૧૨, ટી. એમ.સી.માં ચર્યા - સુરેશ રાજડા, નાટક, જુલાઈ - સાપ્તે., ૭ - ૮
 સિરાનો દ બર્જર્ક (ફ્રેંચ નાટક) અને શુકદાન - ચિનુ મોદી, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૪૫ - ૫૦
 સુધાકરયુગના નાટ્યસાહિત્યની વસ્તુસામગ્રી - પ્રભુદાસ પટેલ, વિ. એપ્રિલ, ૧૩ - ૨૫
 સુભાષ શાહનાં એકાંકીઓની ભાષા - ઇલિયાસ આખલી, તાદર્થ્ય, જાન્યુ., ૪૦ - ૪૮

નિબંધ સંગ્રહ સમીક્ષા :

આથમતાં અજવાળાં (ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ) - જિજ્ઞેશ ઠક્કર, વિવિધાસંચાર, માર્ચ - મે, ૮૮ - ૯૧
 - રમેશચંદ્ર વી. ચૌધરી, તાદર્થ્ય, માર્ચ, ૩૭ - ૪૨
 - સતીશ વ્યાસ, ઉદ્દેશ, જુલાઈ, ૬૫૧ - ૬૫૨,
 ઇલેક્ટ્રિક ટ્રેઇન (ગીતા નાયક) - મોહન પરમાર, પરબ, સાપ્તે., ૭૬ - ૭૭

કાલેલકરના લલિતનિબંધો (સં. ચિમનલાલ ત્રિવેદી) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ - ૧૨ - ૧૪

ટહુકાની સંગાથે, ગુણવંત શાહના ચૂંટેલા નિબંધો (સં. યોગેન્દ્ર પારેખ) - ભરનત ઠાકોર, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે. ૬૩ - ૬૪

ધૂળમાં ઊડતો મેવાડ (મણિલાલ હ. પટેલ) - ગુણવંત વ્યાસ, પરબ, ઓગસ્ટ, ૬૫ - ૯

નિબંધવિશ્વ (સં. સુરેશ દલાલ) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ સપ્ટે. ૮૪ - ૫

- મોહન પરમાર, પરબ, ઓગસ્ટ - ૭૫

પુનર્વિચાર (રઘુવીર ચૌધરી) - અજયસિંહ ચૌહાણ, શબ્દસૃષ્ટિ, મે. ૮૭ - ૯૦

પ્રકૃતિપર્વ (ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ - ૭૫ - ૭૭

મનની રાસલીલા (સતીશ ડણાક) - ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૧૬ - ૧૮

મને શુભમાં શ્રદ્ધા છે (સુરેશ દલાલ), લતા મૂકેશ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૫૧ - ૫૨

માટી અને મોભ (રામચન્દ્ર પટેલ) - બાબુ દાવલપુરા, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૮૯ - ૯૩

મુંઝારો, ધ ઓરેન્જ અને... (લાભશંકર ઠાકર) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૯૬ - ૯૭

લીલાંપર્ણ (પ્રવીણ દરજી) - પ્રદીપ એસ. જોષી, વિવિધાસંચાર, જૂન - ઓગસ્ટ, ૩૨ - ૬

વિદિશા (ભોળાભાઈ પટેલ) - રાજેશ્વરી પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૧૬ - ૨૨

ચરિત્ર સમીક્ષા :

અક્કરમાશી (નાયક શરણકુમાર લિંબાળે) - ભીમજી ખાચરિયા, દલિતચેતના, સપ્ટે., ૨૦ - ૨૨ - ૨૨

અચલા નિવેદિતા (પુષ્પા ભટ્ટ) - મધુ કોઠારી, મોનોઈમેજ, નવે. ૨૯ - ૩૦

અમારા શેખનો પાડો (ચંદ્રકાન્ત કડિયા) - પ્રવીણ દરજી, પરબ, જુલાઈ, ૭૪ - ૭૫

આતશનો ઉજાસ (સં. સતીશ, ડણાક, અન્ય) - મધુ કોઠારી, મોનોઈમેજ, મે, ૨૧ - ૨૨

આત્મકથા ભાગ ૧ થી ૪ (ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક) - ડંકેશ ઓઝા, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે., ૧૪ - ૧૯

- વિદ્યુત જોષી, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૫૨ - ૬૦

આવારા મસીહા (વિષ્ણુ પ્રભાકર) - કુમારજૈમિની શાસ્ત્રી, શબ્દસર, ઓગસ્ટ, ૨૬ - ૩૦

ઈડલી, ઓર્કિડ અને હું (વિહલ વ્યંકટેશ કામત)-સિલાસ

પટેલિયા, વિવિધાસંચાર, ડિસે. - ફેબ્રુ., ૬૯ - ૭૧

એક અધ્યાપકની ડાયરી (નરોત્તમ પલાણ) - ગંભીરસિંહ ગોહિલ, પરબ, સપ્ટે., ૭૧ - ૫

કવીશ્વર દલપતરામ (ન્યાનાલાલ) પ્રફુલ્લ રાવલ, ઉદેશ, જાન્યુ., ૨૮૩ - ૨૮૯

કાન્ત - કલાપીનું પત્રસાહિત્ય (નિવ્યા પટેલ) - ગુણવંત વ્યાસ, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે., ૩૧ - ૩૪

- મૌલિકા એન. પટેલ, વિવિધાસંચાર, ડિસે.-ફેબ્રુ., ૯૫ - ૯૬

કાન્તના પત્રો (સં. દર્શના ધોળકિયા) - કિશોર વ્યાસ, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૧૯-૨૫

જિન્સીની ડાયરી - એક સૈનિકની નોંધપોથી (કેપ્ટન નરેન્દ્ર) - અરુણા જાડેજા, ઉદેશ, જૂન, ૫૯૦ - ૫૯૨

ઘેડિયા ના ભૂંસાતા (દુષ્યન્ત પંડ્યા) - હરેશ ધોળકિયા, પરબ, મે, ૫૯ - ૬૩

છીપે પાક્યાં મોતી - મુકુન્દરાય પારાશર્ય સ્મૃતિગ્રંથ : ભાગ-૨ (સં. કનુભાઈ જાની, અન્ય) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ., ૮૩ - ૮૪

નીભાડે નીપજેલાં (જોસેફ મેકવાન) - બી. કેશરશિવમ્, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૪૩ - ૬

પૈડાવાળી ખુરશી (નસીમા હુરજુક, અનુ. કિશોર ગૌડ) - સિલાસ પટેલિયા, વિવિધાસંચાર, માર્ચ - મે, ૮૨ - ૮૪

પ્રજાવત્સલ રાજવી (ગંભીરસિંહ ગોહિલ) - રમણીકલાલ છ. મારુ શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે., ૭૨-૭૬

ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી (વીરચંદ ધરમશી) - નરોત્તમ પલાણ, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૫-૯

- સિતાંશુ યશચંદ્ર, સન્ધિ, એપ્રિલ-જૂન, ૧૫ - ૧૮

ભારતીય નારીઓનાં પદચિહ્ન (રંજના હરીશ) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, મે. ૯૧ - ૯૩

મધદરિયે મહેફિલ (સં. હિમાંશી શેલત) - શરીફા વીજળીવાળા, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૧૫ - ૧૮

મુકુન્દરાય પારાશર્ય સ્મૃતિગ્રંથ ભાગ : ૧,૨,૩ (સં. કનુભાઈ જાની, અન્ય) - નીતિન વડગામા, પરબ, સપ્ટે., ૨૭ - ૩૦

યાદોના વૃંદાવનમાં (ગીતા ગીડા) - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે., ૫૦ - ૧

રોંઢાવેળા (બાબુભાઈ ઢોલરીયા) - ડંકેશ ઓઝા, પરબ, મે, ૬૩ - ૬૮

વનાંચલ (જયન્ત પાઠક) - દક્ષા વ્યાસ, પરબ, નવે., ૫૯ - ૬૨

વ્યક્તિત્વના પડછંદા આદિલ મન્સૂરી : ગઝલને સમર્પિત વ્યક્તિત્વ (સુમન અજમેરી) - મધુસૂદન પારેખ,

બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૧૪ - ૧૫
 સત્યની મુખોમુખ (પાબ્લો નેરુદા, અનુ. ધીરુભાઈ ઠાકર)-
 ગોવિંદભાઈ રાવલ, નવનીતસમર્પણ, મે, ૧૧૫ - ૧૧૮
 -જગદીશ પરીખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે., ૧૮ - ૨૨
 સદ્માતાનો ખાંચો (ઉશનસુ)-અરુણિકા મનોજ દરુ, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 ફેબ્રુ., ૧૦ - ૬
 સંબંધોનું આકાશ (શરીફ વીજળીવાળા)-મધુસૂદન પારેખ,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૨૦ - ૨૫
 - રાજેશ પંડ્યા, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે., ૧૮ - ૨૪
 સ્મૃતિચિત્રે (લક્ષ્મીબાઈ ટિળક) - અરુણા જાડેજા, પ્રત્યક્ષ,
 જુલાઈ-સપ્ટે., ૨૮ - ૩૪
 હૈયુ, કટારી ને હાથ (જુવાનસિંહ જાડેજા) - અરુણા જાડેજા,
 ઉદ્દેશ, નવે., ૨૦૭ - ૨૦૮
 હૈયે પગલાં તારાં (મનસુખ સલ્વા) - હિંમતભાઈ જી. પંડ્યા,
 ઉદ્દેશ, એપ્રિલ, ૪૮૨ - ૪૮૪

ચરિત્ર અભ્યાસ :

અશ્વિની ભટ્ટ-ઉર્વીશ કોઠારી, ન.સમર્પણ, એપ્રિલ, ૨૪ - ૬
 ઇન્દ્ર શાહ - બાબુ સુથાર, સન્ધિ, ઓક્ટો. - ડિસે., ૩ - ૨૦
 ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી - ચિનુ મોદી, પરબ, જૂન, ૫૫-૭
 (કવિ) એઝરા પાઉન્ડ - મધુ કોઠારી, મોનોઈમેજ, માર્ચ, ૫-૭
 કલાપી - પ્રવીણ ગઢવી, તાદર્શ્ય, નવે., ૩૪-૮
 કાન્તિભાઈ શાહ - ડંકેશ ઓઝા, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૧૦૩-
 ૧૦૫
 - પારુલ દાંડીકર, ઉદ્દેશ, જૂન, ૫૫૮-૫૬૨
 (બહુવિધિ કલાઓનો સ્વામી) ગિરીશ કર્નાડ - ભરત દવે,
 કુમાર, ઓગસ્ટ, ૪૭૬-૪૮૨
 (કવિ, નાટ્યકાર) ચંદ્રશેખર કમ્બાર, ભરત દવે, શબ્દસૃષ્ટિ,
 જાન્યુ., ૩૨-૮
 ચાર્લ્સ ડિકન્સ - સુરેશ શુક્લ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૨૧-૨
 જયમલ્લ પરમાર - કૌશિક પંડ્યા, શબ્દસર, માર્ચ, ૭-૮
 (વાર્તાકાર) જોસીપોવીસી ગેબ્રિયલ - સુરેશ શુક્લ, પરબ,
 ઓગસ્ટ, ૩૪ - ૮
 જોસેફ મેકવાનનાં રેખાચિત્રોમાં નારીસંવેદના - દિનુભાઈ એમ.
 ચુડાસમા, હયાતી, જુલાઈ-સપ્ટે., ૩૮ - ૪૫
 (કવિ) ઝફર ઇકબાલ-હનીફ સાહિલ, ગઝલવિશ્વ, સપ્ટે., ૬૮-
 ૮૧
 દર્શક - મનસુખ સલ્વા, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ ૩૪ - ૮
 દુર્ગેશ શુક્લ - વિનોદ અધ્વર્યુ, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે., ૩૮ - ૪૦
 નર્મદ - આર. આર. પટેલ, વિવિધાસંચાર, જૂન-ઓગસ્ટ,
 ૫૨ - ૬

નરસિંહરાવ દિવેટીયા : વિદ્વત્તા અને વિનમ્રતા - હેમન્ત દવે,
 ઉદ્દેશ, જાન્યુ., ૨૮૧-૨૮૨
 પન્નાલાલ પટેલ - દષ્ટિ પટેલ, કુમાર, જાન્યુ, ૪-૬, ફેબ્રુ., ૬૮-
 ૭૨, નવનીત સમર્પણ, જુલાઈ, ૧૦૭-૧૧૪, પરબ,
 એપ્રિલ, ૩૭-૪૧
 પ્રમોદકુમાર પટેલ - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, સમીપે, જુલાઈ-
 સપ્ટે., ૬૫ - ૮
 બશીર ભદ્ર - હનીફ સાહિલ, તાદર્શ્ય, ઓક્ટોબર, ૨૭ - ૩૦
 (કવિ) બોટાદકર-મનહર રવૈયા, નવનીતસમર્પણ, સપ્ટે., ૪૩-
 ૫૦
 બદરીપ્રસાદ મા. ભટ્ટ - ડંકેશ, ઓઝા, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૨૮
 બાબા બુલ્કે - હિન્દી ભાષાસાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના
 ધ્રુવતારક - ફાધર વર્ગીસ પોલ, ઉદ્દેશ, ફેબ્રુ., ૩૪૦-૩૪૧
 ભીષ્મ સાહની - યશવન્ત મહેતા, ઉદ્દેશ, ઓક્ટો., ૧૪૮-૫૦
 ભોળાભાઈ પટેલ - ઊજમ પટેલ, પરબ, જુલાઈ, ૪૪-૮,
 ચન્દ્રકાન્ત શેઠ, પરબ, જૂન, ૪૫-૮, બિન્દુ ભટ્ટ, પરબ,
 જુલાઈ, ૩૬-૪૧, મૃદુલા પારીક, ૪૧-૪, યજ્ઞેશ દવે, પરબ
 પરબ, જુલાઈ ૫૮-૬૦, રઘુવીર ચૌધરી, પરબ, જૂન, ૩૮-
 ૪૪, રંજના અરગડે, પરબ, જુલાઈ, ૫૪-૭, વીરેન્દ્ર
 નારાયણસિંહ, પરબ, જુલાઈ, ૪૮-૫૪, સંજય શ્રીપાદ
 ભાવે, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૪૦-૬
 (કવિ) મેઘાવ્રત - વિપુલ એમ. શ્રીમાળી, વિ. જૂન, ૧૮-૨૨
 મધુ રાય (વિદ્વગ્ધ અને વિશિષ્ટ ડાયસ્પોરા સારસ્વત) - બળવંત
 જાની, તથાપિ, માર્ચ-મે, જૂન-ઓગસ્ટ, ૮૨-૮૬
 મેથ્યુઝ આર્નોલ્ડ - સુરેશ શુક્લ, કવિલોક, માર્ચ - એપ્રિલ, ૧-
 ૩
 મોહન પરમાર - રાજેન્દ્ર પટેલ, પરબ, એપ્રિલ, ૫૩-૫
 રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક વિજેતા (અકારાદિ ક્રમે) - પ્રફુલ્લ
 રાવલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, અનંતરાય રાવળ, મે, ૧૮ - ૨૦,
 ઈશ્વર પેટલીકર, નવે., ૪૮ - ૫૧, કે. કા. શાસ્ત્રી, ફેબ્રુ.,
 ૩૧ - ૪, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, ૨૮ - ૩૦, ચંદુલાલ
 બહેચરલાલ પટેલ, એપ્રિલ, ૨૭ - ૮, ચુનીલાલ મડિયા,
 જુલાઈ, ૩૪ - ૭, જ્યંતિ દલાલ, સપ્ટે., ૩૮ - ૪૧,
 જયશંકર ભૂધરદાસ ભોજક 'સુંદરી', જાન્યુ., ૩૬ - ૮,
 ભોગીલાલ સાંડેસરા - માર્ચ, ૪૦ - ૨, રાજેન્દ્ર શાહ,
 જૂન, ૩૪ - ૬, રામસિંહજી રાઠોડ, ડિસે., ૨૭ - ૮,
 હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ઓક્ટો., ૨૭ - ૮
 રમણલાલ વ. દેસાઈ - રજની વ્યાસ, ઉદ્દેશ, મે, ૫૪૬ - ૪૮
 રમેશ ઘનશ્યામ ઓઝા - રાજેન્દ્ર નાણાવટી, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન,
 ૫૨ - ૮

(કવિ) વસીમ બરેલવી - હનીફ સાહિલ, ધબક, માર્ચ, ૪૨-૬

વ્રજલાલ શાસ્ત્રી (ગુજરાતીના આદ્ય ભાષાશાસ્ત્રી) - હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૨૬-૭

(કવિ) શહરયાર - હનીફ સાહિલ, ધબક, માર્ચ, ૪૭-૫૧
શિવાની (ગુજરાતમાં જન્મેલાં એક પ્રતિભાવંત હિંદી મહલા સાહિત્યકાર) - રજનીકુમાર પંડ્યા, ઉદ્દેશ, નવે. ૨૦૦-૦૩

પ્રવાસ સમીક્ષા :

અનેરો દેશ અમેરિકા (સોમાભાઈ પટેલ) - નલિન પંડ્યા, તાદર્થ્ય, જૂન, ૪૧-૩

અમેરિકા : અલપઝલપ (વિજય શાસ્ત્રી) - ચેતનકુમાર મોદી, વિવિધાસંચાર, જૂન-ઓગસ્ટ, ૨૫-૭

ઓગણીસમી સદીનું ગુજરાતી પ્રવાસલેખન (સં. તોરલ પટેલ, ભોળાભાઈ પટેલ) - ચેતના ચૌધરી, શબ્દસર, સપ્ટે., ૩૧-૪

કૈલાસ (શશિકાન્તભાઈ) - રમેશ બાપાલાલ શાહ, કુમાર, એપ્રિલ, ૨૩૭-૩૮

યાદગાર પ્રવાસ (સં. સુરેશ દલાલ) - ભારતી રાણે, પરબ, નવે., ૭૪-૭

સલામ અમેરિકા ઉર્ફે મારી વિદ્યાયાત્રા (સુમન શાહ)-ચેતના દેસાઈ, શબ્દસર, નવે., ૨૧-૪

બાળસાહિત્ય સમીક્ષા / અભ્યાસ :

ઇસપની કથાઓ (રાજન પટણી) - અરુણિકા મનોજ દરૂ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૬૧-૨

ગિજુભાઈની બાલકથાઓ (સં. કૃપાશંકર જાની) - અરુણિકા મનોજ દરૂ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૫૩-૫

ગુલાબનું ફૂલ-સપ્તરંગી વીંટી (પુષ્પા અંતાણી) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૧૦૮-૦૯

ગુજરાતી બાળસાહિત્ય : વિભાવના અને વ્યાપ-યશવંત મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૧૨-૭

ટ્યૂકડીઓ અને બીજી બાલવાર્તાઓ (રંભાબહેન પ્ર. દવે) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૫૭-૮

તની અને કનૈયો (શ્રદ્ધા ત્રિવેદી) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૪૯

બાલસાહિત્ય : કેટલીક વિચારનોંધ - ધીરેન્દ્ર મહેતા, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૭૭-૮

બાળપણનું ભાથું (બાળગીતોના સંદર્ભમાં) - પ્રદીપ સંઘવી, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જુલાઈ-સપ્ટે., ૫૯-૬૨

બાળસાહિત્યમાં ચરિત્ર-યશવંત કડીકર, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૩૯.

રમેશ પારેખની બાળવાર્તાઓ-મનોહર ત્રિવેદી, કુમાર, જાન્યુ., ૪૭-૯

હા...હા... હીહી... હા...હા... (નરેન્દ્ર પંડ્યા) - યોસેફ મેકવાન, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૪૯-૫૧

હીંચકે જુલે ચકીભાઈ (ધનસુખલાલ પારેખ)-અરુણિકા મનોજ દરૂ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૬૨

હું રોજ કરું, હું મોજ કરું (નીતા રામૈયા) - મધુ કોઠારી, મોનોમેઈજ, માર્ચ, ૨૬-૮

હાસ્યસાહિત્ય સમીક્ષા :

ઓમ્ હાસ્યમ્ (રતિલાલ બોરીસાગર) - મધુસૂદન પારેખ, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૧૨-૫

જય હો જોઈતારામ (વ્રજેશ વાર્ણદ) - પ્રતિભા શાહ, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૪૧-૩

યે મેરા પ્રેમપત્ર પઢકર (કિરીટ વૈદ્ય) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો, ૩૮

સબસે ઊંચી પ્રેમ સગાઈ, અમે મહેફિલ જમાવી છે, વાહ દોસ્ત વાહ (શાહબુદ્દિન રાઠોડ) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૪૧-૨

સોટી વાગે ચમચમ અને આંગળી ચીંધ્યાનું પુણ્ય (વિનોદ ભટ્ટ)- જશવંત શેખડીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ., ૮૦-૩

હાસ્યવસંત (પલ્લવી મિસ્ત્રી) - યોસેફ મેકવાન, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૩૩-૪

લોકસાહિત્ય સમીક્ષા

અંગદ-વિષ્ટિ (સાંયાજી જૂલા) - દીપક પટેલ, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૧૧૫-૨૩

આપણી લોકસંસ્કૃતિ (જયમલ્લ પરમાર) - નરેશભાઈ વાઘેલા, રીતિ, ઓક્ટો-ડિસે., ૪૫-૮

- ભીમજી ખાચરિયા, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૩૬-૪૫

એકાદશી માહાત્મ્ય (લાંગીદાસ મહેડુ) - ઊર્મિલા શુક્લ, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૧૪૬-૫૨

કંકાવટી (સં. ઝવેરચંદ મેઘાણી) - ગિરીશ ચૌધરી, રીતિ, એપ્રિલ, ૪૦-૮

ગુજરાતના આદિવાસી લોકસાહિત્યનો ઇતિહાસ (હસુ યાજ્ઞિક) - રાજેશ મકવાણા, શબ્દસર, મે, ૧૪-૭

- *એ જ, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૭૦-૩

ગુજરાતના ચારણી સાહિત્યનો ઇતિહાસ (રતુદાન રોહડિયા) - આર.સી.મારુ, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૨૧૫-૧૭

ચૌદ લોક (પ્રેમજીભાઈ પટેલ) - દક્ષા ભાવસાર, તાદર્થ્ય, મે, ૩૦-૫

જવારા (સં. પ્રતાપસિંહ રાઠોડ) - જે. સી. પટેલ, તાદર્થ્ય, જાન્યુ., ૨૯-૩૩
 ડાંગી લોકગીતો (પુંડલિક પવાર) - જિજ્ઞેશ ઠક્કર, રીતિ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૪૬-૮
 દસ ડાંગી લોકકથાઓ (પ્રભુ આર. ચૌધરી) - એ. એ. શેખ, રીતિ, જાન્યુ., ૪૫-૮
 પાંડવ યશસ્વિ ચંદ્રિકા-રાજસ્થાની મહાભારત (સ્વરૂપદાસજી દેથા)-વસંતભાઈ ગઢવી, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૮૧-૬
 પિંગળવાણી (પિંગળશીભાઈ ગઢવી)-શિવદાન ગઢવી, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૧૯૩-૨૦૭
 ભીલી સાહિત્ય : કૃતિ અને સંસ્કૃતિ (દીપક પટેલ)-અરુણ કક્કડ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૪૯-૫૨
 રુકમણીહરણ (સાંયાજી જૂલા)-બી.આર. ખાચરિયા, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૧૦૪-૧૪
 લઘુ અવતાર ચરિત્ર (ગોદડ મહેડુ)-રતુદાન રોહડિયા, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૧૨૪-૩૦
 લોકગૂર્જરી-૨૨ (સં. બળવંત જાની)-કૌશિક પંડ્યા, તાદર્થ્ય, જૂન, ૩૫-૪૦
 - *એજ, તાદર્થ્ય, નવે., ૩૯-૪૫
 લોકસાહિત્ય અને ચારણી-ડિંગળી સાહિત્યમાં નાદવૈભવ-નિરંજન રાજ્યગુરુ, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૨૫૪-૬૬
 વિજયપ્રકાશ કોશ (વજમાલ મહેડુ)-બલરામ ચાવડા, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૧૮૧-૮૭
 વિપ્રવાળોવાળ (માવલવરસડા)-દેવેન્દ્ર ગઢવી, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૧૭૦-૮૦
 સભાપર્વ (હરદાસજી મિસાણા)-ભરત પંડ્યા, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૯૮-૧૦૩
 સૂઅર સાવજ સી વાત (સં. પ્રભાશંકર તેરેયા, રતુદાન રોહડિયા)-રેખા મહેતા, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૮૭-૯૭
 સોખલા ગરાસિયાની વહી વાર્તા (સં. વીરચંદ પંચાલ)-શિવરામ શ્રીમાળી, શબ્દસર, જાન્યુ., ૩૭-૪૪
 હાલા ઝાલાં રા કુંડળિયા (ઇસરદાસજી બારહઠ)-ખેતસિંહ મિસાણા, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૫૧-૬૫
લોકસાહિત્ય અભ્યાસ :
 અમરકોશનું મહત્ત્વનું અનુસંધાન : હરિજશનામ માળા (હમીરજી રત્નુ)-બિપિન આશર, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૧૪૧-૪૫
 આદિવાસી ગીત સંસ્કૃતિ : ભાષા-ચંદ્રકાન્ત પટેલ, તાદર્થ્ય, નવે., ૨૫-૩૩

આદિવાસી લોકનૃત્ય ઘેરિયા-કિશોર પટેલ, રીતિ, એપ્રિલ, ૭-૧૨
 આહિરોનાં લગ્નગીતો-શીતલ બી. પ્રજાપતિ, રીતિ, ઓક્ટો-ડિસે., ૩૩-૮
 ઇસરદાસજી બારહઠના સાહિત્યમાં નાગદમણ-રતુદાન રોહડિયા, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૬૬-૮૦
 કડાણા તાલુકાના ભીલોમાં કાયટુ-લાલાભાઈ પટેલ, રીતિ, એપ્રિલ, ૧૩-૯
 કવિ હમીરજી રત્નુની કૃતિઓ-પુષ્પદાનજી એસ. ગઢવી, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૧૩૧-૪૦
 કહેનારાં, સુણનારાં, હોંકારિયાં કરોડ દિવાળી જીવજો-કાનજી પટેલ, તથાપિ, ફેબ્રુ., ૮૨-૬
 કુંકણા લોકગીતોમાં પ્રયુક્ત નામકરણો-ઉત્તમ પટેલ, રીતિ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૨૧-૭
 ગામીત સમાજનાં લગ્નગીતો-રાકેશકુમાર ઉત્તમભાઈ ચૌધરી, રીતિ, ઓક્ટો-ડિસે., ૨૫-૩૨
 ગુજરાતની ભાવપ્રધાન લોકકલા : ભવાઈ-મીતા હરીષ થાનકી, નવનીતસમર્પણ, માર્ચ, ૧૧૧-૧૪
 ગુજરાતનું ચારણી સાહિત્ય : એક વિહંગાવલોકન-રતુદાન રોહડિયા, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૧-૯
 ઘોડિયા જાતિમાં દિવાસાનાં તહેવારે ગવાતાં ઢીંગલા-ઢીંગલીનાં ગીતો-એ. બી. પટેલ, રીતિ, એપ્રિલ, ૩૪-૬
 ચારણી ઋતુગીતો-પ્રવીણ ગઢવી, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૨૩-૩૫
 ચારણી બારમાસા : ભારતીય પરંપરાનું ઉજ્જવળ પ્રકરણ-બળવંત જાની, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૩૬-૪૭
 ચારણી હસ્તપ્રતવિદ્યા : સ્વરૂપવિમર્શ-બળવંત જાની, સન્ધિ, ઓક્ટો-ડિસે., ૬૩-૮૭
 ચૌધરી જાતિનાં લગ્નગીતો-વતાબેન એસ. ચૌધરી, રીતિ, ઓક્ટો-ડિસે., ૨૦૧૨, ૩૯-૪૨
 ઠાકર્યાનૃત્યની વ્યુત્પત્તિનાં લોકગીતનો અભ્યાસ-અમૃત ઝેડ.કુંવર, રીતિ, જાન્યુ., ૨૭-૩૨
 ડાંગના લોકગીતોમાં પ્રગટતી ડાંગી પ્રજાની સાંસ્કૃતિક છબી-પુંડલિક સી. પુવાર, વિવિધાસંચાર, માર્ચ-મે, ૬૬-૭૬
 ડુંગરદેવ, ઉત્સવ અને આસ્થા - પુંડલિક સી. પવાર, રીતિ, એપ્રિલ, ૩-૬
 દક્ષિણ ગુજરાતના ઢોડિયા આદિવાસીઓની કહેવતો-ભરતસિંહ એમ. ઠાકોર, રીતિ, ઓક્ટો-ડિસે., ૨૧-૪
 દક્ષિણ ગુજરાતના ઢોડિયા આદિવાસી સમાજનાં લગ્નગીતો-રાધાબેન એમ. પટેલ, રીતિ, એપ્રિલ, ૨૩-૩૧
 દાહોદ જિલ્લાની ભીલી કહેવતો-ઇસ્માઈલ સંગાડા, રીતિ,

જુલાઈ-સપ્ટે., ૬-૧૦
 દેવી સ્તવન : દેવિયાણ-પિંગળશીભાઈ ગઢવી, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૪૭-૦
 પઢાર જાતિનાં લોકગીતો-વિપુલ કણગરા, રીતિ, જાન્યુ., ૩૩-૫
 મધ્યકાલીન ચારણી કથાસાહિત્ય-બળવંત જાની, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૧૬-૨૨
 મેવાસનાં લોકગીતો-અંબાલાલ એસ. રાઠવા, વિવિધાસંચાર, સપ્ટે.-નવે., ૨૮-૩૧
 લોકકલાઓ : પ્રસ્તુતિ અને નિદર્શન-ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ., ૫૨-૩
 લોકગાયન : ગીતો દ્વારા વરસાદને રીઝવવાની પરંપરા-રાજેશ વણકર, રીતિ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૪૨-૪
 લોકગીત : કથનકળાનું સ્વરૂપ-બળવંત જાની, તથાપિ, ફેબ્રુ., ૭૫-૮૧
 લોકગીતોમાં નારીસમસ્યાઓ-વર્ષા રોહિત, રીતિ, ઓક્ટો.-ડિસે., ૧૭-૨૦
 લોકદેવો-ભીમજી ખારરિયા, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જુલાઈ-સપ્ટે., ૫૩-૮
 લોકસંસ્કૃતિ : વિભાવના અને વર્ગીકરણ-બલરામ ચાવડા, શબ્દસર, ડિસે., ૪૩-૬
 લોકસાહિત્ય અને પર્યાવરણ-હસુ યાજ્ઞિક, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૩૮-૪૪
 લોકસાહિત્ય અને ચારણી-ડિંગળી સાહિત્યમાં નાદવૈભવ-નિરંજન રાજ્યગુરુ, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૨૫૪-૬૬
 વલસાડ જિલ્લાના માછીસમાજના કન્યાવિદાયનાં લગ્નગીતો-ભરતસિંહ એમ. ઠાકોર, રીતિ, જાન્યુ., ૩૬-૪૦

ભાષાવિજ્ઞાન-વ્યાકરણ-કોશ સમીક્ષા અને અભ્યાસ
 ગુજરાતી અને હિન્દી ભાષાના પ્રથમ માન્ય શબ્દકોશ-એક તુલનાત્મક અધ્યયન (ભરત ઠાકોર)-પ્રવીણ વાઘેલા, વિવિધાસંચાર, ડિસે.-ફેબ્રુ., ૬૩-૫
 - રાજેશ મકવાણા, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૮૩-૫
 ગુજરાતી ભાષાનાં વિવિધ સામયિકોમાંથી મેળવેલી ગ્રંથસ્થ અગ્રંથસ્થ વાર્તાઓની સૂચિ-જયેશ ભોગાયતા, તથાપિ, સપ્ટે.-નવે., ૫૬-૮૮
 ગુજરાતી ભાષાનાં વ્યાકરણોનો સમીક્ષિત ઇતિહાસ (ઊર્મિબહેન દેસાઈ)-રમણ સોની, તથાપિ, સપ્ટે.-નવે., ૩૮-૪૦

જોડણીકોશની રચના અને અનિવાર્યતા (સાર્થ ગુજરાતી જોડણી કોશના સંદર્ભે)-ઉત્પલ પટેલ, વિ, મે, ૩૧-૩
 ભગવદ્ગોમંડળ : એક અદ્ભુત સર્વસંગ્રહ કોશ-અજય રાવલ, તથાપિ, સપ્ટે.-નવે., ૪૧-૫

વિવેચન-સંશોધન - સમીક્ષા :
 અન્વેષણ (અનિલા દલાલ)-રૂપા શેઠ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૨૬-૮
 અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય વિમર્શ (બળવંત જાની)-રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૩૮-૪૨
 અંતઃશ્રુતિ (લાભશંકર પુરોહિત)-અરુણ જે. કક્કડ, તાદર્થ્ય, ઓગસ્ટ, ૨૩-૭
 અંતે આરંભ (રસિક શાહ)-કાન્તિ પટેલ, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૧૮-૨૩
 કથનકળા (સતીશ વ્યાસ)-અજય પાઠક, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૩૮-૩૯
 કાવ્યવત્ (બિપિન આશર)-મોહન પરમાર, પરબ, ઓગસ્ટ, ૭૪-૭૫
 કિતાબી સફર (માવજી સાવલા)-નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ., ૮૧-૮૨
 ગઝલ સર્જક : બેફામ (દિનેશ ડોંગરેય)-ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ', પરબ, મે, ૬૮-૭૧
 ગાંધીજી અને પાંચ સાક્ષરો (ધીરુભાઈ ઠાકર)-પ્રવીણ દરજી, પરબ, ઓક્ટો., ૭૪-૬
 ગુજરાત શાળાપત્ર : એક અભ્યાસાત્મક પર્યટન (જયના પરમ પાઠક)-કિશોર વ્યાસ, તથાપિ, ડિસે., ૬૮-૭૨
 ગુજરાતનો સમૃદ્ધ વાઙ્મય વારસો અને મરમી શબ્દનો મેળો (નિરંજન રાજ્યગુરુ)-નરોત્તમ પલાણ, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૨૫-૯
 ગુજરાતી સાહિત્યમાં રેખાચિત્રની ગતિવિધિ (પન્ના ત્રિવેદી)-નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ., ૮૦-૧
 ચૈતન્યલક્ષી અભિગમ (નીતા ભગત)-પ્રવીણ દરજી, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૨૫
 તત્ત્વલક્ષી પારદર્શકતા (સં.રમણ સોની)-કીર્તિદા શાહ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૮૨-૪
 - હર્ષવદન ત્રિવેદી, ઉદ્દેશ, નવે., ૧૭૫-૭૮
 તપાસ અને તારરમ્ય (પરમ પાઠક)-રતિલાલ કા. રોહિત, વિવિધાસંચાર, સપ્ટે.-નવે., ૮૨-૮૩. (ક્રમશઃ)

પરિચય મિતાક્ષરી

સ્વીકાર-સમીક્ષા માટે પ્રકાશકો / લેખકોએ મોકલેલાં તથા સંપાદકે નવાં ખરીદેલાં પુસ્તકોની પરિચયનોંધ

કવિતા

- અર્થની શોધમાં... – નીતિન વોરા પ્રકા. સંસ્કાર સાહિત્યમંદિર, આંબાવાડી, અમદાવાદ, ૨૦૧૩, વિ. ગૂર્જર, ૩. ૧૦૦, ૩. ૧૦૦, ૧૦૦, ૧૦ અણદસ રચનાઓ
- ઘર બદલવાનું કારણ – રમેશ આચાર્ય, લટૂર પ્રકાશન, ભાવનગર, ૨૦૧૩, ૩. ૮૭, ૩. ૧૨૫ ૧૦ અણદસ રચનાઓ.
- છે મૃત્યુ એનું કવિતા ભરેલું (ગિરીન ઝવેરી) – સંપા. ઉત્પલ પટેલ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૧૩, ૩. ૧૧૨, ૩. ૫૦, ૧૦ પાંચમા દાયકાના એક કવિ (૧૯૨૪-૧૯૫૧)નાં કાવ્યોનો સંચય અભ્યાસલેખ સાથે.
- નિયતિ અને મુક્તિ – માલતી પરીખ એન. એમ. ઠક્કરની કંપની, મુંબઈ, ૨૦૧૩, પૃ. ૯૬, ૩. ૧૫૦, ૧૦ સત્તાવન અણદસ કાવ્યોનો સંગ્રહ
- બીજી બાજુ હજી મેં જોઈ નથી – લલિત ત્રિવેદી દર્શક ફાઉન્ડેશન; રંગદ્વાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૩, ૩. ૧૨૮, ૩. ૧૦૦, ૧૦ ગઝલસંગ્રહ.
- માત્ર ઝાંખી – હેમંત ધીરડા નવભારત, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૧૩, ૩. ૧૦૦, ૩. ૧૦૦ ૧૦ ગઝલસંગ્રહ, પુસ્તકને છેડે પ્રત્યેક કૃતિના છંદોવિધાનની નોંધ સાથે.
- સવાર લઈને – અનિલ ચાવડા નવભારત, અમદાવાદ, ૨૦૧૨, ૩. ૭૦+૨૨, ૩. ૧૨૫ ૧૦ ગઝલ સંગ્રહ

વાર્તા; નવલકથા

- તર્પણ – રૂપાંતર : આશા વીરેન્દ્ર યજ્ઞપ્રકાશન, હુજરતપાગા, વડોદરા, ૨૦૧૩, ૩. ૧૦૮, ૩. ૬૦ ૧૦ કેટલીક ભારતીય વાર્તાઓને આધારરૂપે રાખીને કરેલાં રૂપાંતરો
- પાકેલો અંધકાર – પ્રફુલ્લ રાવલ કૃતિ પ્રકાશન, વીરમગામ, ૨૦૧૧, કા. ૧૪૦, ૩. ૮૦ ૧૦ ૨૮ ટૂંકી વાર્તાઓ
- વાર્તાવિશેષ : હિમાંશી શેલત – સંપાદક : શરીફા વીજવીવાળા અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૩, ૩. ૨૦૮, ૩. ૧૫૦ ૧૦ હિમાંશી શેલતની વાર્તાઓમાંથી ૨૭નું ચયન-સંપાદન, વિસ્તૃત અભ્યાસલેખ તેમજ આવશ્યક પરિશિષ્ટો સાથે.
- સંવેદના – હરેશ ભટ્ટ પ્રકા. નોબત કાર્યાલય, જામનગર, ૨૦૧૩, ૩. ૧૬૦, ૩. ૧૫૦ ૧૦ વાર્તાસંગ્રહ

ક્યાં છે ઘર ? – જ્યંત ગાડીત અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, પુનર્મુદ્રણ, ૨૦૧૨, ૩. ૧૫૨, ૩. ૧૨૦, ૧૦ ૧૯૮૨માં થયેલી પહેલી આવૃત્તિનું મુદ્રણ.

નિબંધ વગેરે

- ઇલેક્ટ્રિક ટ્રેઈન – ગીતા નાયક સાહચર્ય અને નવભારત, મુંબઈ, બીજી આ. ૨૦૧૩, ૩. ૧૫૦, ૩. ૧૫૦ ૧૦ ટ્રેન-નિમિત્તે થયેલા અંગત અનુભવોનું સર્જનાત્મક ગદ્યકથન.
- ને, તું ન આવે... – ધર્મેશ ભટ્ટ ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૧૩, ૩. ૬૬, ૩. ૮૦, ૧૦ ૩૨ નિબંધોનો સંચય
- Punch ત્યાં પરમેશ્વર – કલ્પના દેસાઈ હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૩, વિ. ગૂર્જર, ૩. ૧૮૪, ૩. ૧૨૫ ૧૦ હાસ્ય-નિબંધોનો સંગ્રહ.

આત્મચરિત્ર

- ટાઈમ કેપ્ચ્યુલ – મોહનલાલ પટેલ મોહનલાલ પટેલ અમૃતપર્વ સમિતિ, પાટણ, ૨૦૧૩, ૩. ૩૪૦, ૩. ૨૫૦ ૧૦ ૧૯૨૭-૨૦૧૨ દરમ્યાનનું આત્મકથન
- દીર્ઘ મેં... – હસમુખ શાહ રંગદ્વાર, અમદાવાદ, ૨૦૧૩, ૩. ૩૩૮+૧૭, ૩. ૨૫૦ ૧૦ 'સ્મરણકથા'
- દીઠે અટસઠ જાત્ર – દર્શના ધોળકિયા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, પુન: ૨૦૧૩, ૩. ૧૫૬, ૩. ૧૫૦ ૧૦ પ્રાચીન અને આજની 'ઓજસ્વી' નારી-પ્રતિભાઓનાં ચરિત્રો, ૧૯૯૮ની પહેલી આવૃત્તિનું પુન:મુદ્રણ.

વિવેચન

- આધુનિક ગુજરાતી રંગભૂમિમાં નાટ્યગાન – સંપા. હસમુખ બારાડી થિયેટર મીડિયા સેન્ટર, ન્યૂ રાણીપ, અમદાવાદ, ૨૦૧૩, ૩. ૧૩૬, ૩. ૧૫૦ ૧૦ આધુનિક નાટક રંગભૂમિમાંનાં ગીતો વિશે લેખકો, દિગ્દર્શકો, અભિનેતાઓ, નાટ્ય વિવેચકોના લેખો.
- દલિત : સંદર્ભથી વ્યંજના – કાન્તિ માલસતર પ્રકાશક લેખક, વડોદરા, ૨૦૧૨, વિ. ગુજરાત દલિત સાહિત્ય અકાદમી, અમદાવાદ, ૩. ૧૪૦, ૩. ૧૦૦ ૧૦ ભારતીય તેમજ ગુજરાતી દલિતસાહિત્ય કૃતિઓ વિશેના લેખકો.
- દોસ્તોયૂવસ્કી પ્રથમ પ્રથમ ઓળખ – નટવરસિંહ પરમાર પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૧૩, ૩. ૧૦૪, ૩. ૮૫ ૧૦ ફાચ્દોર

દોસ્તોયૂવસ્કીનું ટૂંકું ચરિત્રાંકન તથા એમનાં પત્નીએ લખેલી ડાયરીના અંશો સાથે.
નિષ્કર્ષ - સંઘ્યા ભટ્ટ પ્રકાશક : લેખક, બારડોલી, ૨૦૧૩, ડે. ૧૨૦, રૂ. ૧૨૦ ઠે ગ્રંથસમીક્ષાના ૨૧ લેખકો
રંગભૂમિ ૨૦૧૨ - ઉત્પલ ભાયાણી ઇમેજ, ૨૦૧૩, ડે. ૨૭૫, રૂ. ૨૦૦ ઠે ગુજરાતી (અને અન્ય) રંગભૂમિ પર ભજવાયેલાં નાટકોની સમીક્ષા
શબ્દસન્નિધિ - રમેશ ઓઝા સાહિત્ય સંગમ, સુરત, ૨૦૧૩, ડે. ૧૬૮, રૂ. ૧૩૫ ઠે કૃતિવિચાર અને સાહિત્યવિચારના લેખો
સંગત - રમણીક અગ્રાવત પ્રકા. લેખક, નર્મદાનગર, ૨૦૧૩, વિ. ડિવાઈન, અમદાવાદ, ડે. ૧૮૪, રૂ. ૧૩૫ ઠે કાવ્યાસ્વાદો

અન્ય વ્યાપક

જૈન કથાવિશ્વ - સંપા. કાન્તિભાઈ બી. શાહ મુંબઈ જૈન યુવક સંઘ, મુંબઈ ૨૦૧૩, રૂ. ૨૦૦ ઠે પ્રબુદ્ધજીવનના પર્યુષણ વિશેષાંક “જૈન સાહિત્ય કથાવિશ્વ”નું ગ્રંથરૂપ

ધર્મમેઘ - સતીશ પંડ્યા લે. પ્રકાશક લેખક, નવસારી, ૨૦૧૩, પુ. ૫૫૦, રૂ. ૫૦૦ ઠે મેઘદૂત આદિ વિવિધ ગ્રંથો, વિચારો પરના લેખો

પંચામૃત - પરિકલ્પના અને સંપાદન નટવરલાલ જી. શાહ લિબર્ટી પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, સંવ. આ. ૨૦૧૩, કા. ૫૨૦, રૂ. ૨૦૦ ઠે વિવિધ વિષયો પરના વિવિધ લેખકોના ‘વેધક વિચારોનો સંગ્રહ’, લેખકસૂચિ સાથે.

વેલિકાવ્ય - સ્વરૂપ અને સમીક્ષા - કવીન શાહ, પ્રકા. રૂપાબેન શાહ બીલીમોરા, સં. ૨૦૬૮, રૂ. ૧૫૦ ઠે વિવિધ ‘વેલીકાવ્યો’ અને એના વિશેની નોંધો.

શ્રાવણ - જશવંત પલાણ પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, ૨૦૧૩, ડે. ૧૦૪, રૂ. ૧૦૦ ઠે શિવ-પૌરાણિક સંદર્ભો આપતા લેખો

સાહચર્ય - વાર્ષિકી ૨૦૧૩ - તંત્રી ભરત નાયક સાહચર્ય પ્રકાશન, મુંબઈ, ૨૦૧૩, ડબલ કાઉન ૨૪૦, રૂ. ૩૦૦ ઠે ગદ્ય-પદ્ય કૃતિઓનું સંપાદન

આ અંકના લેખકો

ગુણવંત વ્યાસ	: ૬, શ્યામકુટિર, શમ્યાપ્રાસ, દર્શન સોસાયટી સામે, બાકરોલ-લાંભવેલ માર્ગ, બાકરોલ-આણંદ ૩૮૮ ૩૧૫ ફોન : ૯૪૨૬૩ ૧૭૯૧૩
અરુણા જાડેજા	: એ-૧, સરગમ, ઈશ્વરભુવન માર્ગ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ. ૩૮૦ ૦૦૯. ફોન : ૯૪૨૮૫ ૯૨૫૦૭
કિશોર વ્યાસ	: ૬, મહેતા સોસાયટી, સ્કૂલ સામે, કાલોલ (પંચમહાલ) ૩૮૯ ૩૩૦ ફોન : ૯૯૨૪૭ ૩૫૧૧૧
જગદીશ ગૂર્જર	: ૨૬, રામનગર સોસાયટી, અંકલેશ્વર, જિ. ભરૂચ ૩૮૩૦૦૧ ફોન : ૯૪૨૮૩ ૨૧૬૨૧
રાધેશ્યામ શર્મા	: ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૨૨
ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા	: ડી-૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ્સ, ગુલબાઈ ટેકરા, આંબાવાડી, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫ ફોન : ૦૭૯ - ૨૬૩૦૧૭૨૧ ફોન
હર્ષવદન ત્રિવેદી	: યુનાઈટેડ ન્યૂઝ, ૧૬-બી, પ્રકાશપાર્ક, મેવાડા હોસ્ટેલ સામે, કોમર્સ છ રસ્તા, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯ ફોન : ૯૮૭૯૩ ૫૬૪૦૫

રણાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧ ફોન: ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪
ફેક્સ : ૦૭૯- ૨૨૧૪૬૧૦૯ Email : rannade_2002@yahoo.com

અમારા પ્રકાશન દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ કેટલાંક સર્વરસિક અને સમૃદ્ધ ગદ્યસંગ્રહો

(નિબંધ, ચિંતન, પ્રવાસ, ચરિત્ર, અન્ય પ્રકાશનો)

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત (રૂ.)
મહામાનવ ડૉ. આંબેડકર (ચરિત્ર)	નટવર ગોહેલ	૧૫૦.૦૦
કદમ, તને સલામ (ચિંતનાત્મક લેખો)	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૯૦.૦૦
વર્તુળની બહાર (ચિંતનાત્મક નિબંધ)	પ્રવીણ દરજી	૯૫.૦૦
રામચરિતમાનસનાં મોતી (ભાગ-૨) (ધાર્મિક)	શિવશંકર દવે	૧૮૦.૦૦
પ્રેમ અને પ્રસન્નતાનો પ્રવાહ (ચિંતનાત્મક)	ફાધર વર્ગીસ પૉલ	૭૦.૦૦
અનન્યા (સફળ મહિલાઓના પરિચયાત્મક લેખો)	હરિ દેસાઈ	૭૫.૦૦
જોડે જોડે કજોડે (હાસ્યકથા)	ટીના દોશી	૫૦.૦૦
નિમ્મેસલ્લે અને ગનપટ હુરટી (હાસ્યલેખો)	નિર્મિશ ઠાકર	૧૦૦.૦૦
શક્તિ અને સમૃદ્ધિનો દેશ : ઈઝરાઈલ (પ્રવાસ)	ડૉ. મફતલાલ પટેલ	૧૧૫.૦૦
આવા હતા મારા ગુરુજી (રિખાચિત્રો)	ડૉ. મોહનભાઈ પંચાલ/ ડૉ. બહેચરભાઈ પટેલ	૨૩૦.૦૦
મધમધતું જીવન (ચિંતનાત્મક લેખો)	ફાધર વર્ગીસ પૉલ	૭૦.૦૦
કિતાબી દુનિયા વાંચનની આનંદયાત્રા સંગ્રહિત સાહિત્યિક લેખો	માવજી કે. સાવલા	૯૫.૦૦
ટાઈમ પ્લીઝ, ટેક એ લાઈફ બ્રેક (હાસ્ય લેખો)	ડૉ. કિરીટ વૈદ્ય	૧૦૫.૦૦
રશ્મિ-રથ (અમેરિકા પ્રવાસનાં સંસ્મરણો)	રશ્મિ શાહ	૯૦.૦૦
પ્રકૃતિપર્વ (ચિંતન-પ્રેરણાત્મક નિબંધો)	ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ	૭૦.૦૦
મબલખ સુગંધ (ચિંતન-પ્રેરણાત્મક નિબંધો)	સુધીર દેસાઈ	૧૨૦.૦૦
મબલખ કિનારે (ચિંતન-પ્રેરણાત્મક નિબંધો)	સુધીર દેસાઈ	૯૫.૦૦
નવા ફણગા (પ્રેરક લઘુવાર્તાઓ)	સાંકળચંદ પટેલ	૫૫.૦૦
સોનેરી ચુંબન (નિબંધસંગ્રહ)	લાભશંકર ઠાકર	૧૪૫.૦૦
અંગ-વ્યંગ (હાસ્ય લેખો)	ડૉ. કિરીટ વૈદ્ય	૧૨૦.૦૦
સફળ કારકિર્દી માઈન્ડ સેટ દ્વારા (પ્રેરણાત્મક લેખો)	મધુસુદન બ્રહ્મભટ્ટ	૧૦૦.૦૦
આટલી બધી ભૂમિ ઓસ્ટ્રેલિયા, ફિજિ અને હવાઈની સ્મરણકથા	પ્રીતિ સેનગુપ્તા	૧૦૦.૦૦
નિબંધબોધ (લલિતનિબંધ)	પ્રવીણ દરજી	૧૧૫.૦૦

પ્રતિષ્ઠા

૫૬ જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૩

પ્રતિષ્ઠા

જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૩ ૫૭